

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XXII 1989 ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΑΡ. ΕΙΣ. 4539

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XXII, 1989

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
Γ. Τζεδάκις, Ν. Ζίας, Μ. Οικονομίδου,
Η. Ζερβουδάκη, Κ. Ρωμιοπούλου, Κ. Δημακοπούλου

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΑΝΤΑ ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: WILLIAM PHELPS
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Διακοσμητική επένδυση από φαγεντιανή ποδιού της νεκρικής κλίνης μετά την αποκατάσταση.

© 1995: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ,
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE),
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (AAA)

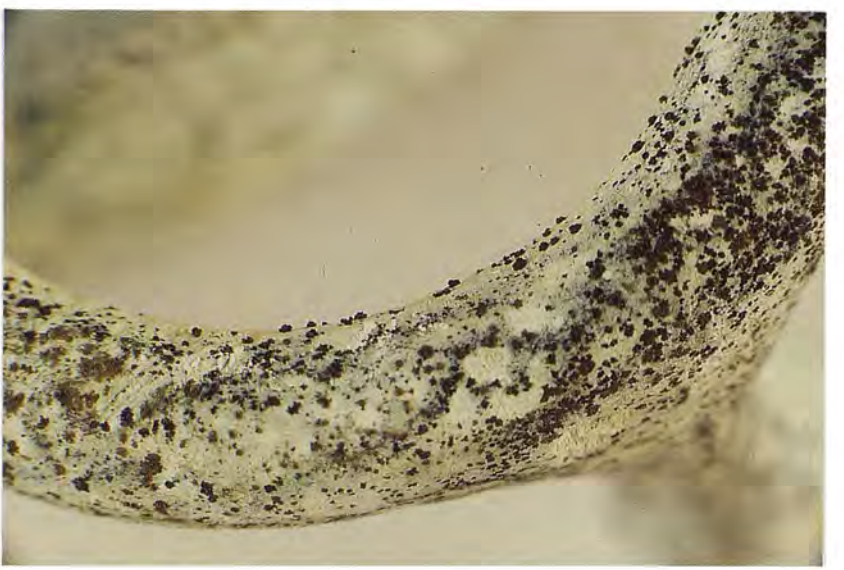
SCIENTIFIC COMMITTEE:
G. Tzedakis, N. Zias, M. Oikonomidou,
E. Zervoudaki, K. Rhomiopoulou, K. Dimakopoulou

EDITORIAL SUPERVISION: EVANGELIA KYPREOU
EDITORIAL ASSISTANT: ELENI LITINA
PROOF-READING: ADA ANDRITSOPOULOU
ART EDITOR: R. YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: WILLIAM PHELPS
PRINTED BY: E. BOULOUKOS - A. LOGOTHETIS

Cover plate: Decorative faience sheathing on the leg of a funerary couch after restoration.

ISSN 0004-6604

Μουσείο Ηρακλείου: α) Χάλκινο αγγείο (αριθ. ευρ. 2359) συμπληρωμένο με γύψο. Συγκέντρωση μαύρων στιγμάτων κατά μήκος του γύψου, β) Μαύρα στίγματα πάνω σε χάλκινη λαβή αγγείου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ — Σελ.

Ε. ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ, Αναφορά και προκαταρκτικές εκτιμήσεις στο ανθρωπολογικό υλικό των ανασκαφών της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας 11-19

Summary 20

Χ. ΚΟΝΤΑΞΗ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην «Α΄ Κουβελέικη σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας 21-29

Summary 29-30

Ε. Μ. ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ - Γ. ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ, Η «σπηλιά της Δράκαινας». Πρόσφατη έρευνα στον Πόρο Κεφαλονιάς (1992-1993) 31-59

Summary 59-60

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Η θέση «Πηγές του Αγγίτη» (Μααρά) στη λεκάνη της Δράμας. Δεδομένα και προοπτικές 61-70

Summary 70

ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Αρχαιολογικές έρευνες στην Λαυρεωτική για την ανακάλυψη μεταλλευτικών έργων και μεταλλουργικών εγκαταστάσεων των προκλασικών χρόνων 71-87

Summary 87-88

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νέα ευρήματα από το Διδυμότειχο 89-109

Summary 110

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Πτόλις Μαντινείας 113-121

Summary 122

Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Από τη διακόσμηση των νεκρικών κλινών 123-129

Summary 130

ERIC H. KLINE, A problematic scarab from the Thermojannis Collection 131-138

MICHAEL R. JENKINS, Notes on a medallion of Commodus found at Kastelli Kissamou 139-142

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ, Η κεραμική από την «Α΄ Κουβελέικη σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας 143-159

Summary 160

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ - ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ, Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων 161-169

Summary 170

ΜΑΡΙΑ Π. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗ, Αποτυπώματα πλέγματος σε προϊστορική κεραμική της Τσούγκιζας 171-81

Summary 182

ΓΕΩΡΓΙΑΝΝΑ ΜΩΡΑΪΤΟΥ, «Μαύρα στίγματα» σε χάλκινα αντικείμενα του Μουσείου Ηρακλείου 183-187

Summary 188

Η. LOHMANN, Αγρόκτημα με πύργο κλασικής εποχής στην περιοχή Θυμάρι Παλαιάς Φωκαίας 189-195

Summary 196

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΕΤΚΟΣ, Το δίκτυο υδρεύσεως της Βεροίας 197-210

Summary 210

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ, Αφιερωματική εικόνα από την Παναγία Καλόπετρα της Ρόδου 211-219

Summary 220

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Αναφορα Και Προκαταρκτικες Εκτιμησεις Στο Ανθρωπολογικο Υλικο Των Ανασκαφων Της Εφορειας Παλαιοανθρωπολογιας-Σπηλαιολογιας

Ε. Στραβοποδη

Σπήλαιο «Σκοτεινή» Θαρρουνίων Εύβοιας

Τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα από το σπήλαιο «Σκοτεινή» και το παρακείμενο νεκροταφείο (εικ. 1), χρονολογούμενα στη Νεότερη Νεολιθική Ι και ΙΙ (ΝΝΙ, ΝΝΙΙ κατά τον ανασκαφέα), μελετήθηκαν για να διαπιστωθεί η μορφολογική δομή του πληθυσμού, η ομοιογένειά του, οι πιθανές βιολογικές συγγένειες, η επιδημιολογία και γενικότερα η κατάσταση της υγείας του. Λαμβάνοντας υπ' όψη τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν από τη φύση του δείγματος, ποσοτικά και ποιοτικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι Θαρρούνιοι έζησαν εκεί επί δύο γενεές τουλάχιστον ως ομοιογενής ομάδα που εμπίπτει μέσα στα πλαίσια της μορφολογικής δομής της ύστερης νεολιθικής, αλλά με ευδιάκριτες διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν τα απομονωθέντα αποσπάσματα μητρικών πληθυσμιακών μονάδων (Κεφάλα[1], Χοιροκιτία[2]).

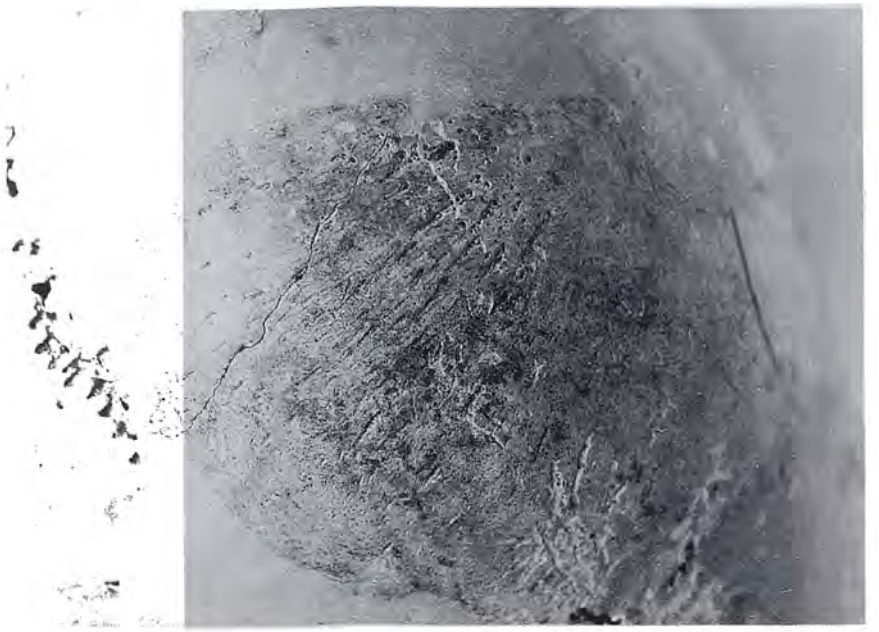
Παρόλο που δεν διαμορφώθηκε Πίνακας δημογραφικής μελέτης, λόγω ελλείψεως των αναγκαίων παραμέτρων, είναι φανερό ότι τα δείγματα αποτελούνται από, ως επί το πλείστον, νεαρά άτομα μέσα στο σπήλαιο, σε αντίθεση με το νεκροταφείο, όπου συναντάμε και ενήλικες

Εικ. 1. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Κρανία από το σπήλαιο και το νεκροταφείο.

1. E.J. Coleman, 1977: A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Keos I, Kephala, I, 1977, σ. 133-156.

2. J.L. Angel, The Human Remains from Khirokitia, appendix in P. Dikaios, Khirokitia, London 1953, σ. 416-430.

Εικ. 2. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Αλλοίωση από αιμολυτική νόσο.

προχωρημένης ηλικίας. Ενδείξεις για την αριθμητική υπεροχή θηλέων ατόμων — μέσα στα πλαίσια των περιορισμών που επιβάλλουν τα κριτήρια μεθοδολογίας — είναι άξιο αναφοράς.

Αρκετά υψηλή είναι η παιδική θνησιμότητα που πιθανώς σχετίζεται με τις επιδημιολογικές εκρήξεις των προϊστορικών περιόδων σε συνδυασμό με συνθήκες υγιεινής και φάσεις έντονου υποσιτισμού. Οι ελάχιστες περιπτώσεις της *porotic hyperostosis*, τόσο στο σπήλαιο όσο και στο νεκροταφείο, πιθανώς συνδέονται με σιδηροπενία (εικ. 2) και άλλους παθογόνους παράγοντες[3].

Αξιοσημείωτες είναι οι παθολογικές περιπτώσεις και μορφολογικές αλλοιώσεις των οστών (εικ. 3) που προέρχονται από συγκεκριμένες εργασίες και καθήκοντα των Θαρρουνίων (Κεφάλα, Λέρνα)[4].

Η οδοντική υγεία των κατοίκων είναι εντυπωσιακή. Παρατηρείται έλλειψη τερηδονισμού και προχωρημένης περιοδοντίτιδας, ενδεικτικό χρήσης τροφών πλούσιων σε πρωτεΐνες και αμινοξέα (εικ. 4).

3. D.J. Orther - A.C. Aiderheide, Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, 1991, σ. 251-263.

4. J.L. Angel, The People of Lerna, 1971, σ. 69-112.

Εικ. 3. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Παθολογική αλλοίωση περιόστεου κρανίου.

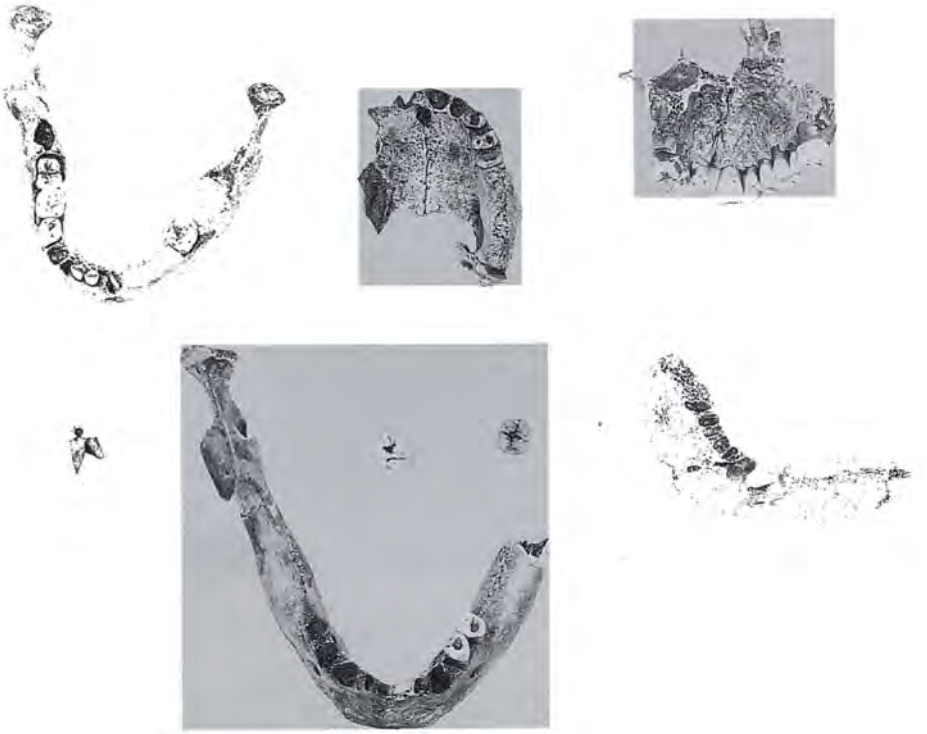
Η έντονη αποτριβή των μασητικών επιφανειών προφανώς αιτιολογείται από τη χρήση τροφών σκληρής και λειαντικής υφής[5].

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι Θαρρούνιοι αποτελούν μία χαρακτηριστική νεολιθική κοινωνία αλλά με εμφανείς ενδογαμικές σχέσεις και κλειστό κύκλο επικοινωνίας με μέλη των γύρω κοινοτήτων της ευρύτερης περιοχής, εξελισσόμενη κάτω από μικροεξελικτικούς μηχανισμούς και μικρογενετικές παρεκκλίσεις (εικ. 5).

Όσον αφορά στα υπάρχοντα ιδεολογικά σχήματα που υπολανθάνουν κάτω από τις ταφικές διαδικασίες, παρόλες τις υποφαινόμενες εναλλακτικές υποθέσεις, τα ανθρωπολογικά δεδομένα δεν επιτρέπουν να καταλήξουμε σε κάποιο θεωρητικό πρότυπο· τέτοια μελέτη απαιτεί τη θεώρηση πολλών παραμέτρων σε μία έρευνα ευρέος φάσματος.

Η ανθρωπολογική έρευνα για τα Θαρρούνια θα ολοκληρωθεί με τη βιομετρική επεξεργασία των κρανίων, τη βιοχημική ανάλυση των οδοντικών καταλοίπων για

5. S.E. Wing - A.B. Brown, Paleonutrition Method and Theory in Prehistoric Foodways. Studies in Arcaeology.

Εικ. 4. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Οδοντοπαθολογικά στοιχεία.

διατροφή και την ιστολογική μελέτη για ταύτιση παθολογικών επεισοδίων (εικ. 6)[6].

Σπήλαιο «Μούτα» Θεόπετρας Καλαμπάκας

Οι ανασκαφικές δραστηριότητες που συντελούνται στο σπήλαιο «Μούτα» Θεόπετρας Καλαμπάκας την τελευταία εξαετία απέδωσαν ανθρωπολογικό υλικό η μελέτη του οποίου θα συντελέσει στη διαμόρφωση κάποιου προτύπου σε σχέση με τη μορφολογική ιδιαιτερότητα, κλινική και κοινωνική παθολογία και κάποια στοιχεία για τα ιδεολογικά συστήματα που υποθάλπουν τη συμπεριφορά μεταχείρισης των νεκρών της κοινωνίας. Είναι

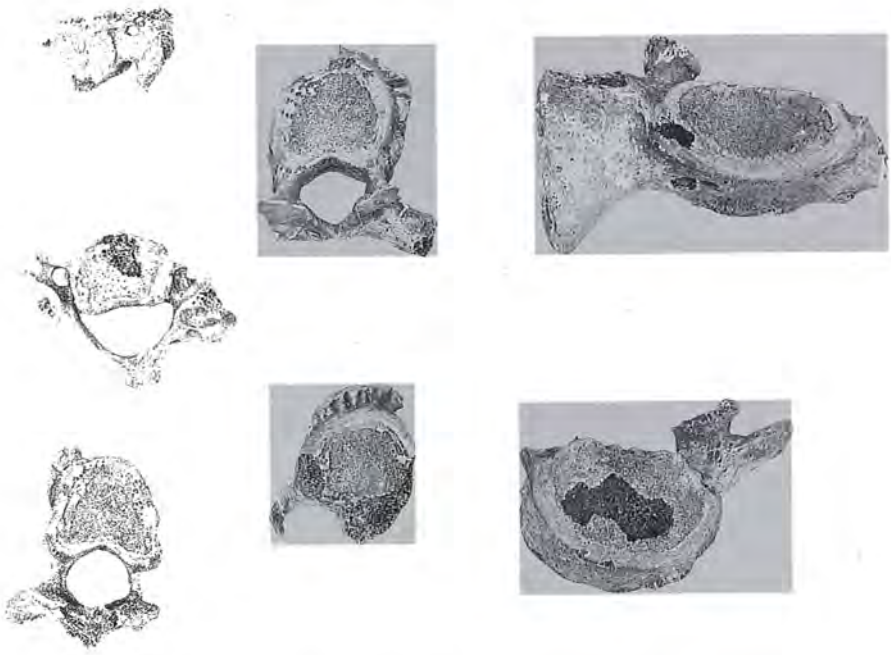
6. Σε συνεργασία με τον Τομέα Φυσικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και το Παθολογοανατομικό Εργαστήριο του νοσοκομείου «Άγιος Σάββας».

Εικ. 5. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Στοιχεία κοινωνικής παθολογίας.

αναγκαίο να τονισθεί ότι: α) η ανασκαφική έρευνα δεν έχει περατωθεί και επομένως η οποιαδήποτε απόλυτη και σχετική χρονολογική εκτίμηση των ευρημάτων βρίσκεται υπό εξέλιξη, β) η στρωματογραφική ενοποίηση και στρωματογραφική συσχέτιση των ανθρωπολογικών ευρημάτων με άλλα κινητά ευρήματα που χρησιμοποιούνται ως σύστημα αναφοράς δεν έχει ολοκληρωθεί, γ) το σπήλαιο παρουσιάζει κατά περιοχές έντονη αναμόχλευση και διαταράξεις από μεταγενέστερες επεμβάσεις και δ) το ανθρωπολογικό υλικό εντοπίσθηκε και σε περιοχές προβληματικές (λαγούμια, λαθρανασκαφές, κόγχες κτλ.). Ως εκ τούτου η παρούσα αναφορά περιορίζεται σε ποιότητα ανάλυσης και προβληματισμό έως την τελική σύνθεση των δεδομένων μετά την αποπεράτωση της ανασκαφής. Η αξιολόγηση των στοιχείων που παρατίθενται αποβλέπει σε μία περιγραφική και όχι ερμηνευτική απόπειρα.

Τα νεολιθικά ευρήματα που καλύπτουν όλες τις φάσεις της νεολιθικής περιόδου προέρχονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό από τα κεντρικά σκάμματα του σπηλαίου, τα οποία εμφανίζουν συνεπή στρωματο-

Εικ. 6. Θαρρούνια Ευβοίας. Σπήλαιο Σκοτεινή. Αρθριτικές αλλοιώσεις σπονδύλων.

γραφική διαδοχή χωρίς διαταράξεις. Όσον αφορά στην ποσοτική και ποιοτική σύνθεσή τους πρόκειται για ανομοιογενώς κατανεμημένα, ως προς την ανατομική τους προέλευση, διάσπαρτα σκελετικά τμήματα προερχόμενα κυρίως από μετακρανιακά οστά με ελάχιστη παρουσία κρανιακών. Η μελέτη του υλικού, λόγω της φύσης της ως δείγματος και ως αρχαιολογικής συνιστώσας, ενέχει πολλές δυσκολίες και απαιτεί λεπτομερή και συνδυασμένη μακροσκοπική και μικροσκοπική ανάλυση. Το στάδιο αυτό βρίσκεται υπό εξέλιξη.

Αξίζει να αναφερθούν τα δύο σημαντικότατα ανθρωπολογικά ευρήματα, κλειδιά για την ερμηνεία της παρουσίας και χρήσης του σπηλαίου από τους τυχόν χρήστες του.

α) Πρόκειται για ένα κρανίο (νευροκράνιο) που εντοπίσθηκε σε στρώμα ανώτερης παλαιολιθικής περιόδου (σχετική χρονολόγηση 14.000, Δημόκριτος). Το εύρημα παρουσιάζει ιδιότυπα μορφολογικά μετρικά και επιγενετικά χαρακτηριστικά (εξαιρετικά υψηλή τιμή μεγίστου μήκους, κυρτότητα μετωπικού πεδίου, ανάπτυξη υπεροφρύων τόξων και μεσόφρυας περιο-

χής, ινιακό έξαρμα κτλ.) που του προσδίδουν έντονο αρχαϊσμό και εγείρουν ερωτήματα για πιθανές σκόπιμες, πολιτισμικού χαρακτήρα, επεμβάσεις. Η συσχέτισή του με τα μετακρανιακά τμήματα που στρωματογραφικά συνυπάρχουν είναι αμφίβολη και δύσκολη να επιβεβαιωθεί· κατά πόσο πρόκειται για in situ ολόκληρο σκελετό ακόμα βρίσκεται υπό έρευνα (εικ. 7-8).

Η σπουδαιότητα του κρανίου είναι μεγάλη καθ' ότι αποτελεί σπάνιο ανθρωπολογικό εύρημα σε μία περίοδο όπου ο ελλαδικός χώρος είναι πενιχρός έως κενός από ανάλογα δεδομένα που συντελούν στο να σχηματίσει κανείς ολοκληρωμένη εικόνα της ανθρωπογένεσης από το στάδιο της μακροεξέλιξής του είδους έως και τις περιορισμένες μικροεξελικτικές διεργασίες. Επιπλέον, η πιθανή ένταξή του στο βιοπολιτισμικό πλαίσιο που αποκαλύπτεται από τα ανασκαφικά στοιχεία συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινωνικής δομής και λειτουργίας των κατοίκων του σπηλαίου μέσα από μία διαχρονική πορεία.

β) Σε στρώμα μεσολιθικής περιόδου (σχετική χρονολόγηση 8.500, Δημόκριτος — η απόλυτη χρονολόγηση βρίσκεται υπό εξέλιξη) αποκαλύφθηκε ακέραια σωζόμενος σκελετός σε θέση ταφής (κεκαμμένα άνω και κάτω άκρα, προσανατολισμός κρανίου κτλ.) (εικ. 9-10). Στο εύρημα διατηρούνται όλα τα ανατομικά του στοιχεία σε ακέραια κατάσταση και η ταφονομική του εξέλιξη είναι άκρως εντυπωσιακή (εικ. 11).

Πρόκειται για νεαρό θήλυ άτομο, προεφηβικής ηλικίας λαμβάνοντας φυσικά υπ' όψη όλους τους περιορισμούς που εγείρουν οι αναλύσεις μεμονωμένων ατόμων αποσπασμένων από τον πληθυσμό που αντιπροσωπεύουν.

Μακροσκοπικώς δεν εντοπίσθηκε καμμία παθολογική αλλοίωση. Κάποιες προκαταρκτικές ακτινογραφήσεις του κρανίου και των κάτω άκρων έδειξαν ίχνη cotton end στο κρανίο και αδρές "Harris lines" σε μία επίφυση επιμήκους (πιθανή αιμολυτική νόσος - επεισόδια υποσιτισμού). Άξιον αναφοράς από πλευράς οδοντοπαθολογίας εἶναι τα έντονα ορθοδοντικά προβλήματα του ατόμου.

Είναι προφανής η σημαντικότητα του ευρήματος τόσο από ανθρωπολογικής όσο και σημασίας ταφικής πρακτικής και ιδεολογικών συστημάτων σε μία περίοδο πολυσυζητημένη και αμφισβητούμενη, τόσο στον ελληνικό όσο και διεθνή χώρο. Η περαιτέρω μελέτη θα προσανατολισθεί σ' ένα δίπτυχο εργασιών καθαρά κλινικών πρωτογενώς (βιομετρική, ιστολογική, βιοχημική ανάλυση) και θεωρήσεων κοινωνικών σχημάτων (μεταχειρίσεων νεκρών) δευτερογενώς.

Σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων Αχαΐας

Ο πληθυσμός χρονολογείται στις πρώιμες φάσεις της ΥΕ περιόδου (σχετική χρονολόγηση από ανασκαφέα), και συνίσταται κυρίως σε κρανία, σιαγόνες, διάσπαρτα δόντια, κάποια επιμήκη οστά (ακέραια και θραυσμένα) και αρκετά μετακρανιακά οστά. Πρόκειται για τουλάχιστον εννέα άτομα από τα οποία σώζεται και το μεγαλύτερο μέρος των ανατομικών τους τμημάτων.

Από τη μακροσκοπική εξέταση των οστών και την εκτίμηση δευτερογενών κριτηρίων το δείγμα αποτελείται από νεαρά άτομα, προεφήβους, έφηβους και νε-

Εικ. 7-8. Θεόπετρα Καλαμπάκας. Σπήλαιο Μούτα. Μετωπική και πλάγια όψη κρανίου ανώτερης παλαιολιθικής περιόδου.

Εικ. 9-10. Θεόπετρα Καλαμπάκας. Σπήλαιο Μούτα. Μετωπική και πλάγια όψη κρανίου μεσολιθικής περιόδου.

αρούς ενήλικες με έντονη απουσία ώριμων ενηλίκων. Αναφορικά με το φύλο, παρατηρούμε μία εξομάλυνση της φυλετικής διαφοροποίησης, παρ' όλο που τα χαρακτηριστικά για την εκτίμηση του φύλου τείνουν περισσότερο προς την ταύτιση θηλέων ατόμων. Μια πολλαπλών μεταβλητών ποσοτικοποίηση των φυλετικών χαρακτηριστικών θα δείξει κάποιες τάσεις διαφοροποίησης. Λαμβάνοντας υπόψη τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των κρανιακών και μετακρανιακών τμημάτων φαίνεται πληθυσμός σχετικά ραδινός και με σημαντικό ανάστημα. Η λεπτομερής βιομετρική ανάλυση θα διαγράψει το μορφότυπο της πληθυσμιακής αυτής μονάδας, τις βιολογικές συγγένειες και τη μικροεξέλιξή του.

Άξιον αναφοράς είναι τα έντονα ποιοτικά - μη μετρήσιμα (επιγενετικά) χαρακτηριστικά (πρόσθετα οστάρια, ανάπτυξη υπερόφρυων, διαμόρφωση μετωπικού, ραφές, ινιακό έπαρμα, μορφολογία M_3 κτλ.) που με στατιστική συνέπεια και σημαντικότητα κατανέμονται στον πληθυσμό και αποδεικνύουν χωρίς αμφιβολία τις ισχυρές ενδογαμικές σχέσεις των ατόμων της εν λόγω κοινωνίας.

Σχετικά με την παθολογική κατάσταση, μακροσκοπικά δεν εμφανίζεται κανένα στοιχείο παθολογίας. Παρ' όλα αυτά η συντριπτική υπεροχή των νεαρών ατόμων (λαμβάνοντας υπόψη και τα εξ ορισμού προβλήματα της αντιπροσωπευτικότητας των δειγμάτων από την ανασκαφική δραστηριότητα) επιβάλλουν την ιστοπαθολογική ανάλυση των δειγμάτων (που βρίσκεται σε εξέλιξη) για διάγνωση νόσων μη ορατών μακροσκοπικά.

Αξιοπαρατήρητη είναι η εξαίρετη κατάσταση των δοντιών και η ορθοδοντική

Εικ. 11. Θεόπετρα Καλαμπάκας. Σπήλαιο Μούτα. Σχεδιαστική αποτύπωση της ταφής.

ισορροπία. Αυτό οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα για αρτιότητα ποιότητας στη διατροφή και προϋποθέτει την ιστολογική ανάλυση των δοντιών για παλαιοδιατροφή (υπό εξέλιξη).

Η ανάλυση από ανθρωπολογική μελέτη θα φωτίσει προβλήματα μετανάστευσης (ροής γονιδίων), κοινωνικών σχημάτων (ενδογαμίας), συγχώνευσης ή μη πληθυσμών (ομοιογένεια, ποικιλομορφία) που χαρακτηρίζουν την εποχή της Χαλκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο.

Βουλιαγμένη Λουτρακίου Κορινθίας

Πρόκειται για πρωτοελλαδικό οστεοφυλάκιο που αποτελείται από πληθώρα κρανίων, σιαγόνων και διάσπαρτων δοντιών. Ελλείπουν σχεδόν τα μετακρανιακά οστά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Εξάλλου, και η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και το υλικό αποτελεί επιλεγμένο δείγμα του πληθυσμού εντός του σπηλαίου.

Πρόκειται για άτομα που καλύπτουν το φάσμα από τη νηπιακή έως και την προεφηβική ηλικία. Ο καθορισμός του φύλου είναι μάλλον ανέφικτος καθ' ότι ελλείπουν τα αναγκαία ανατομικά τμήματα που παρέχουν τα κριτήρια εκτίμησης για το φυλεκτικό διμορφισμό· επιπρόσθετα, το νεαρό της ηλικίας των ατόμων, σε πρώτη τουλάχιστον φάση ανάλυσης, δεν επιτρέπει εφαρμογή μεθόδων για την εκτίμηση του φύλου.

Η φύση του υλικού επιβάλλει την προτεραιότητα σε ανάλυση με ακτίνες Χ για πιθανές αιμολυτικές νόσους και εκρήξεις υποσιτισμού των ατόμων και ιστολογική εξέταση για εντοπισμό επεισοδίων που συνέβαλαν στην παιδική θνησιμότητα.

Η βιομετρική ανάλυση περιορίζεται σε ενδεικτικές παρατηρήσεις καθ' ότι η δυναμική της κρανιακής εξέλιξης δεν έχει ολοκληρωθεί σε νεαρά άτομα.

Η σημαντικότητα του υλικού είναι προφανής αφού τα αποτελέσματα θα εμπλουτίσουν το πενιχρό αρχείο της πρωτοελλαδικής περιόδου και θα προσανατολισθούν σε αρχαιολογικά προβλήματα που εμφανίζονται στην πρωτοελλαδική περίοδο (ταυτότητα πρωτοελλαδιτών, βιολογική συγγένειά τους με νεολιθική και εποχή Χαλκοκρατίας, πρότυπα πρωτοελλαδικού πολιτισμού κατά περιοχές, παραλληλότητα, αλληλεπιδράσεις).

Report and Assessment of the Anthropological Material from the Excavations of the Ephoria of Paleoanthropology and Speleology

E. Stravopodi

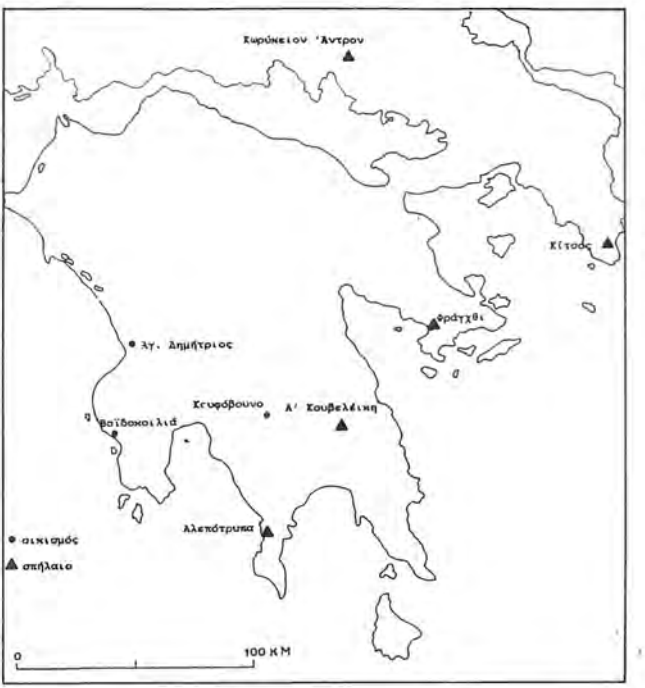
The anthropological remains from four caves excavated by the Ephoria of Paleoanthropology and Speleology are being studied to discover the morphological structure of the population, the biological relationships, the state of their health, probable epidemiological outbreaks and also their probable burial practices and latent ideological forms.

Analyses of the anthropological material in the Neolithic cave of Tharrounia in Euboia, the MH/LH population of Kastria at Kalavryta, the Paleolithic and Mesolithic population of Theopetra at Kalambaka and lastly the Early Helladic ossuary in the cave of Loutraki at Perachora have shown models of micro development, marginal morphotypes, outbreaks of anemic ailments, pathological disorders connected with periods of malnutrition, incidents of child mortality and on occasion strong endogamic relationships in closed societies.

The whole study will be completed biometrically, microscopically and biochemically, and will of course be subject to the processes of archaeological interpretation.

Προκαταρκτική Εκθεση Ανασκαφων Στην «Α΄ Κουβελε·ι·κη Σπηλια» Αλεποχωριου Λακωνιας

Χ. Κονταξη - Ε. Κοτζαμποπουλου - Ε. Στραβοποδη

Εικ. 1. Χάρτης με τις νεολιθικές θέσεις της νότιας Πελοποννήσου.

Το σπήλαιο εντοπίστηκε κατόπιν αυτοψίας που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1989 από υπαλλήλους της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε η ύπαρξη επίχωσης και διάσπαρτων προϊστορικών οστράκων που επέβαλε τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας με σκοπό τη διερεύνηση πιθανής χρήσης του σπηλαίου κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Η ανασκαφή διενεργήθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους, τον Ιούνιο του 1990 και 1992, και βρίσκεται σε εξέλιξη[1].

1. Στην έρευνα συμμετέχουν οι Μ. Κουμουζέλη, αρχαιολόγος (κεραμική), Β. Γιαννόπουλος, γεωλόγος, Θ. Χατζηθεοδώρου, αγρονόμος-τοπογράφος μηχανικός, Μ. Δρίβα, τεχνικός τοπογράφος, Π. Πολυδωρόπουλος, συντηρητής, Α. Ηλιακόπουλος, φωτογράφος, Θ. Κοντρολόζος, σπηλαιολόγος.

Εικ. 2. Θέση Α΄ Κουβελέικης Σπηλιάς Αλεποχωρίου Λακωνίας.

Θέση - Γεωλογία - Μορφολογία

Το σπήλαιο βρίσκεται στις παρειές ασβεστολιθικού όγκου, 5 χλμ. νότια της κοινότητας Αλεποχωρίου Λακωνίας (εικ. 1-2). Είναι διανοιγμένο σε ασβεστολιθικούς δολομίτες που επικάθονται σε μεταμορφωμένους αργιλικούς σχιστόλιθους και φυλλίτες των στρωμάτων Τυρού. Η γένεση του σπηλαίου οφείλεται κυρίως στη μηχανική διάβρωση του υποκείμενου στρώματος και λιγότερο στη μηχανική και χημική διάβρωση του υπερκείμενου Τριαδικού δολομίτη. Αυτή ακριβώς η μηχανική διάβρωση του υποκείμενου στρώματος έγινε η αιτία του τεμαχισμού του ασβεστόλιθου κοντά στην είσοδο του σπηλαίου με συνέπεια την πρόκληση κατολισθήσεων. Σε αυτό το γεωλογικό επεισόδιο οφείλεται ο χωρισμός του σπηλαίου σε δύο θαλάμους.

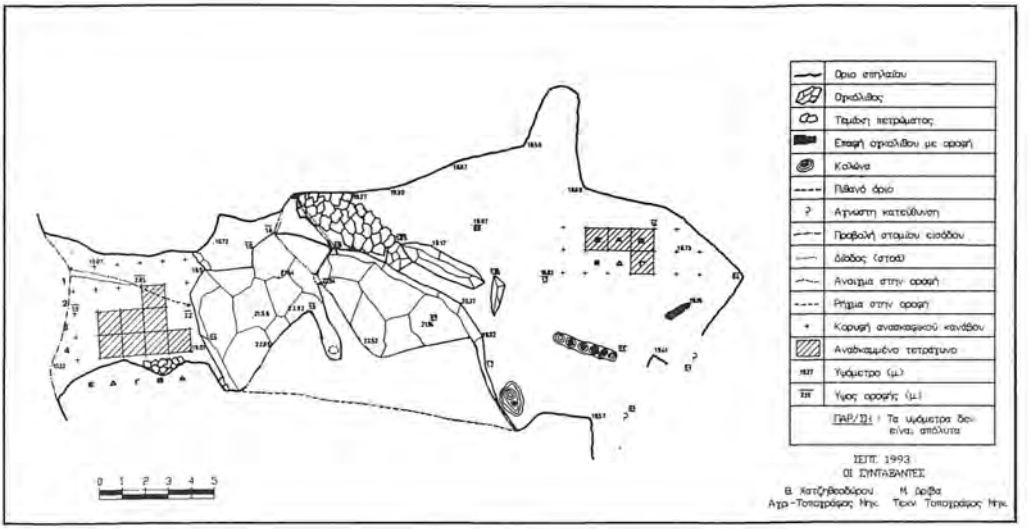
Στόχοι - Μέθοδοι έρευνας

Οι κύριοι αντικειμενικοί στόχοι της ανασκαφικής έρευνας είναι οι εξής:

α) Να διερευνηθεί το είδος χρήσης του σπηλαίου, αν δηλαδή πρόκειται για μόνιμη ή εποχιακή εγκατάσταση που πιθανώς προϋποθέτει κάποιες εξειδικευμένες εργασίες καθημερινής οικιακής οικονομίας, ή και κάποιες εκφράσεις κοινωνικής - πολιτισμικής συμπεριφοράς των προϊστορικών χρηστών του σπηλαίου.

β) Να ερευνηθεί η χρονολογική και στρωματογραφική συνέπεια των δύο θαλάμων και να διαπιστωθεί εάν η πτώση του ογκώδη βράχου που χωρίζει το σπήλαιο είναι μεταγενέστερη ή όχι της χρήσης του σπηλαίου.

γ) Να ελεγχθεί η υπόθεση κατά πόσον η Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά εντάσσεται σε

Εικ. 3. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου.

ένα ευρύτερο σύστημα κατανομής εγκαταστάσεων και προτύπων χρήσεων γης της χαμηλού υψομέτρου γύρω περιοχής κατά τη νεότερη νεολιθική εποχή.

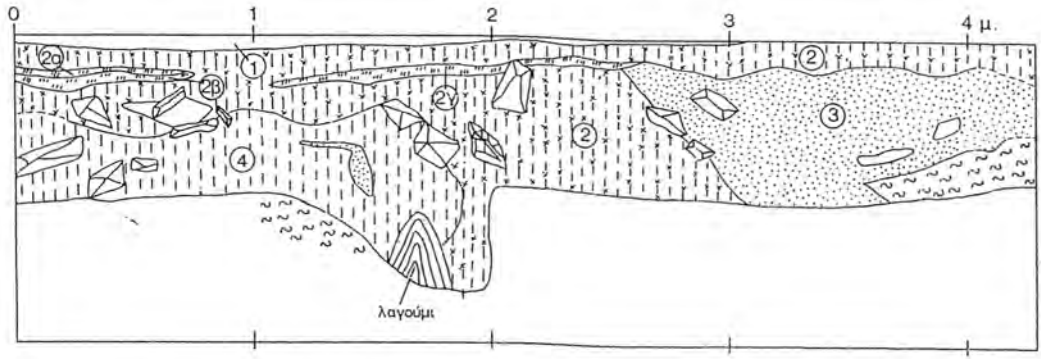
Η μέθοδος ανασκαφής που ακολουθείται συνίσταται στην αφαίρεση μονάδων, διαστ. 1Χ1Χ0,10 μ. με παράλληλο διαχωρισμό των στρωματογραφικών ενοτήτων ως προς τον οριζόντιο (εικ. 3) και κάθετο άξονα. Στην ανασκαφή εφαρμόζονται οι γνωστές μέθοδοι της λεπτομερούς συστηματικής έρευνας (σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση, ξερό και υγρό κοσκίνισμα κτλ.). Επίσης γίνεται επιλεκτική δειγματοληψία για ραδιοχρονολόγηση και ιζηματολογικές αναλύσεις.

Ανασκαφική έρευνα

Εξωτερικός θάλαμος

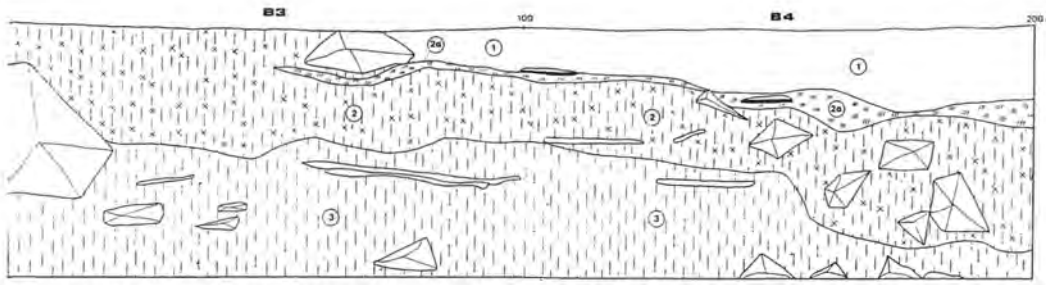
Συνολικά ανασκάφηκαν οκτώ τετράγωνα, βάθ. 0,80 μ. Αποκαλύφθηκαν τρία κύρια στρώματα, ένα καστανό — το επιφανειακό, ένα καστανοκίτρινο και ένα τεφρό. Επίσης, εντοπίστηκε ένα τέταρτο στρώμα, κοκκινωπό, στην παρειά του τετραγώνου Δ4 (εικ. 4). Σε όλα τα σκάμματα παρατηρήθηκε στρωματογραφική ομοιογένεια και σχετική συνέπεια των ευρημάτων, τόσο από τη στρωματογραφική όσο και τη χρονολογική τους ένταξη. Η περαιτέρω ανάλυση και μελέτη της οριζόντιας και κάθετης κατανομής τους βρίσκεται υπό εξέλιξη.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στο τετράγωνο Β2, που βρίσκεται κοντά στη δυτική παρειά, εντοπίστηκαν έντονες βραχοπτώσεις που ίσως σχετίζονται με το προαναφερθέν γεωλογικό επεισόδιο. Εξάλλου, στο τετράγωνο Β4 (εικ. 5), προς την ανατολική του πλευρά και σε βάθος 0,70-0,80 μ., άρχισε να εμφανίζεται το φυσικό δάπεδο του σπηλαίου με κατωφερική κλίση, γεγονός που δεν εκπλήσσει, δεδομένου ότι το

1.	10YR 5/3	(brown)		χονδρόκοκκο με προσμίξεις τέφρας
2.	10YR 6/4-5/4	(yellowish brown)		τέφρα
2α.	10YR 8/2	(white)		λεπτόκοκκο, σαθρό
2β.	10YR 2/1-2/2	(black)		πηλός
2γ.	5YR 4/3	(reddish brown)		φυσικό δάπεδο (μεταμορφωμένοι σχιστόλιθοι)
3	7.5YR 7/4-6/4	(pink/light brown)		γωνιώδεις πέτρες
4.	10YR 4/2	(dark grayish brown)		λειασμένες πέτρες

Εικ. 4. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Στρωματογραφική τομή της ανατολικής παρειάς του σπηλαίου (Α4-Δ4).

1.	7,5YR 4/4	(dark brown)		χονδρόκοκκο με προσμίξεις τέφρας
2.	10YR 6/4-5/4	(yellowish brown)		λεπτόκοκκο, σαθρό
2α.	10YR 4/2	(dark grayish brown)		τέφρα
3.	10YR 3/2	(very dark grayish brown)		πηλός
				γωνιώδεις πέτρες

Εικ. 5. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Στρωματογραφική τομή της βόρειας παρειάς του σπηλαίου (Β3-Β4).

Εικ. 6. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Εξωτερικός θάλαμος. Εγχυτρισμός νηπίου.

σκάμμα βρίσκεται κοντά στην παρειά του σπηλαίου.

Από πλευράς ευρημάτων, το πλέον σημαντικό είναι ο εγχυτρισμός νηπίου που βρέθηκε μεταξύ των σκαμμάτων Β3 και Β4, και σε βάθος 0,30-0,45 μ. (εικ. 6). Πρόκειται για δύο αγγεία (βλ. παρακάτω, στον παρόντα τόμο, σ. 157, εικ. 17-18), εκ των οποίων το ένα που περιείχε τα οστά του νηπίου ήταν ανεστραμμένο μέσα σε ένα μεγαλύτερο ευρύστομο, με προσανατολισμό του στομίου του προς ΒΑ. Το ταφικό αγγείο περιείχε επίσης χώμα και μικρές πέτρες. Το σύνολο καλυπτόταν από επίπεδη ασβεστολιθική πλάκα. Άξιον αναφοράς είναι ότι, εκτός από τη μετωπική και προσωπική χώρα του κρανίου, διασώζεται όλος ο σκελετός, ακόμα και τα μετακαρπικά οστά, όλες οι πλευρές και οι σπόνδυλοι. Από απόψεως ταφονομίας τα οστά σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση και δεν εμφανίζουν κανένα ίχνος καύσης, ούτε καν ήπιου βαθμού.

Η πλέον ανάλογη περίπτωση ταφής νηπίου νεότερης νεολιθικής αναφέρεται από τη βιβλιογραφία στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Ταφικό σύνολο 36)[2], η οποία διαφοροποιείται μόνο από το γε-

2. Κ. Γαλλής, Καύσεις νεκρών από την νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία, Αθήνα 1982 σ. 112-117, 135-215.

γονός ότι υπάρχει καύση. Επίσης εγχυτρισμούς της ίδιας περιόδου βρίσκουμε στην Κεφάλα Κέας, στη Σουφλί Μαγούλα, στην Αλεπότρυπα κ.ά.

Από τον τρόπο της ταφικής πρακτικής και την πληρότητα των ανατομικών τμημάτων φαίνεται ότι υιοθετήθηκε μια προσεγμένη μεταχείριση του νεκρού, που εντάσσεται μέσα στα γενικότερα πλαίσια των ταφικών εθίμων - διαδικασιών της νεότερης νεολιθικής[3]. Όσον αφορά στα κίνητρα, ιδεολογικά ή και πρακτικά, που οδήγησαν σ' αυτού του είδους τις ταφικές διαδικασίες, είναι ένα ερώτημα προς έρευνα μέσα και από τη διεθνή βιβλιογραφία[4].

Ανάμεσα στα άλλα διάσπαρτα ανθρωπολογικά ευρήματα, αξίζει να αναφερθεί το τμήμα κρανίου στο σκάμμα Β4, που ακουμπούσε σε επίπεδη ασβεστολιθική πλάκα — πιθανή ένδειξη γνωστού ταφικού εθίμου της νεολιθικής εποχής. Διάσπαρτα ανθρώπινα οστά έχουν επίσης αναφερθεί σε άλλες αρχαιολογικές θέσεις: Λέρνα[5], Φράγχθι[6]. Κατά πόσο το φαινόμενο αυτό είναι τυχαίο (περιβαλλοντικοί - φυσικοί παράγοντες) ή ανθρωπογενούς αιτίας (δευτερογενής ταφή, εγκατάλειψη νεκρού, ή επιλογή ανατομικών τμημάτων) είναι ένα θέμα προς επίλυση[7].

Όσον αφορά στα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν ανήκουν τόσο σε οικόσιτα όσο και σε άγρια ζώα, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα υπολείμματα οστών ψαριών.

Αρχαιολογικά ευρήματα

Δύο σχηματοποιημένα ειδώλια, ένα ανθρωπόμορφο και ένα πτηνόμορφο, βρέθηκαν το ένα μεταξύ των τετραγώνων Β4-Γ4, σε βάθος 0,30 μ., και το άλλο στο τετράγωνο Γ3, σε βάθος 0,20 μ. (εικ. 7).

Εικ. 7. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Σχηματοποιημένα ειδώλια.

Επίσης στο σκάμμα Δ4 και σε βάθος 0,36 μ., αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα έξι σφονδύλια (εικ. 9).

Ως προς τον εργαλειακό εξοπλισμό βρέθηκε λιθοτεχνία λειασμένου λίθου που

3. Δ.Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς, Αθήνα 1973.

4. H. Biesantz, Die Ausgrabung bei der Soufli -Magoula 1958, AA 1959, σ. 70-74.

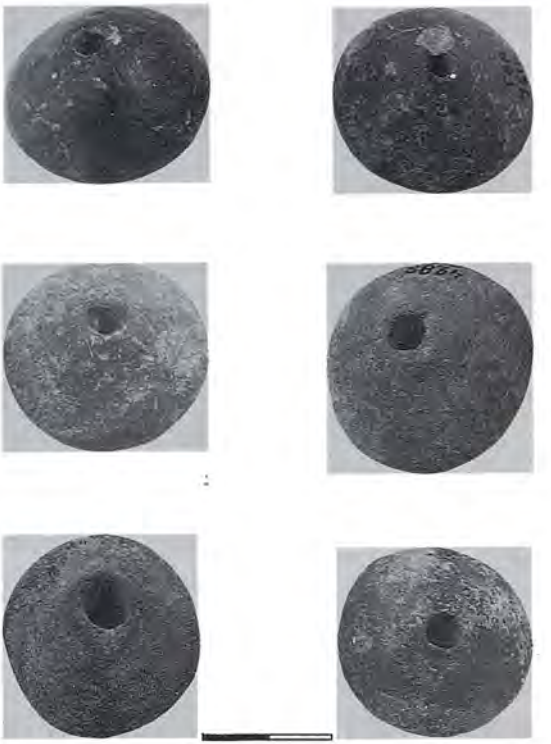
5. J.L. Angel, The People of Lerna, 1971, σ. 69-112.

6. T.W. Jacobsen - T. Cullen, A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Francthi Cave, Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death, 1981.

7. Ό.π.

Εικ. 8. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Αξίνα.

Εικ. 9. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Σφονδύλια από το σκάμμα Δ4.

περιλαμβάνει πελέκεις και μικρές αξίνες (εικ. 8), καθώς και λιθοτεχνία αποκρουσμάτων με αποκλειστική πρώτη ύλη τον οψιανό. Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη πυκνότητα των λεπίδων και μικρολεπίδων — επεξεργασμένων ή μη —σε σχέση με αυτή των πυρήνων που σχεδόν απουσιάζουν. Τέλος, στο σκάμμα Γ4 βρέθηκε ένας μεγάλος μυλόλιθος και ένας τριπτήρας (εικ. 10).

Εσωτερικός θάλαμος

Ανοίχθηκαν τέσσερα σκάμματα. Στις επιφανειακές στρώσεις παρατηρήθηκαν αρκετές διαταράξεις, κυρίως από ζώα (ασβούς, τρωκτικά), σημερινούς κατοίκους του σπηλαίου. Η πυκνότητα των ευρημάτων φαίνεται μικρότερη σε σχέση με αυτή του εξωτερικού θαλάμου, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα οστά ζώων. Ανάμεσα στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται ελάχιστα διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, λίγα εργαλεία οψιανού και ένας μυλόλιθος.

Στο τετράγωνο Γ και σε βάθος 1,10 μ. άρχισε να αποκαλύπτεται μέρος του φυσικού δαπέδου, στοιχείο που δεν εκπλήσσει καθώς το τετράγωνο Γ βρίσκεται κοντά στα πλευρικά τοιχώματα του σπηλαίου.

Εικ. 10. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Εξωτερικός θάλαμος. Μυλόλιθος κατά χώραν.

Εικ. 11. Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. Τετράγωνο Ζ. Λίθινη κατασκευή, πιθανώς εστία.

Το σημαντικότερο μέχρι στιγμής εύρημα του εσωτερικού θαλάμου αποκαλύφθηκε στο τετράγωνο Ζ, προς τη δυτική παρειά και σε βάθος 1,54 μ. μέσα σε στρώμα τέφρας. Πρόκειται για μία λίθινη κυκλική κατασκευή, πιθανώς εστία, διαμ. 0,25 μ., η χρήση της οποίας είναι υπό έρευνα (εικ. 11).

Τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν πως υπάρχει ένας ορίζοντας χρήσης του εσωτερικού θαλάμου, πιθανότατα σύγχρονος προς αυτόν του εξωτερικού, ο οποίος όμως εμφανίζει μεγαλύτερη εντατικοποίηση σε σχέση με τον εσωτερικό.

Οποιαδήποτε ερμηνευτική διαδικασία όσον αφορά στον τρόπο χρήσης του σπηλαίου, αξιοποίησης του χώρου, καταμερισμού εργασιών και ένταξής του στο γενικότερο οικοσύστημα προϋποθέτει την ποσοτική (στατιστική) και ποιοτική (μορφολογική και λειτουργική) επάρκεια των δεδομένων της ανασκαφικής έρευνας και άλλων πολλαπλών ευρέος φάσματος παραμέτρων. Προς το παρόν τα ευρήματα δεν συνθέτουν ένα τέτοιο σύνολο που θα μπορούσε να αποτελεί ένα ικανοποιητικό δείγμα για τη δόμηση κάποιου βιοπολιτισμικού προτύπου που είναι άλλωστε και ο κύριος στόχος της περαιτέρω συνέχισης της ανασκαφικής έρευνας.

Provisional Report of the Excavation in the "A΄ Kouvele·i·ki Cave" at Alepochori in Lakonia

CX. Kontaxi - E. Kotzambopoulou - E. Stravopodi

The Ephoria of Paleoanthropology and Speleology carried out systematic excavations (June 1990, 1992) in the "A΄ Kouveleïki Cave" in Lakonia in a region where very little is known of the early prehistoric periods.

The formation of the cave was due to the mechanical erosion of the underlying stratum (phyllites of the Tyros strata) and to a lesser extent to the mechanical and chemical erosion of the underlying Triassic dolomite.

The excavation and studies of the archaeological material, which are in progress, have established the use of the cave in the Late Neolithic period. Indications of use in later periods are few and are found in the inner chamber of the cave. One of the main purposes of the excavation in the "A΄ Kouveleïki Cave" is the careful investigation of the distribution of the archaeological remains within the cave area. It is hoped to achieve this by careful and detailed methods of uncovering the finds.

The large quantity of domestic pottery present shows that the cave was used as a habitation during the Late Neolithic period, although typical examples of fine

wares were also present. This picture is further supported by the food remains (bones of domesticated and wild mammals as well as fish) and the different types of tool equipment (obsidian working, spindle whorls, querns, grinders, axes, bone tools). In the inner chamber a circular stone "structure", 0.25 m. in diameter, was discovered, probably a hearth. An important find in the outer chamber was the burial (not cremation) of an infant inside a burnished pot of fine quality (urn burial), which in its turn had been placed inside a larger open vessel and covered with a limestone slab. Scattered human skeletal remains (chiefly of juveniles) were also found in the fill.

The evidence so far suggests that the "A΄ Kouveleïki Cave" falls within a wider distribution system of habitations/settlements and models of land usage in the low-altitude surrounding region during the Late Neolithic period.

Η «Σπηλια Της Δρακαινας». Προσφατη Ερευνα Στον Πορο Κεφαλονιας* (1992-1993)

Ε.Μ. Χατζιωτου - Γ. Στρατουλη - Ε. Κοτζαμποπουλου

Τον Οκτώβριο του 1992 και τον Ιούνιο του 1993, η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας με τη συμμετοχή και της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών ερεύνησε ανασκαφικά για δεκαέξι συνολικά ημέρες τη Σπηλιά της Δράκαινας, ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον από αρχαιολογική άποψη σπήλαιο στον Πόρο της Κεφαλονιάς (εικ. 1). Λόγω της γνωστής στενότητας των κονδυλίων του ΥΠΠΟ και των ιδιαιτέρων προβλημάτων πρόσβασης που παρουσιάζει το σπήλαιο, η δοκιμαστική του ανασκαφή δεν θα ήταν ίσως δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την ουσιαστική οικονομική συμβολή και τις πολλαπλές διευκολύνσεις που προσέφερε η Κοινότητα του Πόρου για την απρόσκοπτη ευόδωση του πραγματικά δύσκολου στην περίπτωση αυτή ανασκαφικού έργου[1]. Α-

Χαράλαμπο Ρωμάνο, Αικατερίνη Βαγγελάτου, Παρασκευά Μεταξά-Μαριάτο, Σωτήριο Καμπίτση, Χαράλαμπο Γουλιμή και Ιωάννη Γαβριελάτο, για την βοήθεια που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον πρόεδρο της κοινότητας Γεράσιμο Μεταξά-Αγγελετάτο, στο αμέριστο ενδιαφέρον και στον ένθερμο ζήλο του οποίου οφείλεται κατά κύριο λόγο η επιτυχής πραγματοποίηση της έρευνας του σπηλαίου.

Θερμότατες ευχαριστίες οφείλουμε και στον Προϊστάμενο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάζαρο Κολώνα για την παραχώρηση του εξαίρετου πραγματικά ανασκαφικού συνεργείου της Εφορείας, αποτελουμένου από τους αρχιτεχνίτες Σπύρο Πήττα, Δημήτρη Θωμά, Απόστολο Ζαρκαδούλα που έλαβαν μέρος στην ανασκαφή του 1992 και Δημήτρη Ευαγγελίου που συμμετείχε στην έρευνα του 1993. Τους ευχαριστούμε όλους για την ανεκτίμητη συνεργασία τους τόσο στο καθ' εαυτό ανασκαφικό έργο, όσο και στην επίλυση των διαφόρων πρακτικών προβλημάτων που παρουσιάσθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Ευχαριστούμε επίσης θερμά τον εκτός Υπηρεσίας σήμερα αρχιτεχνίτη ανασκαφών της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Σταύρο Πολυχρονάκη που συνεργάσθηκε μαζί μας στην ανασκαφή του 1993. Η εμπειρία του στάθηκε για μας πολύτιμη. Στους κατοίκους του Πόρου Γιώργο Ζαπάντη και Πιέρο Τζαμαρία για την προσεκτική εργασία του στην ανασκαφή, θερμές ευχαριστίες.

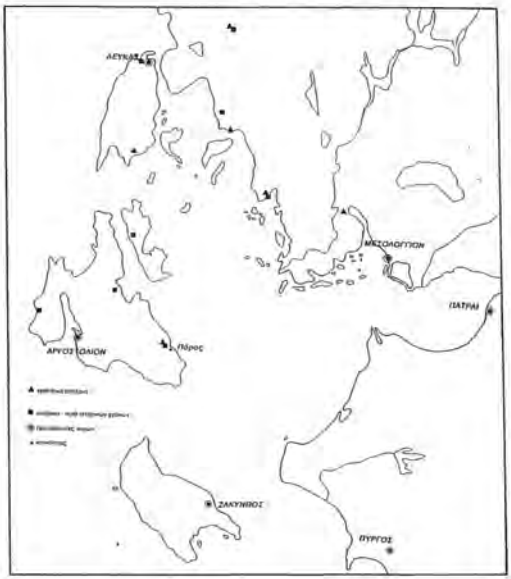
Από πλευράς Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, τη διεύθυνσή της είχε τότε ο νυν Διευθυντής Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Γιάννης Τζεδάκις, στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον του οποίου οφείλεται η υλοποίηση της προβληματικής ανασκαφής του σπηλαίου. Εκτός από τις υπογράφουσες ανασκαφείς, οι οποίες θα μελετήσουν και τα ευρήματα, οι Ε. Μ. Χατζιώτου το υλικό των ιστορικών χρόνων, Γ. Στρατούλη την προϊστορική κεραμική και Ε. Κοτζαμποπούλου το ζωοαρχαιολογικό υλικό, τη γεωλογική - γεωμορφολογική μελέτη του σπηλαίου και της ευρύτερης περιοχής του έχει αναλάβει ο γεω-

* Μετά την ανασκαφή του 1992, το σπήλαιο του Πόρου παρουσιάστηκε υπό μορφή poster και με τον τίτλο «Η Σπηλιά της Δράκαινας Πόρου Κεφαλληνίας» στο Α΄ Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, 26-29 Νοεμβρίου 1992 (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

Η πληροφορία σχετικά με το λαϊκό όνομα «Σπηλιά της Δράκαινας», που αποδίδεται στο σπήλαιο του Πόρου, οφείλεται στον πρόεδρο της κοινότητας Πόρου Γεράσιμο Μεταξά-Αγγελετάτο.

1. Η περίπτωση της κοινότητας Πόρου αποτελεί ένα από τα φωτεινότερα παραδείγματα ενδιαφέροντος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για την έρευνα, μελέτη, διατήρηση και ανάδειξη των μνημείων του τόπου. Θα θέλαμε να εκφράσουμε τις θερμότατες ευχαριστίες μας στο γραμματέα της κοινότητας Σπύρο Σιμωτά και στα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου

φορμή για την έρευνα στάθηκε για άλλη μια φορά το ενδιαφέρον των αρχαιοκαπήλων που πολύ συχνά προηγείται της αρχαιολογικής σκαπάνης. Η περιορισμένης ευτυχώς έκτασης λαθρανασκαφή που επιχειρήθηκε από αγνώστους το καλοκαίρι του 1992 έκανε για πρώτη φορά γνωστό το σπήλαιο στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και έγινε η αιτία να αποφασισθεί η δοκιμαστική του έρευνα.

Εικ. 1. Χάρτης του Ν. Κεφαλληνίας και τμήματος της Δ. Ελλάδας με τις γνωστότερες θέσεις αρχαιολογικών σπηλαίων.

Τοπογραφία

Μέχρι το καλοκαίρι του 1992 η Σπηλιά της Δράκαινας ήταν άγνωστη στην αρχαιολογική βιβλιογραφία. Η απουσία της ακόμη και από τις δημοσιευμένες επιφανειακές έρευνες παλαιοτέρων ερευνητών οφείλεται ασφαλώς και στο γεγονός ότι είναι εντελώς αθέατη, κρυμμένη πίσω από την πυκνή θαμνώδη βλάστηση της απόκρημνης νότιας πλευράς του φαραγγιού του Πόρου και εξαιρετικά δυσπρόσιτη λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους, που σε μερικά σημεία ξεπερνά τις 60°. Αυτή η ιδιαίτερη τοπογραφική θέση του σπηλαίου στάθηκε ασφαλώς η κύρια αιτία που το κράτησε άγνωστο και απαρατήρητο από την παλαιότερη και τη σύγχρονη έρευνα. Τα πανύψηλα απότομα και, σε αρκετό μήκος, εντελώς κατακόρυφα βραχώδη τοιχώματα του φαραγγιού, όπως και το ιδιαίτερα τραχύ και δύσβατο έδα-

λόγος Βασίλης Γιαννόπουλος στον οποίο οφείλονται και τα σύντομα γεωλογικά στοιχεία του παρόντος κειμένου.

Τη λεπτομερή αποτύπωση του σπηλαίου και την τοποθέτηση του ανασκαφικού κανάβου έκανε ο αγρ. τοπογράφος-μηχανικός Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου. Τον συνάδελφο ευχαριστούμε ιδιαίτερα για την πολλαπλή βοήθειά του στην προετοιμασία της παρούσης μελέτης. Επίσης, τις θερμές μας ευχαριστίες εκφράζουμε στον υπάλληλο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Θεολόγο Κοντρολόζο για τη συμβολή του τόσο στο ανασκαφικό έργο, όσο και στην επίλυση των πρακτικών δυσκολιών που αντιμετωπίσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Την αρχαιολόγο της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ιωάννα Ανδρέου, ευχαριστούμε για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις της κατά τη συγγραφή της παρούσης μελέτης.

Τις στρωματογραφικές τομές σχεδίασε η Ε. Μ. Χατζιώτου. Η λήψη των φωτογραφιών των ευρημάτων έγινε από τον Ανδρέα Ηλιακόπουλο. Τα σχέδια της εικόνας 14 οφείλονται στην αρχαιολόγο Γ. Στρατούλη, της εικόνας 8 στην αρχιτέκτονα Γ. Χατζιώτη και εκείνο της εικόνας 19 στη Μαρία Δεϊλάκη. Για την πληκτρολόγηση του κειμένου ευχαριστούμε την Γεωργία Οικονομίδου.

φος ακόμη και στις θέσεις με ηπιότερη κλίση, δεν ευνοούν τη στοιχειωδώς άνετη περιπλάνηση και εξερεύνησή του. Η ανάβαση, ουσιαστικά αναρρίχηση, είναι επίπονη και επικίνδυνη, το ίδιο και η κατάβαση. Δεν είναι τυχαίο, ότι πριν από την ανασκαφή του 1992 το σπήλαιο ήταν άγνωστο και στους περισσότερους από τους κατοίκους του Πόρου. Παρόλο που βρίσκεται πολύ κοντά στον οικισμό και πάνω στο μοναδικό δρόμο επικοινωνίας του με το υπόλοιπο νησί, λίγοι γνώριζαν την ύπαρξή του και ακόμη λιγότεροι την κατά προσέγγιση θέση του. Άλλωστε ελάχιστες είναι οι επισκέψεις που δεχόμαστε και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, παρόλο που για δική μας διευκόλυνση διαμορφώσαμε στοιχειωδώς το έδαφος πρόσβασης στο σπήλαιο. Το υποτυπώδες μονοπάτι ξεκινά από το εικονοστάσι, στο νότιο άκρο της γέφυρας του φαραγγιού 500 μ. δυτικά του οικισμού, και οδηγεί στο σημείο όπου αρχίζει η αναρρίχηση. Η ανάβαση διαρκεί 15 έως 30΄.

Γεωλογικά στοιχεία

Το φαράγγι του Πόρου, γνωστό με το όνομα Στενό ή Στενός, αποτελεί το μοναδικό φυσικό πέρασμα που συνδέει την παράλια ζώνη του Πόρου με την υπόλοιπη Κεφαλονιά. Οι ντόπιοι το ονομάζουν και Βόχυνα από το όνομα του χειμάρρου στον πυθμένα του φαραγγιού. Διανοιγμένο σε ασβεστόλιθους του Ανώτερου Τριαδικού-Ιουρασικού, οφείλει τη δημιουργία του στην τεκτονική, αλλά και στη διαδικασία της διάβρωσης. Στην Κεφαλονιά παρατηρούνται δύο κύριες διευθύνσεις ρηγμάτων. Η μία από ΝΑ.-ΒΔ. και η άλλη από Α.-Δ. Το φαράγγι του Πόρου, σύμφωνα με το γεωλογικό χάρτη του ΙΓΜΕ, ακολουθεί τη διεύθυνση ρήγματος της δεύτερης ομάδας, στη διαμόρφωσή του όμως έχει συμβάλει σημαντικά και η διαβρωτική δράση του Βόχυνα.

Το είδος των ασβεστολίθων της περιοχής φαίνεται να ευνοεί τη δημιουργία πολλών καρστικών εγκοίλων, μερικά από τα οποία διακρίνονται στις απόκρημνες παρειές των δύο πλευρών του φαραγγιού. Η «Σπηλιά της Δράκαινας» βρίσκεται στη νότια πλευρά του, σε απόλυτο υψόμετρο 70 μ. και είναι διανοιγμένη κατά μήκος διακλάσεων (δηλ. διαρρήξεων του πετρώματος χωρίς μετακίνηση των δύο πλευρών), οι οποίες διευρύνθηκαν προοδευτικά από τη χημική διάβρωση που επιφέρουν στον ασβεστόλιθο τα νερά της βροχής (καρστικό φαινόμενο).

Μικρότερη φαίνεται να ήταν, στον αρχικό τουλάχιστον σχηματισμό του σπηλαίου, η συμμετοχή της μηχανικής διάβρωσης.

Η γνωστή ισχυρή τεκτονική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στην Κεφαλονιά φαίνεται ότι έχει προκαλέσει σοβαρές αλλαγές, τόσο στη μορφή του ίδιου του σπηλαίου όσο και σε εκείνη του περιβάλλοντος χώρου του. Στη σημερινή της κατάσταση η «Σπηλιά της Δράκαινας» έχει τη μορφή βραχοσκεπής με τεράστιο, ανάλογα με τις διαστάσεις της, άνοιγμα εισόδου. Σε αυτήν όμως ακριβώς την περιοχή επικοινωνίας του σπηλαίου με τον εξωτερικό χώρο παρατηρήθηκαν δύο τουλάχιστον φάσεις κατάρρευσης της οροφής του. Το γεγονός αυτό, καθώς και η παρουσία μικρών σταλακτιτών σε μερικά σημεία των τοιχωμάτων του, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι στο παρελθόν το καρστικό έγκοιλο ήταν κλειστό, με μικρή

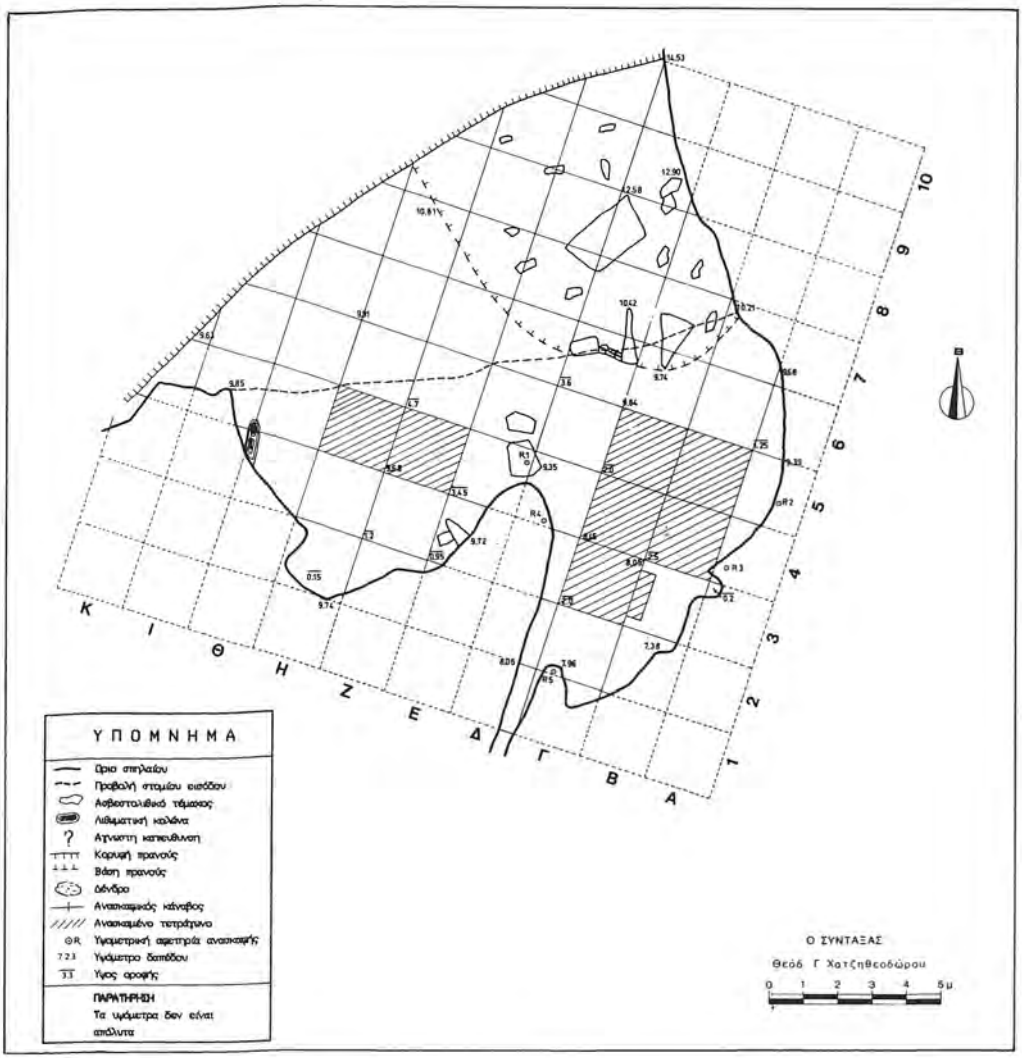
μάλιστα είσοδο, ώστε με τη διαφορά της ατμοσφαιρικής πίεσης των δύο χώρων, του εσωτερικού και του εξωτερικού, να είναι δυνατή η δημιουργία λιθωματικού διάκοσμου. Τα πρώτα ανασκαφικά στοιχεία μας κάνουν να πιστεύουμε ότι μέρος τουλάχιστον της διαδικασίας της εξέλιξης της μορφής του εγκοίλου έγινε κατά τη διάρκεια ή κατά τις διακοπές της αρχαίας χρήσης του και ασφαλώς συνεχίσθηκε και μετά από αυτή. Ο καθορισμός του αριθμού των φάσεων κατάρρευσης της οροφής του και η χρονολόγησή τους, καθώς και η ενδεχόμενη επίδραση των χρηστών του στη μορφολογική εξέλιξη του εγκοίλου από σπήλαιο σε βραχοσκεπή θα αποτελέσουν ζητούμενα της μελλοντικής έρευνας.

Περιγραφή του σπηλαίου

Στη σημερινή του μορφή το σπήλαιο, ενωμένο και με τον άλλοτε άμεσο έξωτερικό περιβάλλοντα χώρο του, έχει συνολική έκταση περίπου 190 τ.μ. (εικ. 2). Το ύψος της οροφής στο καλυμμένο τμήμα του κυμαίνεται από 2 έως 5 μ. Ασβεστολιθικός όγκος που προεξέχει από το νότιο τοίχωμα του εγκοίλου διαιρεί μικρό σχετικά τμήμα του σε δύο ανισομεγέθη στεγασμένα διαμερίσματα, από τα οποία το νοτιοανατολικό αποτελεί τον πραγματικό μυχό του σπηλαίου. Είναι στενό (2,80-6,50 μ.), με χαμηλή σχετικά οροφή (μέγ. ύψ. 2 μ.) και σκοτεινό. Αντίθετα, το νοτιοδυτικό έχει αρκετό πλάτος (4,50-8,50 μ.), μεγάλο ύψος οροφής (μέγ. ύψ. 5 μ.) και φωτίζεται καλά από το μεγάλο άνοιγμα της σημερινής εισόδου. Γενικά, το σπήλαιο δεν έχει καλό φωτισμό λόγω του βορειοδυτικού προσανατολισμού του.

Λίγο ψηλότερα από το σημερινό δάπεδο του σπηλαίου, μικρή διάρρηξη του πετρώματος στο ανατολικό τοίχωμα του νοτιοανατολικού θαλάμου (εικ. 2, τ. Α3) καθώς και μία κόγχη στη νότια βραχώδη παρειά του νοτιοδυτικού διαμερίσματος (εικ. 2, τ. Ζ2, Η3), οδηγούν σε άλλους πλευρικούς χώρους, το μέγεθος των οποίων θα διαπιστωθεί αργότερα, όταν με την αφαίρεση των επιχώσεων κατεβούν τα δάπεδα των δύο χώρων σε επίπεδο χαμηλότερο από το σημερινό. Ασθενής λιθωματικός διάκοσμος αποτελούμενος από μικρούς σταλακτίτες παρατηρείται μόνο στο νότιο τοίχωμα του νοτιοδυτικού φωτεινού διαμερίσματος.

Ογκώδης κώνος κορημάτων (διαμ. στη βάση περίπου 10 μ., ύψ. 4,5 μ.) καλύπτει το δάπεδο του βορειοτέρου τμήματος του σπηλαίου, έξω ακριβώς από το σημερινό άνοιγμα της εισόδου του. Αποτελείται από αποκολλημένα και αποσαθρωμένα υλικά προερχόμενα από την οροφή του εγκοίλου και από τα υπερκείμενα ασβεστολιθικά πετρώματα της νότιας πλευράς του φαραγγιού. Από τα υλικά του κώνου (μεγάλοι και μικρότεροι ογκόλιθοι, γωνιώδεις λατύπες διαφόρων μεγεθών και άφθονο λεπτόκοκκο χώμα από την αποσάθρωση του πετρώματος) προέρχονται και οι περισσότερες επιχώσεις του σπηλαίου, όπως δείχνουν η ομοιότης στη σύσταση των πετρωμάτων και η ισχυρή κλίση που παρουσιάζει η σημερινή επιφάνεια της επίχωσής του από Β. προς Ν. Η ελαφρότερη κλίση του δαπέδου από Δ. προς Α. ίσως να οφείλεται στην ψηλότερη στάθμη του στερεού υπόβαθρου στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα του σπηλαίου.

Εικ. 2. Κάτοψη του σπηλαίου Πόρου Κεφαλληνίας, όπου σημειώνονται τα μερικώς ερευνηθέντα το 1992 και 1993 ανασκαφικά τετράγωνα.

Η ανασκαφή

Το 1992 έγινε η λεπτομερής αποτύπωση του σπηλαίου και τοποθετήθηκε στην ανώμαλη επιφάνεια του δαπέδου του ανασκαφικός κάναβος με τετράγωνα 2x2 μ. (εικ. 2). Ο περιορισμένος χρόνος επέτρεψε τη μερική μόνον έρευνα τριών τετραγώνων στο στενό στεγασμένο νοτιοανατολικό θάλαμο του σπηλαίου (τ. Β4, Β5, Γ4). Το 1993 το ανασκαφικό σκάμμα του ιδίου χώρου

διερεύνθηκε με τη διάνοιξη τριών νέων τετραγώνων (τ. Β3, Γ3, Γ5), ενώ συγχρόνως ξεκίνησε και η έρευνα του μεγαλύτερου, επίσης στεγασμένου, νοτιοδυτικού διαμερίσματος (τ. Ζ4, Η4).

Κανένα από τα οκτώ συνολικά τετράγωνα που ανοίχθηκαν κατά τη διάρκεια και των δύο ανασκαφικών περιόδων δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος ώστε να διαπιστωθεί το στερεό υπόβαθρο του εγκοίλου· σε ένα μόνο σημείο του χώρου (τ. Γ4) η διερεύνηση των επιχώσεων ξεπέρασε σε βάθος το 1 μ.

Από την ολιγόχρονη και αναγκαστικά περιορισμένη τόσο σε έκταση (32 τ.μ.) όσο και σε βάθος (±1 μ.) ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου, καθώς και από την προκαταρκτική εξέταση του συνόλου των ευρημάτων προέκυψαν ορισμένα συμπεράσματα, μερικά από τα οποία ενδέχεται να αναθεωρηθούν στην πορεία της έρευνας:

1) Σχετικά με την κατάσταση των επιχώσεων: οι αρχαίες επιχώσεις του σπηλαίου ήσαν εντελώς αδιατάρακτες με εξαίρεση το όρυγμα της λαθρανασκαφής και τις αναμοχλεύσεις του δαπέδου στον άμεσα περιβάλλοντα χώρο του.

2) Σχετικά με το χρόνο της χρήσης του σπηλαίου: όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα δύο ανασκαφικών τετραγώνων (τ. Γ4, Ζ4) τα κατώτερα στρώματα της ερευνηθείσης επίχωσης χρονολογούνται στην ύστερη ή νεότερη Νεολιθική ΙΙ περίοδο (ΝΝ ΙΙ) καθώς και στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (ΠΕ Ι, ΠΕ ΙΙ). Τα χρονολογικά στοιχεία από όλα τα ανασκαφικά τετράγωνα (τ. Β3, Β4, Β5, Γ3, Γ4, Γ5, Ζ4, Η4) τοποθετούν το ανώτερο τμήμα της επίχωσης του χώρου στους ιστορικούς χρόνους, από τα μέσα περίπου του 6ου αι. π.Χ. ως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Παρατηρήθηκαν δύο τουλάχιστον, σαφώς διακρινόμενες διακοπές της χρήσης του σπηλαίου: α) ανάμεσα στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (ΠΕ ΙΙ) και στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και β) ανάμεσα στις πρώτες δεκαετίες του 5ου και στις αρχές περίπου του 3ου αι. π.Χ.

Το τέλος της χρήσης του σπηλαίου κατά την ελληνιστική εποχή δεν είναι προς το παρόν ευδιάκριτο και το πρόβλημα της ομαλής ή μετά από διακοπή μετάβασης στη χρήση του κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους παραμένει στο σημερινό τουλάχιστον στάδιο της έρευνας αναπάντητο.

3) Σχετικά με τον προσδιορισμό της χρήσης του σπηλαίου: υπάρχουν ήδη αρκετές ενδείξεις για την παρουσία στο σπήλαιο νεολιθικής (ΝΝ ΙΙ) εγκατάστασης, της οποίας το μόνιμο ή εποχιακό χαρακτήρα ελπίζουμε να προσδιορίσει η μελλοντική έρευνα.

Η ελάχιστη προς το παρόν κεραμική από τις επόμενες ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ περιόδους δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας ανάλογης σε σημασία εγκατάστασης και κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού.

Το είδος της υστεροαρχαϊκής κεραμικής (λεπτά κορινθιακά, αλλά και λίγα αττικά αγγεία, πλήθος από κορινθιακές μικροσκοπικές απομιμήσεις μεγαλύτερων σχημάτων—μικκύλα), καθώς και ο ειδικός χαρακτήρας μερικών άλλων ευρημάτων, από τα οποία τα περισσότερα πρέπει να ανήκουν στη μεταγενέστερη ελληνιστική χρήση (ελάχιστα προς το παρόν μικρά θραύσματα γυναικείων ειδωλίων, μία βάση από χειροποίητο σύμπλεγμα κύκλιου χορού) οδηγούν στο ασφαλές, κατά τη γνώμη μας, συμπέρασμα ότι το σπήλαιο

χρησιμοποιήθηκε κατά την υστεροαρχαϊκή και αργότερα κατά την ελληνιστική περίοδο ως χώρος άσκησης κάποιας λαϊκής λατρείας. Προς το παρόν δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας, για τους λόγους, όμως, που αναπτύσσουμε παρακάτω (βλ. σ. 51, εικ. 11), πιστεύουμε ότι είναι περισσότερο πιθανό η λατρεία στο σπήλαιο του Πόρου να σχετίζεται με τις Νύμφες.

Τέλος, η ελάχιστη προς το παρόν υστερορωμαϊκή κεραμική, η οποία αποτελείται αποκλειστικά από κοινά χονδροειδή αγγεία, παραπέμπει σε αλλαγή της χρήσης του σπηλαίου· η χρησιμοποίησή του από βοσκούς εκείνης της περιόδου είναι αρκετά πιθανή, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και το ενδεχόμενο η λίγη χρηστική υστερορωμαϊκή κεραμική να προέρχεται από περιστασιακούς επισκέπτες του σπηλαίου.

Νοτιοανατολικός στεγασμένος χώρος

Είναι ο μοναδικός χώρος του σπηλαίου που διατηρεί τη μορφή του αρχικού κλειστού εγκοίλου. Το δάπεδό του βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από όλη την υπόλοιπη επιφάνεια των επιχώσεων και παρουσιάζει ισχυρή κλίση από Β. προς Ν. Πολύ ηπιότερη είναι η κλίση του δαπέδου από Δ. προς Α., η οποία ακολουθεί τη γενική προς αυτή τη διεύθυνση, κλίση της επιφάνειας στο νοτιότερο και περισσότερο απομακρυσμένο από τον κώνο κορημάτων τμήμα του σπηλαίου. Μορφολογικές και στρωματογραφικές παρατηρήσεις (διεύθυνση της κλίσης του δαπέδου κατά τη διεύθυνση της κλίσης της νότιας πλευράς του κώνου, προοδευτική λέπτυνση και τελική εξαφάνιση των στρωμάτων της ανώτερης κυρίως επίχωσης), καθώς και η πρώτη μακροσκοπική εξέταση των πετρωμάτων, από τα οποία αποτελούνται τα ανώτερα κυρίως στρώματα του χώρου που εξετάζουμε, δείχνουν ότι η από Β. προς Ν. κλίση του δαπέδου του οφείλεται στην προοδευτική προς το χαμηλότερο αυτό σημείο προώθηση των υλικών του κώνου, ο οποίος άλλωστε αποτελεί και σήμερα την κύρια πηγή ιζημάτων του συγκεκριμένου χώρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1993 διαπιστώθηκε στην επιφάνεια του στρώματος 2 του τ. Γ5, λεπτόκοκκο ίζημα (κόνις) πάχους λίγων εκατοστών (0,1-0,3 μ.), το οποίο αποτέθηκε μετά την ανασκαφή του 1992.

Η οροφή και τα τοιχώματα του θαλάμου αποτέλεσαν, επίσης, μία δεύτερη πηγή υλικών της επίχωσης του χώρου. Ο τύπος όμως αυτός της δημιουργίας ιζημάτων δεν θα πρέπει να ήταν σημαντικός κατά τη διάρκεια τουλάχιστον της αρχαίας χρήσης του σπηλαίου, αφού η σχετική σταθερότητα στη συμπεριφορά του πετρώματος, μέσα στο οποίο έχει διανοιχθεί το σπήλαιο, θα πρέπει να θεωρηθεί ως προϋπόθεση για τη συνεχή ή και την περιστασιακή ακόμη χρήση του. Η κατάρρευση μικρού τμήματος της οροφής στο νότιο άκρο του θαλάμου πρέπει να είναι αρκετά πρόσφατη, όπως δείχνουν οι χαρακτηριστικές ακμές του πετρώματος στο σημείο της αποκόλλησης και τα συσσωρευμένα υλικά (θραύσματα ασβεστόλιθου) που κάλυπταν πριν από τον καθαρισμό το αντίστοιχο τμήμα του δαπέδου (τ. Γ2).

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη νότια περιοχή του θαλάμου είχε επικεντρωθεί και το ενδιαφέρον των αρχαιοκαπήλων, όπως δείχνουν οι επιφανειακές

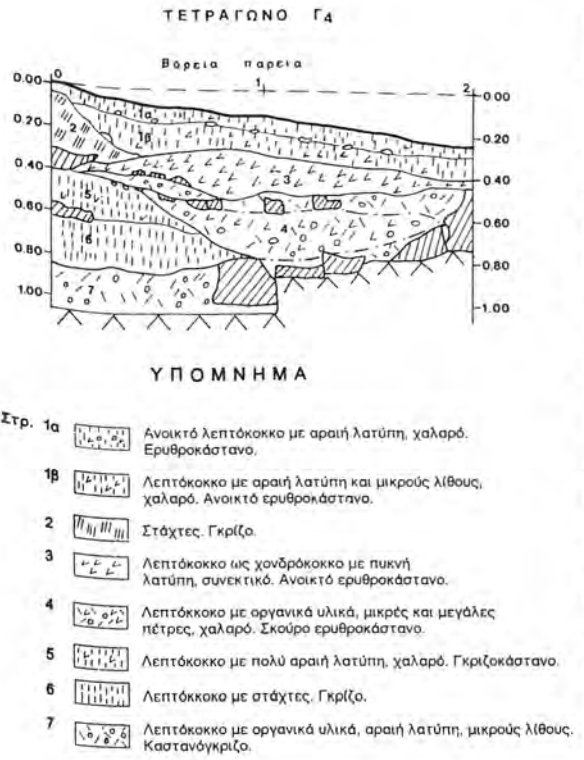
αναμοχλεύσεις στο δάπεδο και κυρίως ένα όρυγμα (3,30x1,20 μ.), το οποίο κατελάμβανε το μεγαλύτερο ανατολικό τμήμα του τ. Β3 και τμήματα των τ. Β2 και Β4.

Τετράγωνο Γ4/1992

Το τ.Γ4 ερευνήθηκε σε μεγαλύτερο βάθος από όλα τα άλλα τετράγωνα της ανασκαφής (από 110Β-0,65Ν) και έδωσε τις πρώτες βέβαιες πληροφορίες για την επάλληλη, με διακοπές, χρήση του σπηλαίου από τη νεότερη νεολιθική ΙΙ περίοδο ως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Το σύνολο της επίχωσης που αφαιρέθηκε αποτελούσαν επτά στρώματα (στρ. 1-7, εικ. 3), από τα οποία τα κατώτερα τέσσερα (στρ. 4-7) έδωσαν αμιγές προϊστορικό υλικό (κεραμική, λίθινα εργαλεία, φολίδες), ενώ τα ανώτερα τρία (στρ. 1-3), εκτός από λίγα προϊστορικά όστρακα στο επιφανειακό στρ. 1, περιείχαν αποκλειστικά κεραμική των ιστορικών χρόνων.

Τα δύο βασικά στρώματα της νεότερης επίχωσης (στρ. 1, 3) συνέθεταν πολύ λεπτόκοκκα (κόνις) μέχρι και πολύ μεγαλύτερου μεγέθους υλικά (λατύπες και πέτρες), προερχόμενα από τον κώνο της εισόδου. Το λεπτόκοκκο και χαλαρό, με αραιές σχετικά λατύπες και αρκετές πέτρες, επιφανειακό στρώμα (στρ. 1) αποτελούσαν δύο σαφώς διαχωριζόμενες με ορίζοντα από μικρές πέτρες στρώσεις (στρ. 1α, 1β), από τις οποίες η ανώτερη δεν περιείχε σχεδόν καθόλου κεραμική και είναι πολύ πιθανό να σχηματίστηκε πρόσφατα, αφού ο κώνος εξακολουθεί και σήμερα να τροφοδοτεί με ιζήματα το δάπεδο του στενού στεγασμένου χώρου. Έντονη χρωματική και κοκκομετρική αντίθεση προς το ανοιχτόχρωμο και λεπτόκοκκο στρώμα 1 παρουσίαζε το συνεκτικότερο, αποτελούμενο από σχεδόν καθαρή ερυθρωπή λατύπη στρώμα 3, το οποίο επίσης δημιουργήθηκε προοδευτικά και απέδωσε αρκετή κεραμική της υστεροαρχαϊκής χρήσης του χώρου. Ανάμεσα στα δύο με φυσική διαδικασία αποτεθειμένα στρώματα 1 και 3, τα οποία εμφανίζονται και στα άλλα βορειότερα τετράγωνα του ίδιου χώρου (τ. Β4, τ. Β5, τ. Γ5), αφαιρέθηκε ένα περιορισμένου πλάτους στρώμα καθαρής στάχτης (στρ. 2), που συνεχίζεται προς τα δυτικά στο χώρο του τ. Δ4. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του στρώματος 2, από το οποίο προήλθαν λίγα ελληνιστικά όστρακα, είναι ότι χώριζε σαφώς τα δύο φυσικά στρώματα 1 και 3 και έδειχνε ότι ανάμεσα στο τέλος της απόθεσης του δεύτερου (στρ. 3) και την αρχή του σχηματισμού του πρώτου (στρ. 1) πέρασε κάποιο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου η επιφάνεια της ερυθρωπής λατύπης (στρ. 3) αποτέλεσε δάπεδο χρήσης του νοτιοανατολικού χώρου του σπηλαίου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιφάνεια του στρώματος 3 ήταν διαταραγμένη από την ελληνιστική χρήση, και κυρίως από τη διάνοιξη μικρών λάκκων-αποθετών, γεγονός που εξηγεί τα πολλά υστεροαρχαϊκά όστρακα που περιείχε το ανώτερο τμήμα του στρώματος.

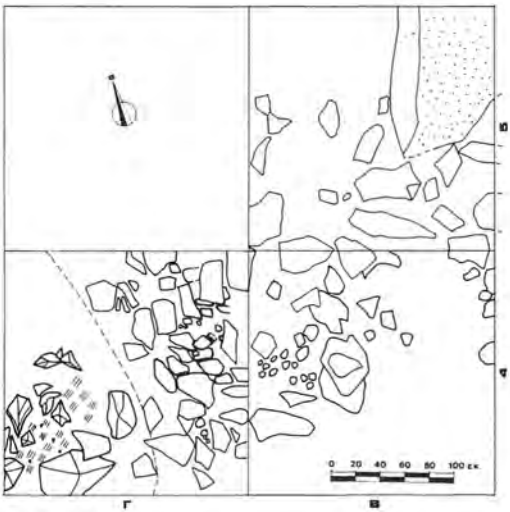
Στο τετράγωνο που εξετάζουμε, αμέσως κάτω από το στρώμα 3, της χρήσης των ιστορικών χρόνων, άρχιζε η προϊστορική επίχωση, την οποία συνέθεταν, εκτός από τα τέσσερα στρώματα που ήδη έχουμε αναφέρει (στρ. 4-7, εικ. 3), και πολλές μικρού και μετρίου μεγέθους ακατέργαστες πέτρες, οι οποίες σχημάτιζαν μεγάλο σωρό στο ανατολικό μισό του τετραγώ-

Εικ. 3. Σπήλαιο Πόρου Κεφαλληνίας. Στρωματογραφία της βόρειας παρειάς του τετραγώνου Γ4.

νου. Στη νοτιοδυτική γωνία του μία άλλη ομάδα από επίσης αδούλευτες πέτρες, μερικές από τις οποίες είναι τοποθετημένες σε κυκλική διάταξη, πρέπει να ανήκουν σε διαλυμένες πρόχειρες «εστίες» (πέτρες που όριζαν το χώρο της φωτιάς), όπως έδειχνε και η συσσώρευση στάχτης σε αυτήν ακριβώς την περιοχή (εικ. 4). Η αλληλουχία των στρωμάτων και η σχέση τους με το λιθοσωρό και τις «εστίες» είναι αρκετά σαφής. Το κατώτερο στρώμα 7 — παρόλο που η έρευνα περιορίστηκε μόνο στη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου—, φαίνεται ότι προχωρεί σε βάθος και επεκτείνεται κάτω από το λιθοσωρό.

Πάνω από το στρώμα 7 ο χώρος διαιρείται διαγωνίως σε δύο ίσων περίπου διαστάσεων τμήματα· το νοτιοδυτικό κατέχουν τα λείψανα «εστιών» ανάμεσα σε δύο επάλληλα λεπτόκοκκα γκριζωπά στρώματα (στρ. 6 και 5), ενώ το βορειοανατολικό καταλαμβάνει ο μεγάλος λιθοσωρός, τον οποίο κάλυπτε εντελώς το νεότερο στρώμα όλης της προϊστορικής επίχωσης (στρ. 4), το οποίο αποτελούσαν σκούρο ερυθροκάστανο χώμα με οργανικά υλικά (χαρακτηριστικά συσσωματώματα), αρκετές λατύπες και πολλές πέτρες. Από το στρώμα 4 προήλθε και το περισσότερο αρχαιολογικό και αρχαιοζωολογικό υλικό. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιφάνεια του στρώματος 6 αποτελεί ένα σαφώς διακρινόμενο δάπεδο χρήσης, αφού, εκτός από το χώρο των «εστιών», έφερε ίχνη στάχτης και στο νοτιότερο τετράγωνο (τ. Γ3/1993), όπου διαπιστώθηκε η συνέχειά του. Το παρόμοιας σύστασης στρώμα 5 κάλυπτε τις πρόχειρες εγκαταστάσεις της προηγούμενης χρήσης. Τα στρώματα 6 και 5, όπως δείχνουν η σύσταση και η κλίση τους από Β. προς Ν., αποτελούν και αυτά, όπως και τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης των ιστορικών χρόνων, προϊόντα αποσάθρωσης του ασβεστολίθου και προέρχονται από τον προς Β. του θαλάμου εξωτερικό χώρο. Στην επιφάνεια του ανώτερου στρώματος 5 ανοίχθηκε μεγάλος λάκκος, ο οποίος γεμίστηκε με πέτρες και επιχώθηκε είτε συγχρόνως είτε μετά την παρέλευση απροσδιόριστου προς το παρόν χρονικού διαστήματος. Η επίχωση του λάκκου (στρ. 4) ήταν ενιαία και δεν παρουσίαζε ίχνη διακοπών παρά μόνο στο ανώτερο τμήμα της· ορίζοντας από μικρές

Εικ. 4. Σπήλαιο Πόρου Κεφαλληνίας. Στρώση λίθων των ιστορικών χρόνων (τ. Β5, Β4), περιοχή εστιών και λιθοσωρού της προϊστορικής χρήσης (τ. Γ4, Β4).

σχετικά πέτρες χώριζε την επιφανειακή στρώση (πάχ. 0,10 μ.) από τον κατώτερο κύριο όγκο της επίχωσης και δεν είναι ίσως χωρίς σημασία το γεγονός ότι σε αυτό ακριβώς το ανώτερο τμήμα του στρώματος 4 βρέθηκε, μαζί με τη νεολιθική, ΠΕ Ι και ΙΙ κεραμική.

Αξιοσημείωτο είναι το ιζηματολογικό κενό που παρατηρείται στο χώρο του τ. Γ4, ανάμεσα στο κατώτερο προϊστορικό και στο ανώτερο ιστορικών χρόνων τμήμα της επίχωσης, το οποίο δεν εἶναι εύκολο να ερμηνευθεί χωρίς να λάβουμε υπόψη τις επεμβάσεις που επέφεραν στο σπήλαιο οι νεότεροι χρονολογικά χρήστες του. Είναι εντελώς απίθανο να μην αποτέθηκαν καθόλου ιζήματα στο σπήλαιο στο διάστημα που μεσολάβησε από την εγκατάλειψή του κατά τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του Χαλκού μέχρι και την επαναχρησιμοποίησή του στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Το φαινόμενο θα πρέπει να είναι τοπικό και να οφείλεται σε διαμόρφωση του δαπέδου (χαμήλωμα της στάθμης, ισοπέδωση) στο συγκεκριμένο χώρο πριν από την έναρξη ή και κατά τη διάρκεια της χρήσης του στα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Η διαπίστωση, στο τ. Ζ4, ενός στείρου αρχαιολογικά, φυσικά αποτειθημένου στρώματος ανάμεσα στις δύο χρήσεις, συνηγορεί γι' αυτήν την ερμηνεία.

Τετράγωνα Β5, Β4 / 1992

Στα τ. Β5 και τ. Β4, η έρευνα περιορίστηκε στην αφαίρεση τριών μόνο στρωμάτων (στρ. 1-3), τα οποία συνέθεταν το ανώτερο, ιστορικών χρόνων, τμήμα της επίχωσης (πάχ. 0,80 μ. στο βόρειο άκρο του τ. Β5 ως 0,30 μ. στο νότιο άκρο του τ. Β4). Στο τ. Β4, όπου τα στρώματα ήταν πολύ διαταραγμένα από τη λαθρανασκαφή, αφαιρέθηκε και το επίσης αναμοχλευμένο προϊστορικό στρώμα 4, το οποίο κάλυπτε και εδώ τη συνέχεια του λιθοσωρού που διαπιστώθηκε στο τ. Γ4.

Η στρωματογραφική σύνθεση της ανώτερης επίχωσης (στρ. 1-3) συγκρινόμενη με εκείνη του τ. Γ4, που ήδη έχουμε περιγράψει, παρουσίαζε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: τα στρώματα 1 και 2 των τετραγώνων που εξετάζουμε αποτελούσαν τη συνέχεια των στρωμάτων 1 και 3 του τ. Γ4, όπως έδειχνε η σύσταση των υλικών τους και η ευδιάκριτη συνεχής στρωματογραφική τους σύνδεση. Το στρώμα 3 των τ. Β4, τ. Β5 αποτελούμενο από λεπτόκοκκο υλικό και αραιές λατύπες απουσίαζε τελείως στο τ. Γ4, γιατί όπως φαίνε-

ται καθαρά στη στρωματογραφική τομή της δυτικής πλευράς του τ. Β5, λεπταίνει προοδευτικά και εξαφανίζεται μέσα στο τ. Γ5. Στο τ. Β5 μετά την αφαίρεση του στρώματος 3 αποκαλύφθηκαν μεγάλη βραχόπετρα με ίχνη στοιχειώδους λάξευσης, καθώς και στρώση από ακατέργαστες πέτρες, μερικές από τις οποίες φαίνονται τοποθετημένες σε κυκλική περίπου διάταξη στη νοτιοδυτική γωνία του τετραγώνου (εικ. 4). Πέτρες της ίδιας στρώσης υπάρχουν διάσπαρτες και στο βορειότερο τμήμα του τ. Β4. Η έρευνα στο ανασκαφικό σκάμμα που προήλθε από την ενοποίηση των δύο τετραγώνων δεν προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος, γιατί η στρώση των λίθων δεν αφαιρέθηκε προκειμένου να μελετηθεί μελλοντικά σε συσχετισμό με ενδεχόμενα ευρήματα των διπλανών τετραγώνων (συνέχεια στρώσης, άλλες κατασκευές κτλ.).

Τετράγωνο Γ5/1993

Το ανώτερο τμήμα του επιφανειακού στρώματος (στρ. 1α) είχε ήδη αφαιρεθεί το 1992. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1993 αφαιρέθηκε και η κατώτερη στρώση του ιδίου στρώματος (στρ. 1β), από την οποία προήλθαν μόνο ένα μικρό υστερορωμαϊκό και τέσσερα υστεροαρχαϊκά όστρακα. Στη νοτιοδυτική γωνία του τετραγώνου ερευνήθηκε και η συνέχεια της στάχτης (στρ. 2), η οποία είχε διαπιστωθεί στο τ. Γ4. Εκτεινόταν σε πολύ μικρή έκταση (0,40Χ0,25 μ.) και περιείχε λίγα ακόμη θραύσματα ελληνιστικών αγγείων. Δύο αβαθείς λάκκοι-αποθέτες ανοιγμένοι στην επιφάνεια του στρώματος της ερυθρωπής λατύπης (στρ. 3) έδωσαν υστεροαρχαϊκή αλλά και λίγη ελληνιστική κεραμική. Η ανασκαφή στο τ. Γ5 διακόπηκε μετά την αφαίρεση του επιφανειακού τμήματος του στρώματος 3, το οποίο παρουσίασε την ίδια, όπως και οι λάκκοι, ποσοτική αναλογία υστεροαρχαϊκής και ελληνιστικής κεραμικής.

Τετράγωνα Γ3, Β3/1993

Η έρευνα στο τ. Γ3 περιορίστηκε στην αφαίρεση επίχωσης πάχ. 0,15-0,30 μ., αποτελούμενης από δύο τελείως διαταραγμένα από τη λαθρανασκαφή στρώματα, τα οποία έδωσαν ανάμικτη προϊστορική, υστεροαρχαϊκή και ελληνιστικών χρόνων, κεραμική. Σε μικρό αδιατάρακτο τμήμα, κοντά στη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου, βρέθηκε η συνέχεια του προϊστορικού στρώματος 6. Το στρώμα, το οποίο κάλυπταν και εδώ στάχτες προερχόμενες από το χώρο των «εστιών» που διαπιστώθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του τ. Γ4, έδωσε καθαρή προϊστορική κεραμική. Μερική μόνο έρευνα του ανώτερου τμήματος της επίχωσης ελληνιστικού αποθέτη στο τ. Γ3 και τ. Β3 έδωσε ανάμικτη υστεροαρχαϊκή και ελληνιστική κεραμική, καθώς και οκτώ πολύ μικρά θραύσματα ειδωλίων, από τα οποία τα πέντε ανήκουν σε γυναικείες μορφές. Ανατολικότερα, το ανώτερο τουλάχιστον τμήμα του αποθέτη είχε διαταράξει το όρυγμα των αρχαιοκαπήλων, γι' αυτό και η έρευνά του διακόπηκε για να ερευνηθεί προσεκτικά κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Νοτιοδυτικός στεγασμένος χώρος

Το 1993 άρχισε και η έρευνα του νοτιοδυτικού ευρύχωρου διαμερίσματος του σπη-

λαίου (μέγ. διαστ. 8,50Χ5,50 μ.). Το σχεδόν επίπεδο δάπεδό του —ακολουθεί, πολύ ήπια, τις γενικές από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α. κλίσεις της επιφάνειας των επιχώσεων—, βρίσκεται πολύ υψηλότερα από τη στάθμη του κεκλιμένου δαπέδου του νοτιοανατολικού θαλάμου, 0,50 (Β.) - 2 (Ν.) μ. Όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα του τ. Ζ4 ο χώρος δεν έχει δεχθεί παρά ελάχιστα ιζήματα μετά την τελική εγκατάλειψη του σπηλαίου από τους χρήστες του των ιστορικών χρόνων.

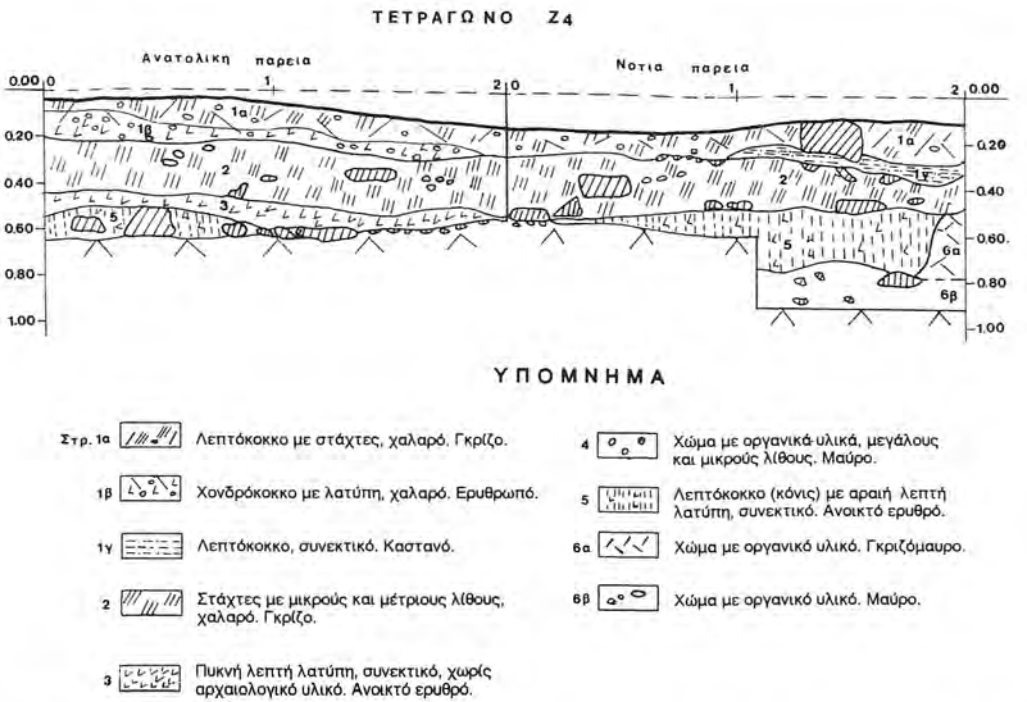
Τετράγωνο Ζ4/1993

Στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα του σπηλαίου η έρευνα ξεκίνησε αρχικά με τη διάνοιξη των δύο κεντρικών τετραγώνων Ζ4 και Η4, γρήγορα όμως περιορίστηκε μόνο στο πρώτο (τ. Ζ4), για να εξασφαλιστεί η δυνατότητα διερεύνησης επίχωσης μεγαλύτερου πάχους σε ένα τουλάχιστον τμήμα του χώρου.

Μέχρι το βάθος που διακόπηκε η ανασκαφή του τ. Ζ4 (-Ο,65 μ., και στην τομή 0,90Χ0,90 μ. της νοτιοδυτικής γωνίας -0,90 μ.) διαπιστώθηκαν συνολικά οκτώ στρώματα (στρ. 1α-6), από τα οποία τα ανώτερα τέσσερα (στρ. 1α-2) περιείχαν ιστορικών χρόνων αρχαιολογικό υλικό, ενώ τα κατώτερα τρία (στρ. 4-6) είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της προϊστορικής χρήσης του σπηλαίου ή και μετά τη διακοπή της (εικ. 5).

Ανάμεσα στις δύο ομάδες των στρωμάτων, που εκπροσωπούσαν τις δύο απομακρυσμένες χρονικά χρήσεις του σπηλαίου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε το αποτελούμενο από πυκνή λεπτή λατύπη και χωρίς κανένα αρχαιολογικό εύρημα στρώμα 3, το οποίο πρέπει να αποτέθηκε με φυσική διαδικασία μετά την εγκατάλειψη του σπηλαίου από τους προϊστορικούς χρήστες του. Την άποψη της φυσικής απόθεσης του στρώματος επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι κατελάμβανε μόνο το χαμηλότερο, στο επίπεδο αυτό, βορειοανατολικό μισό του τετραγώνου και δεν συνεχιζόταν στο νοτιοδυτικό τμήμα του, όπου το αισθητά υπερυψωμένο ύβωμα που σχημάτιζε το υποκείμενο προϊστορικό στρώμα 4 φαίνεται ότι εμπόδισε την προς Ν. προώθησή του, γι' αυτό δεν εμφανίζεται στη νότια παρειά του τετραγώνου (εικ. 5). Η παρουσία του στείρου αρχαιολογικού στρώματος 3, είναι σημαντική, γιατί αποτελεί προς το παρόν τη μόνη ένδειξη απόθεσης φυσικών ιζημάτων στο σπήλαιο μετά την εγκατάλειψή του από τους προϊστορικούς χρήστες του.

Τα τρία στρώματα 1α, 1β, 1γ είχαν διαφορετική το καθένα σύσταση, αλλά, επειδή ήταν διαταραγμένα και σε μερικά σημεία δύσκολα ξεχώριζαν μεταξύ τους, θεωρήθηκε ότι αποτελούν το επιφανειακό στρώμα του τετραγώνου (στρ. 1). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε το αμέσως επόμενο γκρίζο στρώμα στάχτης (στρ. 2), το οποίο περιείχε κυρίως οστά ζώων και πολύ λίγα, μικρών διαστάσεων, όστρακα των ιστορικών χρόνων. Πολλά από τα οστά και τα όστρακα έφεραν έντονα ίχνη καύσης. Οι διάφορες κλίσεις απόθεσης των στρώσεων του στρώματος, καθώς και το γεγονός της παντελούς απουσίας ιχνών πυράκτωσης στα υποκείμενα στρώματα 3 (βόρειο τμήμα) και 5 (νότιο τμήμα) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το στρώμα δημιουργήθηκε από διαδοχικές απορρίψεις στάχτης, η οποία είχε μεταφερθεί από το χώρο της πυράς. Κάτω από το στείρο αρχαιολογικό στρώμα της λεπτής λατύπης

Εικ. 5. Σπήλαιο Πόρου Κεφαλληνίας. Στρωματογραφία της ανατολικής και της νότιας παρειάς του τ. Z4.

(στρ. 3), που ήδη έχουμε αναφέρει, ακολουθούσε η προϊστορική επίχωση, της οποίας το ανώτερο στρώμα (στρ. 4) εκτεινόταν σε μικρή σχετικά έκταση στο κέντρο και στο δυτικότερο τμήμα του τετραγώνου, και γι' αυτό δεν εμφανίζεται στις στρωματογραφικές τομές της ανατολικής και νότιας πλευράς του (εικ. 5). Το στρώμα, που το αποτελούσαν πολλές πέτρες και μαύρο χώμα, προέρχεται από την προοδευτική κατάρρευση μιας πρόχειρης κατασκευής, ίχνη της οποίας διακρίνονται στη δυτική παρειά του τετραγώνου (τοίχος σε τομή). Κάτω από το μαύρο στρώμα 4 ακολουθούσε το λεπτόκοκκο στρώμα 5, του οποίου η σύσταση δείχνει ότι αποτελούσε και αυτό προϊόν αποσάθρωσης του ασβεστολίθου, όπως και οι περισσότερες από τις επιχώσεις του σπηλαίου. Περιέχει μικρούς λίθους και στο ανώτερο τμήμα του έδωσε ελάχιστα προϊστορικά όστρακα. Στην τομή (0,90x0,90 μ.) που ανοίχτηκε στη νοτιοδυτική γωνία του τετραγώνου, διαπιστώθηκε ότι το κατώτερο τμήμα περιείχε περισσότερη κεραμική και ότι εδράζεται πάνω στο μαύρο στρώμα 6, από το οποίο προήλθε άφθονο, σχετικά με την έκταση που ερευνήθηκε, αρχαιολογικό προϊστορικό υλικό (κεραμική, λίθινα εργαλεία).

Τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων

Το αρχαιολογικό υλικό των ιστορικών χρόνων που έφερε στο φως η σύντομη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο του Πόρου αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από κεραμική. Μέχρι τώρα ελάχιστα θραύσματα ειδωλίων και λύχνων βρέθηκαν (ένδεκα θραύσματα ειδωλίων, πέντε λύχνων), ενώ μετάλλινα, οστέινα ή από άλλο υλικό αντικείμενα δεν συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των ευρημάτων.

Η μελέτη της κεραμικής βρίσκεται ακόμη στα πρώτα της στάδια. Ο έλεγχος των θραυσμάτων που συγκολλούνται ή απλώς συνανήκουν δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί ώστε να διαπιστωθεί η διασπορά τους στα τετράγωνα που ερευνήθηκαν. Είναι εύλογο ότι η εικόνα που θα σχηματιστεί μετά το πέρας και αυτής της εργασίας δεν θα είναι ολοκληρωμένη, εφόσον δεν έχει ακόμη διερευνηθεί παρά μικρό μόνο τμήμα (32 τ.μ.) της συνολικής έκτασης του σπηλαίου (190 τ.μ.).

Επιχώσεις - Ευρήματα

Το μέγιστο συνολικό πάχος της επίχωσης των ιστορικών περιόδων ήταν 0,80 μ. (βόρειο τμήμα τ. Β5) και το ελάχιστο 0,15 μ. (διαταραγμένο στρ. 1 στο τ. Β3, Β4). Την αποτελούσαν τα ακόλουθα στρώματα: 1, 2, 3 στο τ. Β4, Β5, 1, 2, 3, στο τ. Γ4, Γ5, και 1α, 1β, 1γ, στο τ. Ζ4, καθώς και το διαταραγμένο στρώμα 1 των τ. Β3, τ. Γ3.

Χαρακτηριστική είναι η διαφορά της σύστασης των στρωμάτων. Εκτός από τις στάχτες στο τ. Ζ4 (στρ. 2) και στα τ. Γ4 και τ. Γ5 (στρ. 2), οι οποίες, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαν μεταφερθεί από άλλο σημείο του σπηλαίου μετά από διαδοχικούς καθαρισμούς του χώρου της πυράς, τα υπόλοιπα στρώματα αποτελούσαν κυρίως υλικά αποσάθρωσης του ασβεστολίθου και είχαν προέλθει κυρίως από τον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου. Επομένως, και στις δύο περιπτώσεις το μεγαλύτερο μέρος των πήλινων ευρημάτων —αγγεία, ειδώλια, λυχνάρια— που περιείχε η επίχωση των ιστορικών χρόνων δεν βρίσκονταν στην αρχική θέση απόρριψης και θραύσης τους. Για την ερμηνεία αυτή συνηγορούν: α) το πολύ μικρό μέγεθος και η φθορά των θραυσμάτων, β) το γεγονός ότι πολύ λίγα συγκολλούνται ή και απλώς συνανήκουν, και γ) τα λίγα που συγκολλήθηκαν ή που φαίνονται να συνανήκουν προέρχονται από διαφορετικά βάθη του ίδιου στρώματος ή ακόμη και από διαφορετικά στρώματα του ιδίου ή και άλλων τετραγώνων. Ακόμη και το υλικό που περιείχαν οι ελληνιστικοί αποθέτες ήταν τελείως αποσπασματικό και το αποτελούσαν, με εξαίρεση τα μεγάλα θραύσματα του κανθάρου από τον αποθέτη του τ. Β5 (βλ. παρακάτω, σ. 49, εικ. 10), πολλά μικρά υστεροαρχαϊκά και λιγότερα ελληνιστικά όστρακα, καθώς και ελάχιστα αποτμήματα ειδωλίων.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα μεγαλύτερα σχετικά κεραμικά θραύσματα, μερικά από τα οποία συγκολλούνται ή συνανήκουν έδωσε το στρώμα που κάλυπτε τη στρώση των λίθων στο τ. Β5 (στρ. 3). Όπως φαίνεται, η επιφάνεια όπου βρέθηκαν η μεγάλη βραχόπετρα και οι τοποθετημένες πέτρες πρέπει να αποτελούσε το δάπεδο χρήσης του συγκεκριμένου χώρου κατά την υστεροαρχαϊκή περίοδο (β΄ μισό 6ου - πρώτες δεκαετίες 5ου αι. π.Χ.).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε το στρώμα της στάχτης στο τ. Ζ4 (στρ. 2), το

οποίο περιείχε άφθονα οστά αιγοπροβάτων, πολλά από τα οποία με έντονα ίχνη καύσης. Από την προκαταρκτική έρευνα προκύπτει ότι οι λατρευτές μετέφεραν στο χώρο του σπηλαίου ολόκληρα τα ζώα και όχι μόνο επιλεγμένα μέλη των σφαγίων. Ανάλογα ζωοαρχαιολογικά σύνολα έχουν αναφερθεί και σε άλλα λατρευτικά σπήλαια στον ελλαδικό χώρο, όπως στο Κωρύκειο Άντρο, δεν έχει όμως δημοσιευθεί αναλυτική μελέτη τους (Poplin 1982, σ. 385, 388). Η κεραμική από το στρώμα της στάχτης ήταν ελάχιστη και την αποτελούσαν παλιά και μικρά φθαρμένα όστρακα, μερικά επηρεασμένα ή και εντελώς καμένα από τη φωτιά. Ανήκαν σε λεπτά υστεροκορινθιακά, τα περισσότερα μικκύλα, αλλά και σε καθημερινής χρήσης αγγεία. Ένα από τα ελάχιστα θραύσματα μελαμβαφών αττικών αγγείων ανήκει σε κύλικα με δισκοειδή εξηρημένη βάση και μικρό βύθισμα στο κέντρο τονισμένο με μαύρο κύκλο και στιγμή. Ανήκει στο βραχύβιο τύπο των κυλίκων «Agora P 10359» που σύμφωνα με τους μελετητές κατασκευαζόταν σε ένα μόνο αθηναϊκό εργαστήριο κατά τη διάρκεια του α΄ και στις αρχές του β΄ τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. (Agora XII, 1970, πίν. 21, αριθ. 453). Παρόλο που η αφαίρεση της στάχτης δεν ήταν δυνατόν να ακολουθήσει την κλίση των διαδοχικών απορρίψεων, το στρώμα ερευνήθηκε σε τρεις διαδοχικές φάσεις, που έδειξαν ότι το υλικό της κατώτερης στρώσης ήταν αποκλειστικά αρχαϊκό, ενώ στο κέντρο και στο ανώτερο τμήμα του έδωσε — μαζί με το υλικό του 6ου αι. — και αττικά θραύσματα του 5ου αι. π.Χ. Ελληνιστική κεραμική δεν βρέθηκε στο τετράγωνο Ζ4 ούτε και στα υψηλότερα στρώματα 1α, 1β, 1γ.

Υστεροαρχαϊκή - Ελληνιστική κεραμική

Γενικά η κατάσταση του κεραμικού υλικού από το σπήλαιο του Πόρου δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. Εκτός από μία ακέραια μικροσκοπική λεκάνη, η υπόλοιπη κεραμική των ιστορικών χρόνων είναι πολύ αποσπασματική και εξαιρετικά φθαρμένη. Στη μεγάλη φθορά της έχει συμβάλει ασφαλώς και η κακή ποιότητα των αγγείων που στο σύνολό τους — οι εξαιρέσεις δεν λείπουν — φαίνεται ότι ανήκαν στα δεύτερης ή και τρίτης διαλογής αγγεία των κορινθιακών και των αττικών εργαστηρίων.

Η υστεροαρχαϊκή κεραμική αποτελείται κυρίως από υστεροκορινθιακά ΙΙ και ΙΙΙ (πρώιμη φάση) αγγεία, που το μεγαλύτερο ποσοστό τους ανήκει στην κατηγορία των μικροσκοπικών απομιμήσεων (μικκύλων). Τα αττικά αγγεία, πολύ λιγότερα, βοηθούν εντούτοις ουσιαστικότερα στον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της υστεροαρχαϊκής χρήσης του σπηλαίου.

Τα περισσότερα από τα λεπτά κορινθιακά αγγεία διακοσμούνται με απλά φυτικά κοσμήματα ή γραμμικά σχέδια και επάλληλες ταινίες. Μοναδική εξαίρεση στη μονοτονία αυτής της διακόσμησης αποτελούν λίγα θραύσματα από δύο κοτύλες που εικονίζουν ζώα να βαδίζουν προς τα αριστερά· διακρίνεται το κατώτερο τμήμα των άκρων και ανάμεσά τους λίγες από τις παχιές στιγμές που γέμιζαν το πεδίο της παράστασης (Corinth XV, 1984, πίν. 38, αριθ. 828). Τα μεμονωμένα αυτά δείγματα εικονογραφημένης κεραμικής θα μπορούσαν ίσως να αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις για τη χρήση του σπηλαίου και πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Το μεγαλύτερο ποσοστό από τα κανο-

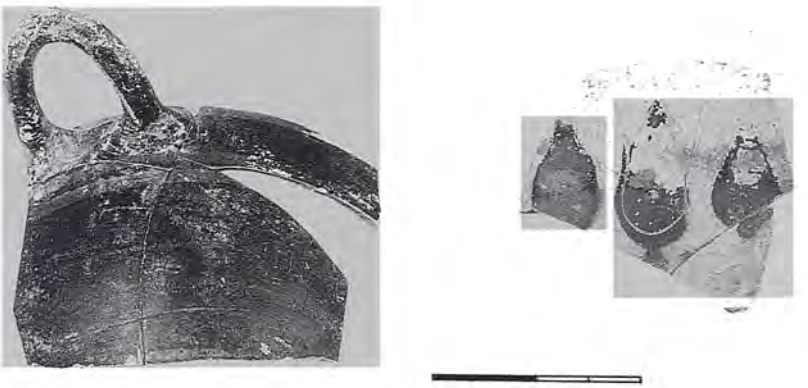
νικά σε μέγεθος σχήματα ανήκει σε αγγεία πόσης, κοτύλες κυρίως και λιγότερες κύλικες. Οι περισσότερες από τις κοτύλες φέρουν γραμμική διακόσμηση από δύο ζεύγη πορφυρών λεπτών ταινιών κάτω από τις οριζόντιες λαβές και στο κατώτερο τμήμα του σώματος (εικ. 6α) (Payne 1931, σ. 334). Περισσότερο περιορισμένος είναι ο αριθμός των θραυσμάτων από κοτύλες με διακόσμηση αλυσίδας λωτού (Payne 1931, σ. 309, 334). Το δείγμα (εικ. 6β) είναι το μοναδικό από την ανασκαφή, όπου το κόσμημα καλύπτει ολόκληρο σχεδόν το σώμα του αγγείου. Στα υπόλοιπα θραύσματα κοτυλών αυτού του τύπου τα χείλη διακοσμούνται με κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές και το φυτικό κόσμημα περιορίζεται στο κεντρικό τμήμα των τοιχωμάτων του αγγείου. Και στους δύο τύπους του σχήματος αυτού το κατώτερο, πάνω από τη βάση τμήμα, καλύπτουν λεπτές κατακόρυφες γραμμές-ακτίνες (σχετικά με τις κοτύλες λωτών, βλ. και Corinth XV, 1984, σ. 172 κ.ε.).

Βρέθηκαν λίγα θραύσματα κυλίκων. Οι περισσότερες αποτελούν κορινθιακά δείγματα, μερικές όμως ανήκουν σε γνωστούς τύπους αττικών εργαστηρίων. Εκτός από τη βάση της κύλικας που ήδη αναφέραμε στην εξέταση του υλικού του τ. Ζ4, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν θραύσματα από δύο αττικές μάλλον κύλικες του τύπου «Athens no 1104» της Αγοράς που πιθανότατα ανήκουν και οι δύο στο ίδιο εργαστήριο (Agora XII, 1970, σ. 88 κ.ε.) Το σχήμα άρχισε να κατασκευάζεται στην Αττική το β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και έπαψε να παράγεται πριν από τα τέλη του αιώνα. Ο εύθριπτος πηλός, το αμελές μαύρο βερνίκι και το κακό ψήσιμο των δειγμάτων του Πόρου δείχνουν ότι ανήκαν στα τελευταία και καθόλου προσεγμένα προϊόντα του εργαστηρίου.

Τα αγγεία αρωμάτων και υγρών προσφορών είναι επίσης πολύ αποσπασματικά. Βρέθηκαν αρκετές λαβές, εχινοειδείς βάσεις και στόμια με πλαστικούς δακτυλίους από καλυμμένες με καστανό βερνίκι ληκύθους του γνωστού τύπου της Διηάνειρας (Corinth XIII, 1964, πίν. 39, τάφος 275, 2).

Ως προς τις οινοχόες υπάρχουν ελάχιστα θραύσματα από τη βάση και το κατώτερο τμήμα των αγγείων. Δύο από αυτά ανήκουν σε καστανοβαφείς σφαιρικές (Corinth XV, 1984, πίν. 66, αριθ. 1654) και ένα σε κυλινδρική διακοσμημένη με δύο πορφυρές ταινίες (Corinth XV, 1984, πίν. 65, αριθ. 1651). Η τελευταία συγκολλήθηκε από τέσσερα θραύσματα που προήλθαν από τρία διαφορετικά τετράγωνα.

Τα δύο πινάκια που εικονίζονται εδώ (εικ. 7-8) είναι τα μοναδικά δείγματα του σχήματος αυτού που βρέθηκαν στην ανασκαφή. Το πρώτο (εικ. 7) έχει επίπεδη βάση και δεν φέρει καμμία απολύτως διακόσμηση, σύμφωνα με τη συνήθεια ορισμένων κορινθίων αγγειοπλαστών του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. (Callipolitis 1962, σ. 140). Το δεύτερο έχει στενό, σχεδόν επίπεδο, χείλος και δακτυλιοειδή βάση (Corinth XV, 1984 πίν. 120, αριθ. 1659). Το χείλος εσωτερικά διακοσμείται με ζώνη από εναλλασσόμενες ομάδες ακτίνων και κατακόρυφων τεθλασμένων γραμμών που πλαισιώνονται από πορφυρή ταινία και λευκή γραμμή. Εξωτερικά φέρει από δύο καστανές γραμμές στην κάτω επιφάνεια του χείλους και στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης. Στιγμές τονίζουν την επιφάνεια, του τετράγωνης το-

Εικ. 6α-β. Κορινθιακές κοτύλες με γραμμική διακόσμηση και διακόσμηση αλυσίδας λωτών αντίστοιχα.

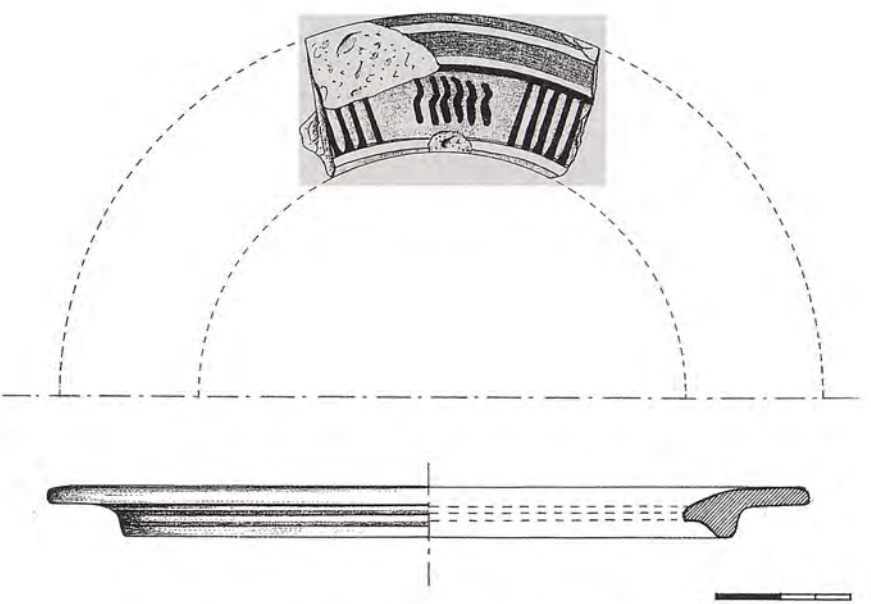
μής, δακτυλίου στήριξης του αγγείου και την εξωτερική περιφέρεια του χείλους (για υστεροκορινθιακά ΙΙ πινάκια βλ. Callipolitis 1962, σ. 138 κ.ε.).

Βρέθηκαν άφθονα θραύσματα μικροσκοπικών αγγείων (μικκύλων) σε όλα τα τετράγωνα και σε όλα τα στρώματα που διερευνήθηκαν. Εκτός από ένα μελαμβαφές και, μάλιστα ακέραιο τέτοιο αγγείο που μιμείται τον τύπο της λεκάνης (Jaquemin 1984, σ. 307, αριθ. 82), τα υπόλοιπα θραύσματα ανήκουν σε κοτυλίσκες (εικ. 9). Ο πηλός τους είναι ο γνωστός κορινθιακός υποκίτρινος ως πρασινωπός και το χρώμα της διακόσμησης είναι μαύρο, καστανό, κόκκινο ή πορτοκαλί. Τα χείλη στις περισσότερες κάμπτονται ελαφρά προς τα μέσα και διακοσμούνται με ταινίες κάθετων τεθλασμένων γραμμιδίων και πολύ σπάνια με αντίθετους ρόμβους. Το σώμα διακοσμούν ταινίες που χωρίζονται από στενότερες εξηρημένες ζώνες με μία ή δύο γραμμές. Παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα διακοσμούνται με δύο πλατιές ταινίες, από τις οποίες η ανώτερη είναι πάντοτε κόκκινη και η κατώτερη μαύρη. Η κάτω επιφάνεια της βάσης παραμένει άβαφη στα πιο μικρά ή διακοσμείται με ένα κύκλο και στιγμή στο κέντρο ή με δύο ομόκεντρους κύκλους (για τα κορινθιακά μικκύλα, βλ. Corinth XV, 1984, σ. 309 και για τις κοτυλίσκες πίν. 67).

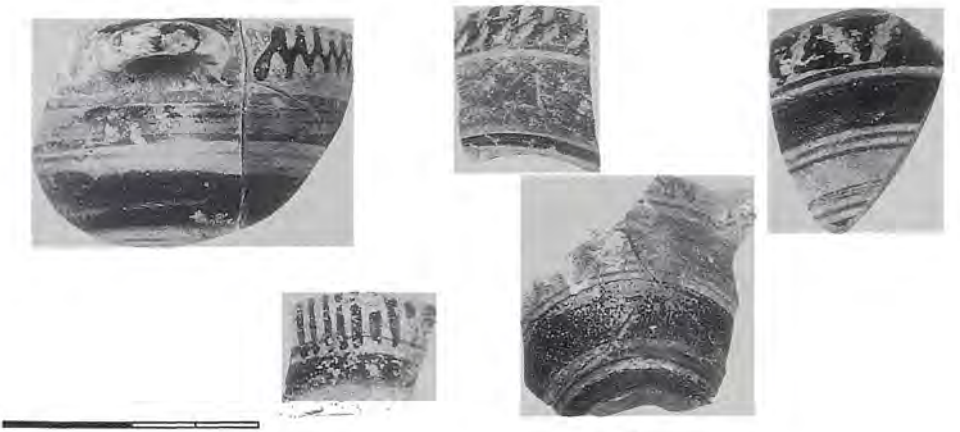
Από τα λίγα στοιχεία που αναφέραμε σχετικά με την υστεροαρχαϊκή κεραμική από την επίχωση των ιστορικών χρόνων, αλλά και από την εντύπωση που δίνει στο σύνολό του το κεραμικό υλικό, η παλαιότερη χρήση του σπηλαίου θα πρέπει να τοποθετηθεί από τα μέσα περίπου του 6ου ως και τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. Τα όρια αυτά δεν μπορούν να θεωρη-

Εικ. 7. Κορινθιακό πινάκιο με γραμμική διακόσμηση.

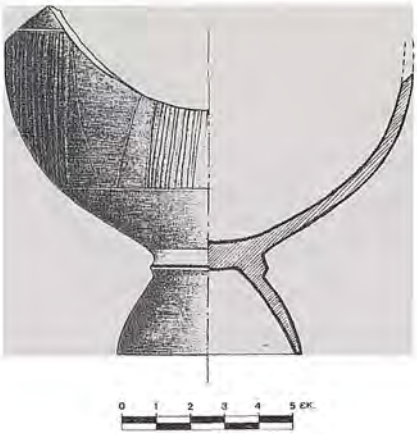
Εικ. 8. Κορινθιακό πινάκιο χωρίς διακόσμηση.

Εικ. 9. Κορινθιακές κοτυλίσκες με γραμμική διακόσμηση.

θούν αμετακίνητα πριν συμπληρωθεί η αναλυτική μελέτη του διαθέσιμου υλικού και προχωρήσει σε πιο εξελιγμένο στάδιο η ανασκαφική έρευνα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το σαφέστερο προσδιορισμό της έναρξης της χρήσης, που είναι περισσότερο προβληματικός. Το τέλος της διακρίνεται ευκρινέστερα, αφού κανένα από τα θραύσματα της κεραμικής που εξετάσαμε δεν φαίνεται να χρονολογείται χαμηλότερα από τη δεκαετία του 480-470 π.Χ. Απουσιάζουν εντελώς γνωστά χαρακτηριστικά σχήματα των δύο κλασικών αιώνων. Ιδιαίτερα τα τόσο συνηθισμένα στο σπήλαιο μέχρι και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. αγγεία πόσης και αρωμάτων. Το γεγονός ότι κανένα από τα θραύσματα του διαθέσιμου υλικού δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε σκύφους, κανθάρους, ληκύθους κτλ. ή άλλα κοινά σχήματα του β΄ μισού του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., οδηγεί στο συμπέρασμα της απότομης μάλλον διακοπής της χρήσης του σπηλαίου, η αιτία της οποίας δεν είναι προς το παρόν δυνατόν να ερμηνευθεί.

Μετά την πλήρη εγκατάλειψη δύο περίπου αιώνων το σπήλαιο επαναχρησιμοποιείται, όπως δείχνει ο περιορισμένος αριθμός θραυσμάτων ελληνιστικής κεραμικής του 3ου αι. και του πρώιμου 2ου αι. π.Χ. που βρέθηκε κυρίως μέσα στους αβαθείς λάκκους-αποθέτες των τ. Β5, τ. Γ5, καθώς και στον ανολοκλήρωτο ανασκαφικά αποθέτη των τ. Β3, τ. Γ3. Τα λίγα σχετικά μεγάλα θραύσματα και όστρακα ανήκουν σε ένα μελαμβαφή κάνθαρο του 3ου αι. π.Χ. (κύμα κάνθαρος) (εικ. 10) (για κανθάρους του τύπου αυτού, βλ. Corinth VII, 1975, σ. 76 κ.ε.). Βρέθηκαν επίσης και λίγα όστρακα από άωτους σκύφους («μεγαρικούς σκύφους») του πρώιμου 2ου αι. π.Χ. Τα παραπάνω αγγεία

Εικ. 10. Κορινθιακός κάνθαρος ελληνιστικών χρόνων.

από άποψη διακόσμησης ανήκουν στην ομάδα της «Δυτικής Κλιτύος». Στο λαιμό του κανθάρου πρέπει να ανήκουν λίγα μικρά θραύσματα με διακόσμηση εγχάρακτων εφαπτόμενων ομόκεντρων κύκλων (Corinth VII, 1975, πίν. 54, αριθ. 528). Στην εσωτερική επιφάνεια των θραυσμάτων δύο άωτων σκύφων μόλις διακρίνεται εγχάρακτος κλάδος με φύλλα και επίθετες στιγμές. Στην ελληνιστική χρήση του σπηλαίου ανήκουν και μερικά άλλα όστρακα από λεκάνες, ημίβαφα φιαλίδια και χείλη από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης.

Κεραμική μεταγενέστερη του πρώιμου 2ου αι. π.Χ. δεν διαπιστώθηκε. Πιθανώς μεταξύ των ατυπικών οστράκων να υπάρχουν μερικά που θα μπορούσαν να ανήκουν σε αγγεία υστεροελληνιστικών χρόνων· θα πρέπει όμως να περιμένουμε τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας για να αποκτήσουμε σαφή εικόνα σχετικά με αυτό το θέμα. Σύμφωνα όμως με τις μέχρι σήμερα ενδείξεις η λατρεία στο σπήλαιο φαίνεται να διακόπτεται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. γεγονός που θα μπορούσε να συνδεθεί με την κατάληψη του νησιού από τους Ρωμαίους το 188 π.Χ.

Λυχνάρια

Από τα πέντε θραύσματα λυχναριών που έδωσε η ανασκαφή τα δύο είναι πολύ αποσπασματικά για να ταυτιστούν με απόλυτη ακρίβεια. Το πρώτο σώζει τμήμα της ελαφρά κοίλης βάσης, των κυρτών τοιχωμάτων και του σχεδόν επίπεδου στενού χείλους του. Θα μπορούσε να ανήκει στον τύπο 14 της Αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογείται από τα τέλη του 6ου ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Agora IV, πίν. 3, 32, αριθ. 84). Το δεύτερο θραύσμα σώζει τμήμα του χείλους παρά το μυκτήρα. Στην άνω ερυθροκάστανη επιφάνειά του στενή ταινία παραμένει άβαφη. Πλησιάζει περισσότερο στον τύπο 16Β που χρονολογείται επίσης στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Agora IV, πίν. 32, αριθ. 102).

Ένας συγκολλημένος από τρία θραύσματα ελλιπής λύχνος στον πυθμένα του οποίου διακρίνονται τα ίχνη του τροχού, ταυτίζεται με τον τύπο 33Α της Αγοράς που τοποθετείται ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. και το γ΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. (Agora IV, πίν. 15, 42, αριθ. 433).

Ειδώλια

Τα θραύσματα ειδωλίων από την ανασκαφή είναι ελάχιστα και εξαιρετικά αποσπασματικά. Βρέθηκαν δέκα μόνο μικρά αποτμήματα γυναικείων προτομών και ολόσωμων μορφών υστεροαρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 11. Χειροποίητη δισκοειδής βάση (με παράσταση κύκλιου χορού).

Μεγαλύτερο ασφαλώς ενδιαφέρον παρουσιάζει μία δισκοειδής βάση (διάμ. 0,088-0,094, πάχ. 0,007-0,009 μ.) από χειροποίητο σύμπλεγμα κύκλιου χορού τεσσάρων μορφών γύρω από κεντρικό αυλητή (εικ. 11). Στην περιφέρεια του δίσκου διατηρούνται μικρά τμήματα από το κατώτερο μέρος του κυλινδρικού κορμού των μορφών του χορού, ενώ στο κέντρο του μικρή αβαθής κοιλότης μαρτυρεί τη θέση που κατείχε άλλοτε ο χαμένος αυλητής. Το εύρημα είναι δύσκολο να χρονολογηθεί και η επιφανειακή σχεδόν στρωματογραφική θέση του (στρ. 1α του Τ.Ζ4) δε βοηθά προς την κατεύθυνση αυτή.

Τα περισσότερα χειροποίητα πτηνόμορφα ειδώλια από συμπλέγματα χορών, χρονολογούνται από τον 6ο ως και τον 4ο αι. π.Χ. και προέρχονται από την Κόρινθο, τις αποικίες της και γενικότερα από περιοχές της αμέσου ή εμμέσου επιρροής της. Ιδιαίτερη φαίνεται να είναι η σχέση αυτών των πρωτόγονων πηλίνων ομοιωμάτων με τη λατρεία των Νυμφών, αφού τα περισσότερα έχουν εντοπισθεί σε σπήλαια και υπαίθριες θέσεις αφιερωμένες σε αυτές τις θεότητες. Συχνή είναι η παρουσία τους και σε ιερά Νυμφών της δυτικής και βορειοδυτικής ελληνικής χερσονήσου. Στα ήδη γνωστά παραδείγματα από την Απολλωνία, την Κέρκυρα και τη Λευκάδα, πρόσφατη ανασκαφή (1993) της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας σε σπήλαιο της περιοχής Παλιαμπέλων Βόνιτσας πρόσθεσε νέο άφθονο υλικό (ειδώλια και βάσεις από 100 και πλέον χορούς). Η λαϊκή λατρεία στο σπήλαιο Παλιαμπέλων είναι δυνατόν να συνδεθεί χωρίς επιφυλάξεις με τις Νύμφες και τις συγγενείς προς αυτές θεότητες (γυναικεία ειδώλια με στεφάνια και καρπούς στα χέρια, ειδώλια Πανός και Σειληνών, ανάγλυφα πλακίδια με γυναικείους χορούς κτλ.). Εάν και το σπήλαιο του Πόρου ήταν επίσης ένα από τα πολλά άντρα Νυμφών της δυτικής και βορειοδυτικής εσχατιάς του ελληνικού χώρου, όπως διαφαίνεται από τις πρώτες ενδείξεις, θα το διαλευκάνει η μελλοντική έρευνα (για τους χειροποίητους χορούς και την κορινθιακή καταγωγή τους με σχετική βιβλιογραφία, βλ. Τζουβάρα - Σούλη 1988/89, σ. 32 κ.ε.).

Το προϊστορικό υλικό

Η κεραμική

Γενικά

Επειδή η ανασκαφική έρευνα και η μελέτη του υλικού βρίσκονται σε εξέλιξη, η σχετική χρονολόγηση ορισμένων επιχώσεων του σπηλαίου, που προτείνεται πα-

ρακάτω, μπορεί στο άμεσο μέλλον να αναθεωρηθεί. Συγκεκριμένα, οι επιφυλάξεις μας οφείλονται: α) στο προκαταρκτικό ακόμη στάδιο διερεύνησης των επιχώσεων κατά τον κάθετο και οριζόντιο άξονα, έτσι ώστε η ανάγνωση της διαχρονικής και συγχρονικής «συμπεριφοράς» της κεραμικής (τεχνικές κατασκευής, σχήματα και διακόσμηση των αγγείων) να είναι προς το παρόν μερική, β) στην έλλειψη ραδιοχρονολογήσεων, επειδή η ανάλυση δειγμάτων άνθρακα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί από το Εργαστήριο αρχαιομετρίας του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. Δημόκριτος[2], και γ) στον αποσπασματικό χαρακτήρα της έρευνας της Προϊστορίας στη δυτική Ελλάδα, ειδικότερα στα Ιόνια νησιά.

Οι επιχώσεις

Κεραμική προϊστορικών περιόδων έχει αποκαλυφθεί σε όλες σχεδόν τις ανασκαφικές μονάδες (τετράγωνα κανάβου = τ.), όπου πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 1992 και 1993. Αμιγές προϊστορικό υλικό προέρχεται από τα στρώματα 4-7 του τ. Γ4 και τα στρώματα 4-6 του τ. Ζ4 (εικ. 12-19).

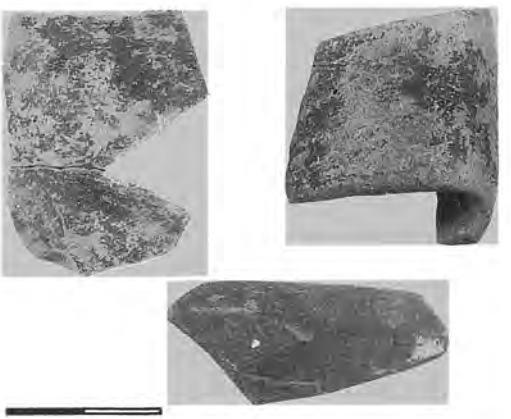
Με βάση την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής συμπεραίνουμε ότι οι πρωιμότερες προς το παρόν πολιτισμικές επιχώσεις του σπηλαίου δημιουργήθηκαν κατά την ύστερη ή νεότερη νεολιθική ΙΙ (ΝΝ ΙΙ). Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται οι επιχώσεις των στρωμάτων 6, 5 και το κατώτερο τμήμα του 4 από το τ. Γ4.

Στην κεραμική από το στρώμα 7 του τ. Γ4 και από το στρώμα 6 του τ. Ζ4 αναγνωρίζονται χαρακτηριστικά στοιχεία της ΝΝ ΙΙ. Η ανασκαφική διερεύνηση αυτών των στρωμάτων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Γι' αυτό η ακριβής χρονολογική τους ένταξη και συσχέτιση θα αποτελέσουν αντικείμενο της μελλοντικής έρευνας. Τότε θα προσδιορισθεί, εάν τα στρώματα από τις δύο αυτές ανασκαφικές μονάδες αντιπροσωπεύουν φάση της ΝΝ ΙΙ ή πρωιμότερη περίοδο από αυτή, ή/και εάν δημιουργήθηκαν σε παράλληλα ή διαφορετικά επεισόδια ανθρώπινης δραστηριότητας στο σπήλαιο.

Το ανώτερο τμήμα του στρώματος 4 του τ. Γ4, όπως και τα στρώματα 4 και 5 του τ. Ζ4 περιέχουν κεραμική που χρονολογεί-

2. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσης μελέτης οι αρχαιομέτρες του Εργαστηρίου Αρχαιομετρίας ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, Ιωάννης Μανιάτης και Γεώργιος Φακορέλλης, τους οποίους και ευχαριστούμε θερμά, μας έδωσαν τα αποτελέσματα της χρονολόγησης με C14 ενός από τα έξι συνολικά δείγματα κάρβουνου που έχουν μέχρι σήμερα υποβληθεί για ανάλυση στο Εργαστήριο.

Η ηλικία του δείγματος αριθ. 321-284, όπως προκύπτει με τη μέθοδο C14, είναι 4.543 ± 140 B.P., η οποία μετά τη βαθμολόγηση με τις τελευταίες καμπύλες υψηλής ακρίβειας δίνει ημερολογιακή ηλικία 3.499-2.936 π.Χ. Το δείγμα προέρχεται από το στρώμα 4 του τ. Γ4 και το μεγάλο εύρος σφάλματος που παρουσιάζει οφείλεται στη μικρή ποσότητα του ίδιου του δείγματος. Την πρώτη αυτή χρονολόγηση, μέρους της προϊστορικής επίχωσης του σπηλαίου, τη θεωρούμε ενδεικτική, καθώς αναμένουμε και τα αποτελέσματα της ανάλυσης και των υπολοίπων δειγμάτων από το ίδιο ακριβώς context. Όπως είναι γνωστό, η αξιοπιστία μίας και μόνης ραδιοχρονολόγησης είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Εάν, παρά ταύτα, εκτιμήσουμε αυτή τη χρονολογία ως έχει και την αντιστοιχίσουμε προς τη λεγόμενη συμβατική πολιτισμική ακολουθία των προϊστορικών χρόνων, αυτή εντάσσεται/αντιπροσωπεύει τη φάση της μετάβασης από την ύστερη ΝΝ ΙΙ στην ΠΕ Ι περίοδο.

Εικ. 12. Κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Εικ. 13. Στιλβωτή κεραμική φιάλη.

ται στη ΝΝ ΙΙ, στην ΠΕ Ι και στην ΠΕ ΙΙ. Μικρή ποσότητα κεραμικής της ΝΝ ΙΙ, της ΠΕ Ι και της ΠΕ ΙΙ απαντάται κυρίως στο στρώμα 1 των τ. Γ4, Β4 και Β5.

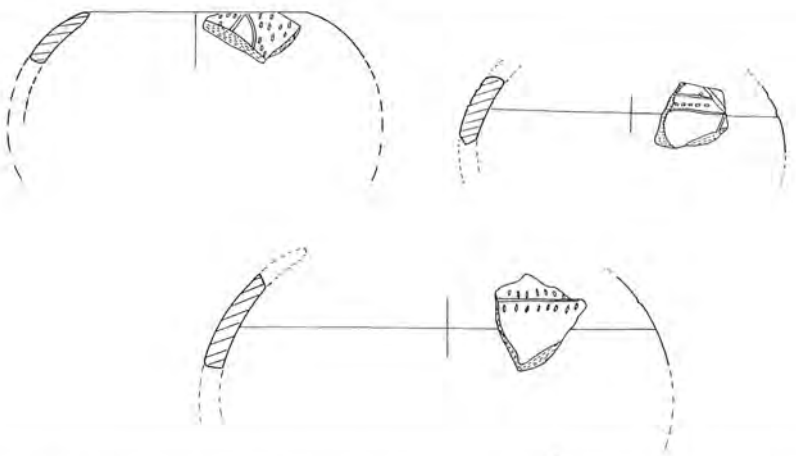
Διατήρηση και στοιχεία κατασκευής

Η προϊστορική κεραμική, στο σύνολό της, σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση. Το μέγεθος του μεγαλύτερου μέρους των οστράκων είναι πολύ μικρό, έτσι ώστε προς το παρόν να είναι αδύνατη η αποκατάσταση ενός έστω ολόκληρου αγγείου. Για τον ίδιο λόγο παρουσιάζει δυσκολίες και η αναγνώριση του σχήματος του μεγαλύτερου ποσοστού των αγγείων της ΝΝ ΙΙ, στην οποία άλλωστε χρονολογούνται τα περισσότερα ευρήματα. Η ποσότητα της ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ κεραμικής είναι συγκριτικά μικρή.

Η τεχνολογία των κατηγοριών της κεραμικής ποικίλλει σημαντικά.

Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της «λεπτής» (fine) κεραμικής της ΠΕ ΙΙ (π.χ. φιάλες με έσω νεύον χείλος) είναι συνήθως ιδιαίτερα καθαρός. Επίχρισμα, που απολεπίζεται εύκολα, καλύπτει την εξωτερική ή και την εσωτερική επιφάνεια των λεπτών αυτών αγγείων, αλλά και «χονδροειδών» (coarse) της ίδιας περιόδου (εικ. 12). Το χρώμα των αγγείων της ΠΕ ΙΙ που φέρουν επίχρισμα, ποικίλλει από καστανέρυθρο και βαθύ ερυθρό έως ανοιχτό ερυθρό και πορτοκαλέρυθρο.

Ο πηλός όλων των κατηγοριών κεραμικής της ΝΝ ΙΙ και της ΠΕ Ι περιέχει μαρμαρυγία (μίκα) και άλλες μη πλαστικές προσμίξεις. Το μέγεθος και η ποσότητα αυτών των εγκλεισμάτων δεν είναι ευθέως ανάλογα με το πάχος των τοιχωμάτων των αγγείων.

Εικ. 14. Στρ. 4 και 5 του τ. Γ4. Κεραμική με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση.

Κατηγορίες κεραμικής της ΝΝ ΙΙ

Η κεραμική της ΝΝ ΙΙ διακρίνεται στις εξής κατηγορίες: μονόχρωμη, στιλβωτή, με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση και με πλαστική διακόσμηση. Οι χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής της ΝΝ ΙΙ pattern burnished και crusted, που είναι ευρύτατα διαδεδομένες στον αιγαιακό χώρο, δεν εκπροσωπούνται προς το παρόν στις ανασκαμμένες επιχώσεις του σπηλαίου της Δράκαινας.

Μονόχρωμη (Στρ. 4-7/τ. Γ4 και 4-5/τ. Ζ4)

Η κεραμική αυτή αποτελεί ένα πολυάριθμο σύνολο. Εκπροσωπείται από ανοιχτά (open bowls) και ευρύστομα κλειστά αγγεία (closed bowls, jars) διαφόρων μεγεθών και τύπων, όπως ρηχές και βαθιές φιάλες με μικρή και μεγάλη διάμετρο (δ έως 38,0 εκ.) και τοιχώματα ευθύγραμμα ή κυρτά, κάθετα ή πλάγια. Τα περισσότερα αγγεία έχουν λεπτά και μεσαία τοιχώματα (πάχος 3,0-8,0 χιλ.), σπάνια δε χονδρά (πάχος 10,5-13,5 χιλ.). Το χρώμα των αγγείων ποικίλλει από ερυθρό και ερυθρόφαιο έως καστανέρυθρο, καστανό, καστανόφαιο και φαιό. Η εξωτερική ή και η εσωτερική τους επιφάνεια παρουσιάζει συνήθως φροντισμένη λείανση (smoothing).

Στιλβωτή (Στρ. 4-7/τ. Γ4 και 4-5/τ. Ζ4)

Σε σύγκριση με την προηγούμενη κατηγορία, η ποσότητα της στιλβωτής κεραμικής είναι μικρή. Ευδιάκριτο γνώρισμά της αποτελεί η έντονη στιλπνότητα (high polish) της εξωτερικής ή και της εσωτερικής επιφάνειας των αγγείων, που είναι αποτελέσμα της ισχυρής επεξεργασίας της επιφάνειας με την τεχνική της στιλβώσεως (burnishing). Η χρωματική ποικιλία των στιλβωτών αγγείων είναι παρόμοια με εκείνη των μονόχρωμων: εκ-

προσωπούνται ερυθρά, καστανόφαια, φαιά και μαύρα. Τα τοιχώματά τους είναι λεπτά - μεσαία (πάχ. 3,0-6,0 χιλ.). Τα σχήματα είναι κυρίως φιάλες διαφόρων τύπων, όπως open bowls, closed bowls, shouldered concave bowls με διάμετρο 11,0-32,0 εκ. (εικ. 13). Σπανιότερα απαντώνται ευρύστομα κλειστά σκεύη (jars).

Με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση (Στρ 4-5/τ. Γ4)

Η κατηγορία αυτή εκπροσωπείται από λίγα όστρακα. Αυτά απαντώνται μαζί με την κεραμική που φέρει πλαστική διακόσμηση (βλ. παρακάτω, σ. 56). Κατ' αναλογία, λοιπόν, και η χαρακτηριστική κατηγορία εγχάρακτης και εμπίεστης κεραμικής από το σπήλαιο της Δράκαινας μπορεί στο εξής να αποτελεί διαγνωστικό χρονολογικό κριτήριο - δείκτη, τουλάχιστον για το κεντρικό σύμπλεγμα των Ιονίων (βλ. παρακάτω, σ. 56).

Για την απόδοση των διακοσμητικών θεμάτων, η οποία εκτελείται με όργανα οξείας απολήξεως, χρησιμοποιούνται δύο τεχνικές: η εγχάραξη και η εμπίεση. Με ευθύγραμμες ή καμπυλόγραμμες εγχαράξεις ορίζονται επιφάνειες (πλαίσια) τριγωνικού σχήματος στην περιφέρεια του χείλους του αγγείου. Σε άλλες περιπτώσεις ορίζονται, με τον ίδιο τρόπο, λεπτές οριζόντιες ή σε οξεία γωνία τεμνόμενες (μοτίβο ενάλληλης γωνίας) ζώνες στο άνω ήμισυ του σώματος των αγγείων. Τα τριγωνικά πλαίσια και οι επιμήκεις ζώνες πληρούνται στη συνέχεια με εμπίεστες «στιγμές» «παύλες» (εικ. 14, 15).

Ένα άλλο διακοσμητικό θέμα αποτελεί μία εγχάρακτη γραμμή που πλαισιώνεται από εμπίεστες «παύλες» σε πυκνή και παράλληλη διάταξη. Το οπτικό αποτέλεσμα παραπέμπει στην απόδοση φυτικού θέματος (κλαδί με φύλλα).

Από ορισμένες ενδείξεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα διακοσμητικά μοτίβα, που μόλις περιγράψαμε, αποτελούν, εν μέρει τουλάχιστον, στοιχεία συνθετότερων θεμάτων. Η αποκατάσταση της σύνταξής τους παραμένει αδύνατη, λόγω του μικρού μεγέθους και του περιορισμένου αριθμού των οστράκων.

Το σχηματολόγιο αυτής της κατηγορίας κεραμικής φαίνεται ότι είναι περιορισμένο. Προς το παρόν απαντά μόνο ένας συγκεκριμένος τύπος μικρού (εσωτερική διάμετρος κοιλίας 9,0-14,0 εκ.) σφαιρικού αγγείου με ευρύ στόμιο (εικ. 14). Τα τοιχώματα των αγγείων αυτών είναι λεπτά έως μετρίου πάχους (πάχ. 4,0-70 χιλ). Οι επιφάνειές τους έχουν υποβληθεί σε φροντισμένη λείανση (smoothing).

Κεραμική αυτής ακριβώς της κατηγορίας, δηλαδή με όμοιο θεματολόγιο και όμοια εκτέλεση και σύνταξη των διακοσμητικών μοτίβων έχει βρεθεί και σε άλλες θέσεις της Ανατολικής Κεφαλληνίας (αδημοσίευτα ευρήματα στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου), αλλά και της Λευκάδος (π.χ. Χοιροσπηλιά: Velde 1912, Abb. 9-10, Goessler 1927, Beilage 83b). Η παραγωγή και χρήση της είναι επίσης γνωστή και από θέσεις εκτός του κεντρικού συμπλέγματος των Ιονίων νήσων, όπως το Dërsnik στη ΝΑ. Αλβανία (Lera 1988, Πίν. XVI, 1-2. XVII-XVIII). Αντίθετα φαίνεται ότι η κατηγορία αυτή απουσιάζει από τα δυτικά παράλια της Πελοποννήσου (πρβλ. Σάμψων 1980, Zachos 1987). Η περιορισμένη γεωγραφική της κατανομή στην περιοχή της Α. Αδριατικής - Δ. Βαλκανίων και

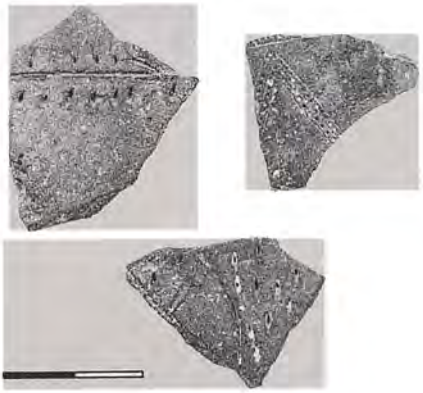
των Ιονίων νήσων δεν υποδεικνύει μόνον την αναγνώριση της χρονολογικής ή και λειτουργικής παραλληλίας της χρήσης, αλλά υπαγορεύει και την αναγκαιότητα διερεύνησης στο μέλλον των κοινωνικών παραγόντων που ενέχονται πιθανώς στην όμοια τυπολογική και στυλιστική της έκφραση.

Με πλαστική διακόσμηση (Στρ. 4-5/τ. Γ4 και στρ. 5β/τ. Ζ4)

Πρόκειται για ένα ολιγάριθμο σύνολο που αποτελεί την πλέον διαγνώσιμη κατηγορία κεραμικής της ΝΝ ΙΙ από το σπήλαιο (Phelps 1975, 331-34, Fig. 99, 1-2. 4-6. 10-12, Fig. 100, 1-2.7-10, Lambert 1981, 290, Fig. 170, 245, Zachos 1987, 57-59, Fig. 27, Σάμψων 1993, 154-159, Σχ. 158-159. 160, 16-18. 161).

Επίθετες ταινίες («κορδόνια») ποικίλου πάχους, απλές ή και με εμπίεστη «σχοινοειδή» διακόσμηση κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια πιθοειδών αγγείων με τοιχώματα πάχους 7,0-14,0 χιλ. Η διάταξη και σύνταξη των κοσμημάτων αυτών, αν και είναι δύσκολο να αποκατασταθεί λόγω της αποσπασματικής διατήρησης των οστράκων, φαίνεται ότι είναι ανάλογη της ποικιλομορφίας που είναι γνωστή από πλήθος θέσεων της ΝΝ ΙΙ, όπως στην Αττική, στην Εύβοια και στην Πελοπόννησο. Στα πιθοειδή αγγεία από το σπήλαιο της Δράκαινας οι απλές ταινίες (τριγωνικής, ημικυκλικής και ορθογώνιας διατομής) απαντούν στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου σε συνδυασμό ή χωριστά από τις «σχοινοειδείς» (εικ. 16, 17).

Η πλησιέστερη προς το σπήλαιο του Πόρου γνωστή θέση με όμοια κατηγορία κεραμικής είναι η Χοιροσπηλιά της Λευκάδος (Velde 1912, Abb. 12, Goessler 1927, Beil. 84c, 85a).

Εικ. 15. Κεραμική με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση της ΝΝ ΙΙ.

Εικ. 16. Πιθοειδές αγγείο της ΝΝ ΙΙ με πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 17. Πιθοειδή αγγεία της ΝΝ ΙΙ με πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 18. Κεραμική της ΠΕ Ι.

Λιθοτεχνίες (Στρ. 4-7/τ. Γ4 και στρ. 6/τ. Ζ4)

Στις προϊστορικές επιχώσεις του σπηλαίου, κυρίως σε εκείνες που χρονολογούνται στη ΝΝ ΙΙ, αποκαλύφθηκαν λίθινα τέχνεργα (τεχνολογία αποκρουσμάτων) που περιλαμβάνουν εργαλεία καθώς και υποπροϊόντα κατεργασίας του λίθου. Ως πρώτη ύλη κατασκευής τους χρησιμοποιήθηκε πυριτόλιθος διαφόρων ποιοτήτων, πιθανότατα τοπικής προέλευσης.

Η ποσότητα των εργαλείων, δηλαδή των αποκρουσμάτων με δευτερογενή επεξεργασία, είναι μικρή. Οι τύποι που αντιπροσωπεύονται είναι: ξέστρα, λεπίδες και μία αιχμή βέλους (εικ. 19).

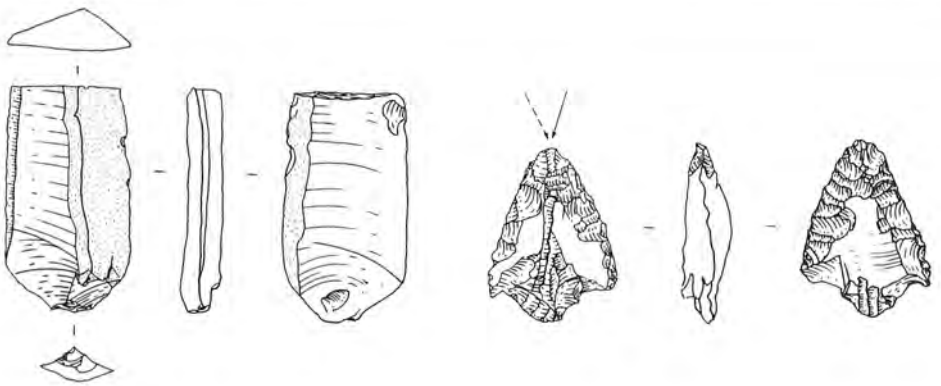
Στα υποπροϊόντα κατεργασίας αναγνωρίζονται διαφορετικά στάδια της τεχνολογικής αλυσίδας, όπως προετοιμασία πυρήνων και παραγωγή φορέων για την κατασκευή εργαλείων (βλ. πρωτογενείς και δευτερογενείς φολίδες, τμήματα πυρήνων). Η άφθονη παρουσία αυτών των τέχνεργων μαρτυρεί επιτόπια κατεργασία του λίθου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η κατανομή των αποκρουσμάτων παρουσιάζει μεγάλη πυκνότητα στο χώρο γύρω από την κυκλική εστία του τ. Γ4.

Οργανικά κατάλοιπα

Στις προϊστορικές επιχώσεις αποκαλύφθηκαν οστά ζώων και όστρεα. Επίσης, λίγα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα βρέθηκαν κατά την επεξεργασία των δειγμάτων επιχώσεων που υποβλήθηκαν σε υγρό κοσκίνισμα.

Η μελέτη των ζωοαρχαιολογικών συνόλων βρίσκεται και αυτή σε εξέλιξη. Η προκαταρκτική ανάλυση οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

α) Τα οστά ζώων αποτελούν κατάλοιπα ανθρωπογενούς δραστηριότητας. Τα κριτήρια στα οποία στηρίζεται αυτή η διαπίστωση είναι η αναγνώριση συγκεκριμένων μορφών θραύσης των οστών, οι οποίες παράγονται κατά τη διαδικασία τεμαχι-

Εικ. 19. Στρ. 6β του τ. Ζ4. Εργαλεία από πυριτόλιθο.

σμού των σφαγίων, η παρουσία καμένων οστών καθώς και η απουσία από την επιφάνεια των οστών ιχνών ή αλλοιώσεων (π.χ. αποτυπώματα δοντιών) που οφείλονται στη διατροφική συμπεριφορά σαρκοβόρων ζώων.

β) Στα είδη ζώων που έχουν ταυτιστεί επικρατούν τα αιγοπρόβατα και οι χοίροι. Λίγα οστά ανήκουν σε λαγόμορφα και βοοειδή.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, η μελέτη του συνόλου των οργανικών καταλοίπων αναμένεται να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την παραγωγική βάση της οικονομίας των χρηστών του σπηλαίου και για το χαρακτήρα της εγκατάστασης (π.χ. κατοίκηση ή ειδική χρήση, μόνιμη ή εποχιακή).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora IV, 1958: R.H. Howland, The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals, Princeton-New Jersey 1958.

Agora XII, 1970: S.B.A. Sparkes - L. Talcott, The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery from the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Princeton-New Jersey 1970.

Callipolitis 1962: D. Callipolitis-Feytmans, L'évolution du plat corinthien, BCH 86 (1962), σ. 117-164.

Corinth VII, 1975: G. R. Edwards, Corinth VII, part III. Corinthian Hellenistic Pottery, Princeton 1975.

Corinth XIII, 1964: C. W. Blegen - H. Palmer - R.S. Joung, Corinth XIII. The North Cemetery, Princeton-New Jersey 1964.

Corinth XV, 1984: A. N. Stillwell - J. L. Benson, Corinth XV, part III. The Potters' Quarter. The Pottery, Princeton 1984.

Goessler 1927: P. Goessler, Die Funde der Höhle Choirospilia, στο P. Goessler, Die Ergebnisse der Ausgrabungen auf Leukas und die Einzelfunde der Ausgrabungen, σ. 330-338, Sonderdruck aus W. Dörpfeld, Alt-Ithaka. München-Gräfelfing: Uhde (1927).

Jacquemin 1984: A. Jaquemin, L'Antre Corycien II. Céramique corinthienne, BCH, Suppl. IX, 1984, σ. 29-91.

Lambert 1981: N. Lambert, La céramique néolithique, στο N. Lambert (dir.), La Grotte Préhistorique de Kitsos (Attique) I, σ. 275-347. Éditions A.D. P.F.-École Française d'Athènes (1981).

Lera 1988: P. Lera, L'habitat du néolithique recent à Dërsnik, Iliria 1988 (2), σ. 21-68.

Payne 1931: H. Payne, Necrocorinthia. A study of Corinthian Art in the Archaic Period. Oxford 1931.

Phelps 1975: W. Phelps, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece. Διδακτορική διατριβή, University of London (1975).

Poplin 1984: F. Poplin. L'Antre Corycien II. Contribution ostéoarchéologique à la connaissance des astragales de l'Antre Corycien, σ. 381-393. BCH, Suppl. IX, 1984.

Σάμψων 1980: Α. Σάμψων, Σπήλαιο του Νέστορος, στο Γ.Σ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, ΠΑΕ 1980, σ. 175-187.

Σάμψων 1993: Α. Σάμψων, Κεραμική της Νεώτερης Νεολιθικής ΙΙ, στο Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων, Αθήνα 1993, σ. 126-189.

Τζουβάρα-Σούλη 1988/89: Χρυσηίς Τζουβάρα-Σούλη. Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο. Ηπειρ. Χρον. 1988/89, σ. 9-65.

Velde 1912: G. Velde, Grabung in einer Wohnhöhle der jüngeren Steinzeit. Zeitschrift für Ethnologie 1912, σ. 852-864.

Zachos 1987: C. Zachos, Agios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southern Peloponnesos: the Neolithic and Early Helladic Periods. Ann Arbor (1987).

THE DRAKAINA CAVE. RECENT INVESTIGATIONS AT POROS ON KEFALONIA (1992-1993)

E. M. CHATZIOTOU - G. STRATOULI - E. KOTZAMBOPOULOU

The Drakaina Cave in the commune of Poros on Kefalonia, on the southeast coast of the island, became known to the Archaeological Service in the summer of 1992 after the chairman of the commune reported an attempted illicit excavation by unknown persons. An initial inspection of the cave and the subsequent trial excavation in October of the same year showed that the illegal excavation was limited in extent and that the ancient cave fill was completely undisturbed by recent activities.

A large part of the roof has collapsed and today the cave presents the appearance of a rock shelter; its total area is 190 m^2. It is located at an altitude of 70 m. in the precipitous south side of the Vochyna gorge (Steno or Stenos), through which the public road passes linking Poros with Argostoli and the rest of the island. The laborious ascent, taking between 15 and 30 minutes, is by a path that starts from the Stenos bridge, 500 m. west of the village.

The short excavations, lasting only a few days, by the Ephoria of Paleoanthropology and Speleology in collaboration with the VI Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities at Patras in the years 1992 and 1993, showed that the cave was used for some form of habitation in the prehistoric period and as a cult place in historical times.

The thickness of the fill that was removed was no more than 1 m. in depth. The upper layers contained finds (pottery and a very few figurine fragments) dating to the Late Archaic (2nd half of the 6th c. to the first decades of the 5th c. BC) and

the Hellenistic (3rd and 2nd c. BC) periods. From the kind of pottery (fine Corinthian and a few Attic drinking and perfume vases) and the fragments of figurines (female figures, hand-made cultic dances), as well as from the large numbers of sheep and goat bones found together with ashes in a limited area within the cave, it can be concluded that the place was used for the practice of some popular cult. We hope that the continuation of the excavation, and particularly the completion of the investigation of the depository that was discovered in the last days of the 1993 excavation, will produce more evidence for the identification of the deity or deities to whom the cave was dedicated. In any case it is highly probable that it was connected with the Nymphs, whose cult in caves was very widespread in western Greece and the Ionian islands.

The thickness of the underlying prehistoric fill remains unknown. At the present stage of the excavation we know that the cave was in use during the EB II, EB I and Late Neolithic II (= Final Neolithic or Chalcolithic) periods.

The use of the cave during EB I and II is for the moment attested solely by the presence of pottery typical of these periods (Figs 12-18), which comes from the highest part of the prehistoric fill.

The LN II remains are abundant and would appear to be preserved over a large area of the remaining part of the cave: successive living surfaces were uncovered, on which there were structures (e.g. round hearth, remains of walling) and concentrations of products of stone working on the spot. These layers of fill also contained food remains (animal and fish bones, shells and a few seeds) and domestic utensils such as pottery (monochrome, burnished, ware with incised, impressed and plastic decoration) (Figs 13-17) and stone tools (Fig. 19).

The planned systematic excavation of the prehistoric fill in area (horizontally) and depth (vertically), the multilevel study of the archaeological data and the paleogeographical reconstruction will contribute to the widest possible reproduction of the picture of the ways in which the cave was exploited in the course of its prehistoric use.

Η ΘΕΣΗ «ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΑΓΓΙΤΗ» (ΜΑΑΡΑ) ΣΤΗ ΛΕΚΑΝΗ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ. ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Η τυχαία αποκάλυψη της πλειστοκαινικής πανίδας κοντά στην είσοδο του σπηλαίου Πηγές του Αγγίτη (Μααρά) (εικ. 1) το 1980[1] άφησε αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με την ακριβή ηλικία του κοιτάσματος, τη διαδοχή των στρωμάτων και την ερμηνεία τους (δημιουργία αποθέσεων, παλαιογεωγραφία), την κατανομή των σπονδυλωτών, το ποσοστό κάθε είδους ζώου (παλαιοοικολογία: βιότοπος, ενδείξεις για το κλίμα), καθώς και την ενδεχόμενη παρουσία του ανθρώπου (αρχαιολογικό, παλαιοεθνολογικό πλαίσιο) (εικ. 2). Η αναγκαιότητα διερεύνησης των σύνθετων αυτών θεμάτων και η πιθανή συσχέτισή τους με τα άλλα παλαιοντολογικά και παλαιολιθικά ευρήματα από την ορεινή μάζα της νοτιοδυτικής Ροδόπης[2] ή τα τενάγη των Φιλίππων[3] οδήγησε την Εφορεία Παλαιοανθρωπολο-

1. G. Koufos 1981, A New Late Pleistocene (Würmian) Mammal Locality from the Basin of Drama (Northern Greece), Sci. Annals Fac. Phys. and Mathem., Univ. Thessaloniki, 21 (1981), σ. 131-148. Ο Γ. Κουφός στην εμπεριστατωμένη μελέτη του περιέγραψε τα περισσότερα από τα εικοσιένα θραύσματα οστών θηλαστικών, που μπόρεσε να περισυλλέξει. Όλες όμως οι ενδείξεις συγκλίνουν ότι στην πλ. 4 μ. τεχνητή σήραγγα πρόσβασης, η οποία δημιουργήθηκε για να υπάρξει μία νέα είσοδος στο σπήλαιο, βρέθηκαν πολύ περισσότερα οστά, αν όχι το κέντρο του κοιτάσματος. Για το τοπωνύμιο, βλ. E. Cousinery, Voyages dans la Macédoine, II, Paris 1831, σ. 48-49, A. Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe II, Paris 1868, σ. 238. L. Heuzey - H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 162. A. Dunn, The Byzantine Topography of Southeastern Macedonia: A Contribution, στο Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη 1990, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου (Καβάλα 9-11/5/1986), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 307-314.

2. Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη - Ι. Αναγνώστου - Λ. Δημάδης, Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράμας, στο Η Δράμα και η περιοχή της, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Δράμα 24-25 Νοεμβρίου 1989), Δράμα 1992, σ. 51-65 και Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη - Χ. Γεωργίου - Λ. Δημάδης - Κ. Τρανταλίδου, Η διερεύνηση της παλαιολιθικής κατοίκησης στην ανατολική Μακεδονία: προκαταρκτική έκθεση 1989-1990, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 553-560. Τα πιο πάνω ευρήματα συνδυάζονται και με την παλαιοπανίδα αρτιοδακτύλων, περιττοδακτύλων, προβοσκιδωτών και σαρκοφάγων που βρέθηκαν στη λεκάνη του Βώλακα. O. Sickenberg, Die unterpleistozäne Fauna von Volaks (Griech. Mazedonien), eine neue Giraffe (Macedonitherium Martini nov. gen. nov. spec.) aus dem unteren Pleistozän von Griechenland, Ann. Géol. Pays Hell. IIXX, 1967, σ. 314-330. Ο ίδιος, Die Pleistozänen Knochenbrekzien von Volax (Griech. Mazedonien), Geol. Jahrbuch 85 (1968), σ. 33-54. Ο ίδιος, Die unterpleistozäne Fauna von Volaks (Griech. Mazedonien) II. Die Carnivoren, Ann. Géol. Pays Hell. IXX, 1970, σ. 621-646.

3. Στα έλη των Φιλίππων, ΒΔ. της Καβάλας, βρέθηκε ένας γομφίος από Mammontheus (Elephas) trongotherii Pohlig. P. Psarianos, Neue Proboscidierreste aus dem Pleistozän von Mazedonien (Griechenland), Ann. Géol. Pays Hell. IX, 1958, σ. 197-221. Μ. Δ. Δερμιτζάκης - Ν. Κ. Συμεωνίδης - L.E.M. De Boer - P.Y. Sondaar, Η εξέλιξη των ελεφάντων, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1986, σ. 85. Προβοσκιδωτά, ελαφίδες και ιππίδες αναφέρονται και στο G. Marinos, Contribution to the Study of the Pleistocene in Macedonia, Sci. Ann. Fac. Phys. Math., Univ. Thess., 9, 1964, σ. 95-111.

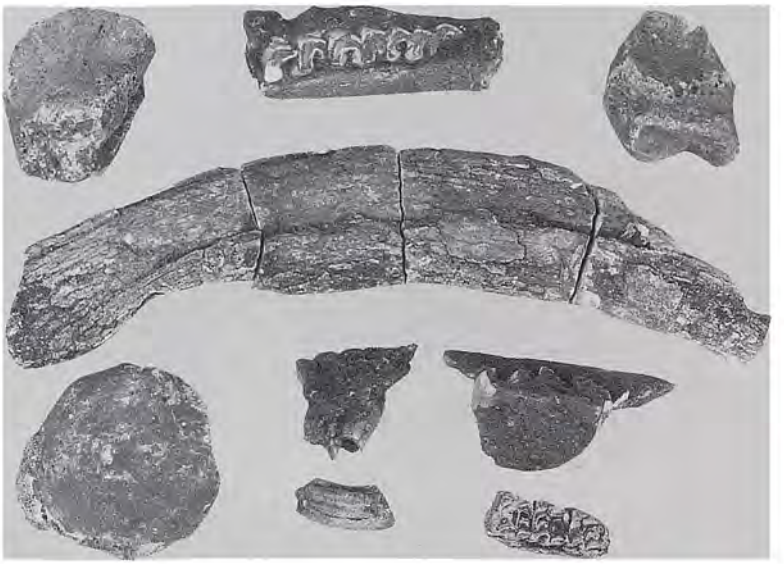
Εικ. 1. Θέση «Πηγές του Αγγίτη». Άποψη της περιοχής και το Φαλακρόν Όρος: 1. Ο λόφος όπου υπάρχουν ερείπια βυζαντινής οχύρωσης, 2. Θέση όπου διανοίχθηκε η τεχνητή σήραγγα, 3. Αγροί με κατοίκηση ιστορικών χρόνων.

γίας-Σπηλαιολογίας[4], σε συνεργασία με την αντίστοιχη διεύθυνση της Ανατολικής Μακεδονίας[5], τη νομαρχία Δράμας και την κοινότητα Κοκκινογείων[6], να

4. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στον Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Τζεδάκι, ο οποίος μας ανέθεσε την ανασκαφική και την επιτόπια έρευνα. Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο έλαβαν μέρος — για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα ανάλογα με τη φύση της εργασίας τους — η αρχαιολόγος Π. Γιούνη από την ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου, ο συντηρητής Π. Πολυδωρόπουλος και ο τεχνικός βοηθός Θ. Κοντρολόζος ενώ την επόμενη χρονιά συμμετείχαν η αρχαιολόγος Ι. Ζυγούρη και Θ. Κοντρολόζος. Υπεύθυνες της έρευνας ήταν οι Κ. Τρανταλίδου και Ε. Χατζιώτη. Ας σημειωθεί ότι έχει εκπονηθεί πρόγραμμα έρευνας των σπηλαίων της περιοχής Κοκκινογείων με ιδιαίτερη έμφαση στην παλαιολιθική κατοίκηση και στις πηγές της πρώτης ύλης.

5. Ευχαριστούμε θερμά την προϊσταμένη της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη καθώς και την Κ. Περιστέρη για τη θαυμάσια συνεργασία σε όλα τα στάδια της έρευνας.

6. Η Νομαρχία Δράμας και η κοινότητα Κοκκινογείων με τον πρόεδρο Λ. Παπαδόπουλο χρηματοδότησαν εξ ολοκλήρου την πρώτη περίοδο της έρευνας.

Εικ. 2. Ευρήματα της παλαιοπανίδας από περισυλλογή το 1980 (οστά ρινοκερωτίδων, προβοσκιδωτών, ιππίδων).

πραγματοποιήσει μία δοκιμαστική τομή, στον ανατολικά της τεχνητής εισόδου του σπηλαίου χώρο[7] (εικ. 3).

Η ανασκαφή

Επειδή ο χαρακτήρας της έρευνας ήταν προκαταρκτικός οι διαστάσεις της δοκιμαστικής τομής περιορίστηκαν στα 4x1 μ. και αργότερα 1,50 μ., έτσι ώστε να συνδυάζονται στοιχεία κάθετης (στρωματογραφία, χρονολογική διαδοχή των ιζημάτων) και οριζόντιας (κατανομή στο χώρο, δομή και σχέση των αντικειμένων) μεθοδολογίας.

7. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την επιλογή της θέσης βλ. Κ. Τρανταλίδου - Ε. Χατζιώτη, Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο «Πηγές του Αγγίτη» (Μααρά) της κοινότητας Κοκκινογείων Δράμας κατά το 1992, ΥΠΠΟ - ICOM υπό εκτύπωση). Προς το παρόν δεν έχει εντοπισθεί η έκταση του κοιτάσματος. Φαίνεται πάντως ότι εκτείνεται βορειότερα της τομής (ίσως και κάτω από ή προς τα ταινιωτής υφής μάρμαρα του Φαλακρού όρους, στα οποία έχει διανοιχθεί το σπήλαιο) και νοτιότερα της τομής. Με βάση τις προφορικές μαρτυρίες του Ν. Ιωαννίδη υδρονομέα της κοινότητας, θα πρέπει να υπολογίσουμε γύρω στα 13 μ. μήκος Α.-Δ., ακολουθώντας τη σήραγγα και το λιγότερο αντίστοιχο πλάτος.

Εικ. 3. Η δοκιμαστική τομή 1 ανατολικά της τεχνητής εισόδου του σπηλαίου στη θέση «Πηγές του Αγγίτη».

Η ανασκαφή άρχισε από το ανώτερο επίπεδο της ερυθρογής (το κόκκινο χρώμα της οποίας οφείλεται στη μερική αποσάθρωση των ασβεστολίθων) παρακάμπτοντας, λόγω της σημερινής επικλινούς διαμόρφωσης του χώρου, τα τρία υπερκείμενα στρώματα[8]: καλλιεργήσιμο έδαφος με κατοίκηση ιστορικών χρόνων (εικ. 4, 5), στρώμα με λατύπες, χαλίκια και άμμο, στρώμα με κροκαλοπαγές, λατυποπαγές —κυρίως μάρμαρο— υλικό, στρώματα στείρα σε αρχαιολογικό υλικό.

Διατυπώνοντας διαφορετικά τα δεδομένα, σημειώνουμε ότι η ανασκαφή άρχισε σε βάθος 8 μ. περίπου από την επιφάνεια. Ωστόσο, το πρώτο εύρημα, ένα θραύσμα τρίτου κάτω γομφίου ζώου της οικογενείας των Ιππίδων, εμφανίστηκε κάτω από βράχους με ελαφρά κλίση Δ.-Α. σε βάθος 10 μ. περίπου. Στο ίδιο επίπεδο βρέθηκαν γωνιώδεις λίθοι διαφόρων μεγεθών. Τρία εκατοστά βαθύτερα αποκαλύφθηκε και το πρώτο δείγμα λιθοτεχνίας, μία φολίδα χαλαζία. Από αυτό το επίπεδο και κάτω, η επίχωση αφαιρέθηκε σε πάχος 1,79 ως 1,88 μ. και περιείχε άφθονο

8. G. Koufos, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 132.

Εικ. 4-5. Όστρακα από το ανώτερο επιφανειακό στρώμα.

Εικ. 6. Άποψη του πρώτου απολιθωματοφόρου ορίζοντα σε διαφορετικά σημεία και επίπεδα αποκάλυψης.

οστεολογικό υλικό, πολλές μαρμάρινες λατύπες (τα θραύσματα σχιστολίθου, συχνά μικρότερα από 0,01 μ. ήταν ελάχιστα[9]), περιορισμένη λιθοτεχνία και λίγες αποθέσεις ώχρας.

Αποκαλύφθηκαν δύο απολιθωματοφόροι ορίζοντες ανάμεσα στους οποίους συναντάται μία περίοδος ηρεμίας: ενδιάμεση στρώση σχεδόν καθαρής αργίλου. Η έρευνα του υπολοίπου τμήματος της επίχωσης, καθώς και της μορφής του γεωλογικού υποβάθρου (ίσως σ' αυτό να οφείλεται η κλίση του εδάφους) θα μας απασχολήσει, ελπίζουμε στην προσεχή ανασκαφική περίοδο.

Παλαιοπανίδα και λιθοτεχνία

α) Των αποθέσεων υπέρκεινται μεγάλες λατύπες, αλλά και αραιό υλικό, δηλαδή σχίζες μακρών οστών ή θραύσματα οδόντων, τα οποία προσδιορίζονται ευκολότερα δεδομένου ότι οι ανόργανες ουσίες, όπως η αδαμαντίνη των δοντιών,

9. Η εμφάνιση του σχιστολίθου είναι αναμενόμενη δεδομένου ότι υπάρχουν λεπτές ενστρώσεις (φακοειδείς) μέσα στα μάρμαρα του Φαλακρού όρους.

Εικ. 7. Άποψη του πρώτου απολιθωματοφόρου ορίζοντα σε διαφορετικά σημεία και επίπεδα αποκάλυψης.

διατηρούνται σχεδόν αναλλοίωτες όσα χρόνια και αν περάσουν. Το πάχος του πρώτου ορίζοντα ανέρχεται σε 1,13-1,20 μ. Από το δεύτερο έχουν ανασκαφεί 0,55 μ.

β) Στον πρώτο ορίζοντα (ιδιαίτερα στο βορειοδυτικό τμήμα που βρίσκεται πλησιέστερα στην τεχνητή είσοδο, αλλά και στα υπερκείμενα μάρμαρα του σπηλαίου) οι κόνδυλοι και τα οστά έχουν δημιουργήσει ένα ενιαίο στρώμα με συχνά ακανόνιστη εξωτερική μορφή (εικ. 6, 7). Αναγνωρίζονται αυλοειδή οστά κυρίως. Στο δεύτερο ορίζοντα (;) (εικ. 8, 9) μαζί με τα φυτοφάγα θηλαστικά του πρώτου ορίζοντα (ιππίδες, ελαφίδες) συνυπάρχουν ευμεγέθη (ρινοκερωτίδες, ελαφίδες, προβοσκιδωτά) σαρκοφάγα, αλλά και ένα περιορισμένο δείγμα μικροπανίδας (τρωκτικά).

γ) Η παλαιοπανίδα των δύο οριζόντων αποτελείται από θραύσματα μακρών οστών, μεμονωμένα δόντια, θραύσματα γνάθων. Σε σπάνιες περιπτώσεις τα οστά βρίσκονται σε ανατομική συνάφεια (πλευρά, βραχιόνιο-κερκίς-ωλένη, αστράγαλος-φτέρνα-μεταπόδια του ιδίου ζώου).

δ) Τα είδη τα οποία μέχρι σήμερα έχουν προσδιοριστεί είναι Ursus Spelaeus, Mammuthus cf. primigenius, Equus caballus, Coelodonta antiquitatis, Megaloceros

giganteus, Cervus sp.[10]. Η πρώτη εντύπωση — το υλικό δεν έχει ακόμη συντηρηθεί — είναι ότι υπερτερεί το γένος Equus. Τα παραπάνω ζώα θεωρούνται εκπρόσωποι της ψυχρής και στεππώδους πανίδας.

ε) Όσον αφορά στους γωνιώδεις λίθους, οι οποίοι θεωρούνται ότι έχουν κατολισθήσει από πλησιέστερα σημεία και σχεδόν σφραγίζουν τους απολιθωματοφόρους ορίζοντες, όταν είναι μεγάλοι, ή βρίσκονται ανάμεσα στα οστά, όταν είναι μικρότεροι, παρατηρήθηκαν τα εξής: στον πρώτο ορίζοντα καταγράφηκαν 60 λίθοι μεγίστου μεγέθους κυμαινομένου από 0,05 ώς 0,54 μ. με μέσο όρο τα 0,21 μ. Αντίθετα, στο δεύτερο ορίζοντα σημειώθηκαν οι συντεταγμένες 624 λατυπών από 0,001 ως 0,75 μ., με ιδιαίτερη έμφαση στις μικρές, οι οποίες, όπως και τα οστά βρίσκονταν κατά συστάδες. Διαφαίνεται δηλαδή αύξηση των λίθων όσο προχωρούμε βαθύτερα προς το γεωλογικό υπόβαθρο, το πέμπτο και κατώτερο στρώμα της τομής[11].

στ) Η ανασκαφή απέδωσε μέχρι στιγμής συνολικά εβδομήντα πέντε λίθινα εργαλεία, εκ των οποίων τα δεκατρία είναι από πυριτόλιθο και τα υπόλοιπα από χαλαζία. Η χρησιμοποίηση του χαλαζία ως πρώτη ύλη στις λιθοτεχνίες των νεολιθικών θέσεων της Μακεδονίας είναι ευρύτατα διαδεδομένη (Νέα Νικομήδεια Δυτικής Μακεδονίας[12], Δήμητρα Σερρών[13], Αρκαδικός Δράμας[14] κτλ.).

Εικ. 8. Άποψη του δεύτερου απολιθωματοφόρου ορίζοντα σε διαφορετικά επίπεδα αποκάλυψης.

10. G. Koufos, ό.π.

11. Διερεύνηση απαιτείται όχι μόνο για το υπόβαθρο, αλλά και για την αρχική μορφή του σπηλαίου. Για παράδειγμα, προφορικές μαρτυρίες (Λ. Δαμότσογλου, Ν. Ιωαννίδης) αναφέρουν ότι με τη διάνοιξη της σήραγγας έκλεισε μια αίθουσα του σπηλαίου.

12. R. J. Rodden, Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 Season), PPS 28 (1962), σ. 267-288.

13. Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, Προϊστορικές λιθοτεχνίες από την Ανατολική Μακεδονία: το παράδειγμα της Δήμητρας, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Μακεδονία: ΙΜΧΑ (Οκτώβριος 1989), Θεσσαλονίκη 1993.

14. Πρόκειται για προσωπική παρατήρηση. Αντίστοιχα στοιχεία αναφέρονται για τις λιθοτεχνίες

Εικ. 9. Άποψη του δεύτερου απολιθωματοφόρου ορίζοντα σε διαφορετικά επίπεδα αποκάλυψης.

ζ) Η λιθοτεχνία με βάση τα τεχνομορφολογικά της χαρακτηριστικά παρουσιάζει ομοιότητες με τις αντίστοιχες μουστέριες της ηπειρωτικής Ελλάδας[15].

Η θέση Μααρά με την εξαιρετικά πλούσια πανίδα, είναι η πρώτη θέση μέσης παλαιολιθικής, που ανασκάπτεται στη Μακεδονία. Η ανεύρεση ενός τόσου σημαντικού υλικού καθιστά αναγκαία: α) την άμεση συντήρηση (συγκόλληση, αποκατάσταση των ανατομικών τμημάτων του σκελετού) και τη μελέτη του οστεολογικού υλικού, β) τη συνέχιση και την ολοκλήρωση της τομής, γ) τη μελέτη και την πετρογραφική ανάλυση της λιθοτεχνίας (εντοπισμός της πρώτης ύλης), και δ) τη μελέτη του μηχανισμού δημιουργίας των αποθέσεων.

Για την ασφαλέστερη χρονολόγηση — προκρίθηκε η μέθοδος E.S.R.— υπάρχει

των Βασιλικών, της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία, αλλά και στη βορείως των ελληνοβουλγαρικών συνόρων Ροδόπη. Ειδικότερα στη βορειοδυτική της Δράμας καρστική περιοχή ο χαλαζίας συναντάται σε αρκετή ποσότητα. Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν πηγή χαλαζία στους υπερκείμενους του Αγγίτη βραχόλιθους και στη Μικρόπολη, αλλά μέχρι στιγμής δεν έχουν ελεγχθεί.

15. Βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 596-599.

άμεση συνεργασία με το ερευνητικό κέντρο Δημόκριτος. Έχουν ληφθεί και δείγματα των ιζημάτων για την αναλυτική μελέτη της σύστασής τους, αλλά και για τη μελέτη της χλωρίδας της περιοχής. Πρωτεύουσα ωστόσο σημασία έχει η οριζόντια ανασκαφή, ώστε να διαπιστωθεί η οργάνωση του χώρου, εφόσον υπάρχει, ή η τυχαία απόθεση των υπολειμμάτων. Τέλος, επιβάλλεται να γίνει πλήρης αποτύπωση του παλαιοεδάφους, όχι μόνο με φωτογραφίες, με λεπτομερή καταγραφή και με τοπογραφική σχεδιαστική αποτύπωση, αλλά και με τα αντίστοιχα εκμαγεία, έτσι που να διατηρηθεί ό,τι συνήθως καταστρέφεται με την ανασκαφή.

The Site of "Angitis Springs" (Maara) in the Drama Plain. Evidence and Prospects

K. Trantalidou

The site of "Angitis Springs" (Maara) became known to the scholarly world in 1980 when the opening of the artificial access tunnel to the cave destroyed deposits of mammal bones of the Pleistocene period.

The purpose of the recent trial excavation there was to investigate the extent of the stratum, the time and manner of the formation of the deposits, the paleoecology of the district and the probable presence of man during the same period.

The new data brought to light by the excavation were: a) the discovery of a stone tool industry whose technique and morphology resemble the similar Mousterian ones of the Middle Paleolithic on the Greek mainland; b) the existence of two horizons, in which the stone industry is completely identical, but the fauna (equidae, cervidae, rhinocerotidae, proboscidea and a very few carnivora) has a different distribution of the kinds in each level: the large-sized herbivores and carnivores were found only in the second horizon; and c) in the second horizon a few bones of rodentia were also found.

The conclusions are provisional as the whole of the material has not yet been conserved and studied.

Αρχαιολογικες Ερευνες στην Λαυρεωτικη Για Την Ανακαλυψη Μεταλλευτικων Εργων Και Μεταλλουργικων Εγκαταστασεων Των Προκλασικων Χρονων

Ευαγγελος Χ. Κακαβογιαννης

Στη μνήμη της Paul Spitaels

Μεταξύ των εξωγενών παραγόντων που επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό την απόδοση και την εξέλιξη της εκμετάλλευσης μιας μεταλλοφόρου περιοχής, εξέχουσα θέση κατείχε, παντού και πάντοτε, η Μεταλλευτική και Μεταλλουργική[1] τεχνολογία, το σύνολο ήτοι των τεχνικών μέσων και των μεθόδων, που εχρησιμοποιούσαν οι μεταλλευτές και οι μεταλλουργοί της σε όλα τα στάδια της πρακτικής διαδικασίας για την παραγωγή των μετάλλων. Η Τεχνολογία αυτή είχε επίσης στενή σχέση τόσο με την ποσότητα όσο και με την ποιότητα της παραγωγής και αποτελούσε την βάση της εκάστοτε οργάνωσης της εκμετάλλευσης της περιοχής, επειδή, όπως είναι ευνότητο, οι κάτοχοι των μεταλλείων της, θα εσχεδίαζαν και θα εκτελούσαν την όλη εργασία ανάλογα με τις δυνατότητες της Τεχνολογίας, που εγνώριζαν και μπορούσαν να εφαρμόζουν.

Ένεκα των ανωτέρω, η ανακάλυψη και η μελέτη γενικά των τεχνολογικών εγκαταστάσεων, των εργαλείων, των μέσων και των μεθόδων της μεταλλευτικής και της μεταλλουργικής εργασίας σε μια περιοχή, όπου ελειτούργησαν μεταλλεία κατά τους αρχαίους χρόνους, είναι πολύ χρήσιμες, επειδή το καθένα απ' αυτά συνήθως φανερώνει άγνωστες σελίδες της ιστορίας τους. Η εξαιρετική σημασία της μελέτης της Τεχνολογίας επιβεβαιώνεται και από το ότι, ελλείψει σχετικών μαρτυριών, το μόνο που γνωρίζουμε για την ιστορία ορισμένων αρχαίων ελληνικών, αλλά και άλλων, μεταλλείων, ή τουλάχιστον για μεγάλες περιόδους της, είναι οι «πληροφορίες», που μας παρέχουν τα εκεί ανευρεθέντα μεταλλευτικά ή μεταλλουργικά εργαλεία και τα προϊόντα ή τα υποπροϊόντα της παραγωγής των μετάλλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης είναι η προκλασική περίοδος των διασήμων αττικών αργυρείων.

Η εκμετάλλευση της Λαυρεωτικής, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, άρχισε κατά τους πρώτους αιώνες της Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα[2], αν όχι ενωρίτερα, και συνεχίσθηκε ως τα τέλη περίπου των αρχαίων χρόνων[3], άγνωστο

1. Οι λέξεις Μεταλλευτική και Μεταλλουργία, όπως και τα παράγωγά τους, χρησιμοποιούνται συνήθως με εννοιολογική αλληλεπικάλυψη, εδώ όμως η μεν Μεταλλευτική σημαίνει όλη την πρακτική διαδικασία για την ανακάλυψη και την εξόρυξη των μεταλλοφόρων κοιτασμάτων, η δε Μεταλλουργία αφ' ενός μεν την απαιτούμενη επεξεργασία και τον καθαρισμό («εμπλουτισμό») του εξορυχθέντος μεταλλεύματος, για να υποβληθεί σε τήξη, και αφ' ετέρου την τήξη του για την παραγωγή των μετάλλων.

2. Paule Spitaels, The Early Helladic Period in Mine No. 3 (Theatre Sector), Thorikos VIII (1972/1976), σ. 151 κ.ε.

3. S. A. Butcher, Late Roman Lamps from a Mine Gallery at Thorikos, Miscellanea Graeca 5, Gent 1982, σ. 137 κ.ε. G. Fowden, City and Mountain in late Roman Attica, JHS 108 (1988), σ. 54 κ.ε. Ευάγγ. Χ. Κακαβογιάννης, Το τοπωνύμιο Κυπριανός του Λαυρείου, Ονόματα 12 (1988), σ. 212 κ.ε.

βέβαια αν κατά καιρούς ή αδιακόπως. Η περίοδος κατά την οποία εσημειώθηκε εκεί η μεγαλύτερη μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα είναι η κλασική[4], το γεγονός δε αυτό τεκμηριώνεται τόσο από πολλές μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων και επιγραφών όσο και από το πλήθος των μνημείων και των υποπροϊόντων[5] της σχετικής εργασίας, που σώζονται στην περιοχή. Ανάλογα μνημεία της προκλασικής περιόδου, αντίθετα, σώζονται ελάχιστα, παρά το ότι κατά το τεράστιο διάστημα της διάρκειάς της επραγματοποιήθηκε εκεί αναμφισβήτητα αξιόλογη παραγωγή μετάλλων[6].

Κατά τους κλασικούς χρόνους η πρακτική διαδικασία για την παραγωγή του αργύρου και του μολύβδου στην Λαυρεωτική ακολουθούσε τρία διαδοχικά και αλληλένδετα στάδια, απ' τα οποία το πρώτο ήταν η ανακάλυψη και η εξόρυξη των κοιτασμάτων του αργυρούχου μολύβδου, το δεύτερο ο πλήρης καθαρισμός («εμπλουτισμός») του εξορυχθέντος μεταλλεύματος από τα «άχρηστα» συστατικά του, ήτοι από αυτά που δεν ήταν αργυρούχος μόλυβδος, και το τρίτο η τήξη του μεταλλεύματος για την παραγωγή των μετάλλων. Οι εργασίες του καθενός σταδίου διεξήγοντο σε διαφορετικό χώρο, και συγκεκριμένα, κατά σειρά, στο Μεταλλείο, στο Εργαστήριο Καθαρισμού και στο Εργαστήριο Καμίνων. Τα κυριότερα δημιουργήματα και οι εγκαταστάσεις της εργασίας των μεταλλευτών και των μεταλλουργών για το καθένα απ' αυτά τα στάδια ήταν αντιστοίχως: α) τα εκτεταμένα επιφανειακά σκάμματα, τα μεταλλευτικά φρέατα και οι υπόγειες στοές[7], β) τα πλυντήρια μεταλλεύματος και οι μεγάλες υπαίθριες δεξαμενές για την συλλογή του νερού των βροχών[8], που ήταν απαραίτητο για τον καθαρισμό του, και γ) οι κάμινοι γενικά, ήτοι αφ' ενός μεν εκείνες για την τήξη του μεταλλεύματος[9] και αφ' ετέρου οι ανάλογες για την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου[10].

Η ως άνω συνολική πρακτική διαδικασία χρονολογείται από τους ερευνητές στους κλασικούς χρόνους. Από άποψη τεχνολογική και παραγωγική, η διαδικασία αυτή είναι η πλέον άρτια και αποδοτική, δεν μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε, ότι άρχισε να εφαρμόζεται με την έναρξη ακριβώς του 5ου αι. π.Χ., επειδή είναι το ίδιο πιθανό να άρχισε είτε αρκετά ενωρίτερα[11] είτε αρκετά αργότερα. Το εκά-

4. Κωνστ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980.

5. Ευαγγ. Κακαβογιάννης, Η επίδραση της λειτουργίας των μεταλλείων της Λαυρεωτικής στο φυσικό περιβάλλον της νοτιότερης Αττικής, Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον, Αθήνα 1989, σ. 162 κ.ε.

6. N. H. Galle - Z. A. Stos-Gale, Cycladic Lead and Silver Metallurgy, BSA 76 (1981), σ. 169 κ.ε. N. H. Gale - Z. A. Stos-Gale, Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach, Science 216 (1982), σ. 11 κ.ε. N. H. Gale - Z. A. Stos-Gale, Thorikos, Perati and Bronze Age Silver Production in the Laurion, Attica, Miscellanea Graeca 5, ό.π., σ. 97 κ.ε. N. H. Gale - Z. A. Stos-Gale, Πηγές αργύρου, μολύβδου και χαλκού κατά την Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα, Ανθρωπολογικά 6 (1984), σ. 57 κ.ε. Z. A. Stos-Gale - C. F. MacDonald, Sources of Metals and Trade in the Bronze Age Aegean, Studies in Mediterranaean Archaeology XC (1991), σ. 249 κ.ε.

7. Κωνστ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 155 κ.ε.

8. Κωνστ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 252 κ.ε.

9. Κωνστ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 274 κ.ε.

10. Κωνστ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 304 κ.ε.

11. Ορισμένες υπαίθριες δεξαμένες νερού της Λαυρεωτικής π.χ. εικάζεται, ότι ανήκουν στους αρ-

στοτε εξελικτικό στάδιο της πρακτικής διαδικασίας για την παραγωγή των μετάλλων, γενικά, σε μια μεταλλοφόρο περιοχή εξαρτάται πρωτίστως από τις γνώσεις των μεταλλευτών και των μεταλλουργών της σχετικά με την γεωλογία, την κοιτασματολογία, την ορυκτολογία της κ.ά., οι γνώσεις αυτές όμως δεν υπάρχουν συνήθως εκ των προτέρων, αλλά κατακτώνται σταδιακά με την πείρα από την συνεχιζόμενη εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της, με την «αντιγραφή» μεταλλευτικών και μεταλλουργικών μεθόδων, που εφαρμόζονται σε παρόμοια μεταλλεία άλλων τόπων, κ.ά.

Τα μνημεία, καθώς και τα προϊόντα και τα αναπόφευκτα υποπροϊόντα, της μεταλλευτικής και της μεταλλουργικής εργασίας των κλασικών Αθηναίων στην Λαυρεωτική μαρτυρούν κατά τον σαφέστερο τρόπο, ότι η σχετική Τεχνολογία τους είχε φθάσει σε πολύ υψηλό επίπεδο, τόσο μάλιστα υψηλό, που θα ήταν πιθανότατα το ανώτερο μεταξύ των μεταλλείων αργύρου όλου του τότε αρχαίου κόσμου, από κάθε άποψη. Όταν εξετάζει κανείς αυτήν την Τεχνολογία και έχει στον νου του τα κύρια χαρακτηριστικά της προκλασικής εκμετάλλευσης της περιοχής, ήτοι τόσο την μακραίωνη διάρκειά της όσο και το ολιγάριθμο και τα είδη των σωζομένων μνημείων της, θέτει το εξής βασικό ερώτημα: Η υψηλή μεταλλευτική και μεταλλουργική Τεχνολογία των κλασικών Αθηναίων ήταν άραγε το αποτέλεσμα μακρόχρονης πείρας, μελέτης και πειραματισμού, δηλαδή, με άλλα λόγια, η φυσική προοδευτική εξέλιξη της Τεχνολογίας που εχρησιμοποιούσαν κατά τους προκλασικούς χρόνους, ή ήταν απλώς αντιγραφή από άλλον ή άλλους λαούς, που είχαν επίσης αξιόλογα μεταλλεία αργύρου; Οι Αθηναίοι, όπως μαρτυρούν οι αρχαίοι συγγραφείς και οι επιγραφές, είχαν πολλές έμμεσες «επαφές» με διάφορα ξένα μεταλλεία, δεδομένου ότι εχρησιμοποιούσαν στα αργυρεία τους μεγάλο αριθμό δούλων από την Μ. Ασία, την Θράκη, την Β. Αφρική κ.α., πολλοί από τους οποίους ήσαν έμπειροι μεταλλευτές και μεταλλουργοί[12].

Για να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, και επειδή δεν υπάρχουν σχετικές αρχαίες μαρτυρίες, πρέπει φυσικά να συγκρίνουμε την πρακτική διαδικασία της παραγωγής του αργύρου, που εφηρμόζετο στην Λαυρεωτική κατά τους κλασικούς χρόνους, με εκείνη που εφηρμόζετο εκεί κατά τους προκλασικούς, και να επισημάνουμε τις τυχόν μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές. Η πρακτική διαδικασία για την παραγωγή του αργύρου, όπως και άλλων μετάλλων, αποκαλύπτεται από τις κατασκευές, τα μέσα και τις μεθόδους, που εχρησιμοποιούντο από τους μεταλλευτές και τους μεταλλουργούς για την επίτευξη του παραγωγικού σκοπού, καθώς και από τα προϊόντα και τα υποπροϊόντα της εργασίας τους, για να μπορέσουμε λοιπόν να προβούμε στην απαραίτητη σύγκριση, πρέπει να ερευνήσουμε συστηματικά την επιφάνεια του εδάφους της Λαυρεωτικής, για να ανακαλύψουμε τυχόν σωζόμενες

χαϊκούς χρόνους (H. Mussche - C. Conophagos, Ore-washing Establishments and Furnaces at Megala Pevka and Demoliaki, Thorikos VI (1969), σ. 65).

12. Siegfried Lauffer, Die Bergwerkssklaven von Laureion, Wiesbaden 1979, σ. 121 κ.ε.

προκλασικές[13] μεταλλευτικές και μεταλλουργικές εγκαταστάσεις οποιασδήποτε περιόδου. Κατά την εν συνεχεία ανασκαφική έρευνα αυτών των εγκαταστάσεων θα έλθουν πιθανότατα στο φως οι κατασκευές και τα μέσα της τότε εργασίας, καθώς και προϊόντα και υποπροϊόντα της, η μελέτη των οποίων θα αντλήσει ασφαλώς πολλές «πληροφορίες» για την επιτόπια μεταλλευτική και μεταλλουργική Τεχνολογία της εποχής τους, ενδεχομένως και για την εξέλιξή της.

Όταν με τις ως άνω εργασίες θα έχουν συγκεντρωθεί αρκετά «δεδομένα» και όταν θα έχουν εξαχθεί απ' αυτά ασφαλή συμπεράσματα, τότε θα είναι μάλλον δυνατόν να διακρίνουμε, εάν και τί εδανείσθηκαν οι κλασικοί Αθηναίοι από άλλους λαούς ως προς την Μεταλλευτική και την Μεταλλουργία τους ή ποιές ήταν οι σημαντικότερες σχετικές ανακαλύψεις τους καθώς και οι συνακόλουθες βελτιώσεις της πρακτικής τους. Επειδή η παραγωγή αργύρου και μολύβδου των κλασικών χρόνων ήταν ασυγκρίτως μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των προκλασικών, εξυπακούεται, ότι μέρος τουλάχιστον του παραγωγικού και του οργανωτικού θαύματος, που επέτυχαν οι κλασικοί Αθηναίοι στα αττικά αργυρεία, θα οφείλεται σ' αυτά ακριβώς τα τεχνολογικά «δάνεια» ή τις ανακαλύψεις και τις βελτιώσεις.

Οι περιοχές που ορίσαμε ως αντικείμενο της ως άνω έρευνας, είναι φυσικά εκείνες, στις οποίες είτε σώζονται σαφή τεκμήρια της πραγματοποίησης μεταλλευτικών ή μεταλλουργικών εργασιών κατά τους προκλασικούς χρόνους είτε εσώζοντο παρόμοια μέχρι πριν από λίγο σχετικά καιρό σύμφωνα με τις μαρτυρίες των διαφόρων ερευνητών της Λαυρεωτικής, πρώτη δε στον σχετικό κατάλογο εθέσαμε την ευρύτερη περιοχή της Καμάριζας, επειδή, εάν εξαιρέσουμε τον Θορικό, είναι, νομίζω, από αυτή την άποψη η πλέον αξιόλογη από όλες τις άλλες. Ως αφετηρία της εκεί έρευνάς μας ορίσθηκε η Κοιλάδα Μπερτσέκο (εικ. 1), λόγω των πολλών, όπως θα δούμε ακολούθως, και «περιέργων» λαξευμάτων, που διακρίνονται στις βραχώδεις όχθες της καθώς και των αφθόνων ενδείξεων τήξης μεταλλευμάτων[14] κατά το Ν. τμήμα της Δ. πλαγιάς της.

Αμέσως Β.-ΒΔ. του σημερινού οικισμού της Κοινότητας της Καμάριζας (ή Αγίου Κωνσταντίνου) υψώνεται το Βουνό του Κίτσου, ένα από τα υψηλότερα της Λαυρετωτικής, όπου ευρίσκεται και η γνωστή Σπηλιά του Κίτσου[15], που εχρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Από τους ΝΔ. πρό-

13. Με τον όρο προκλασικές εννοώ εδώ εκείνες τις τεχνολογικές εγκαταστάσεις, τα μέσα και τις μεθόδους, που, από άποψη μορφολογική, λειτουργική και παραγωγική, θα είναι εμφανώς οι πρόδρομοι των αντιστοίχων, που θεωρούνται κλασικές. Επειδή δεν γνωρίζουμε, πότε ακριβώς άρχισε να εφαρμόζεται η θεωρούμενη ως κλασική πρακτική διαδικασία της παραγωγής του αργύρου στην Λαυρεωτική, δεν αποκλείεται ο προκλασικός τρόπος παραγωγής να εχρησιμοποιείτο ακόμη και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

14. Ο εντοπισμός των καμίνων για την τήξη του μεταλλεύματος σ' αυτήν την πλαγιά οφείλεται στις παρατηρήσεις και τις πληροφορίες που μου έδωσαν ο φιλάρχαιος και γνώστης των μεταλλείων της Λαυρεωτικής όλων των περιόδων Μανώλης Μαρκουλής και ο Φύλακας Αρχαιοτήτων Κώστας Ρούσσος. Και τους δύο τους ευχαριστώ και από εδώ.

15. Nicole Lambert, La Grotte Préhistorique de Kitsos (Attique), Paris 1981 (Recherche sur les grandes civilisations, Synthèse No 7).

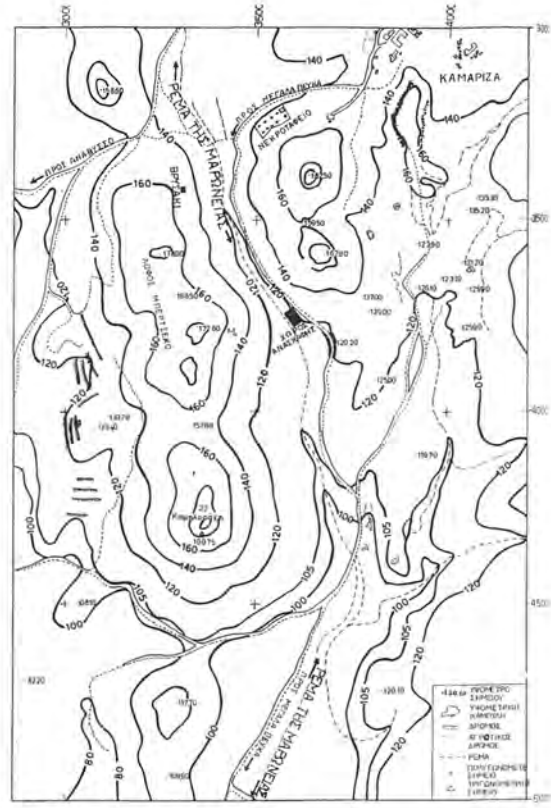
Εικ. 1. Λαυρεωτική. Το βόρειο τμήμα της κοιλάδας Μπερτσέκο από Ν.

ποδες αυτού του βουνού αρχίζουν δύο κλάδοι ενός ρέματος, οι οποίοι με μικρές παρεκκλίσεις και με ελαφρή κατωφερική κλίση κατευθύνονται γενικά προς Ν. Για την διευκόλυνση της περιγραφής, και σύμφωνα με την θέση τους, χαρακτηρίζουμε τον μεν ένα ως Ανατολικό Κλάδο του ρέματος, τον δε άλλο ως Δυτικό Κλάδο. Οι αφετηρίες τους απέχουν μεταξύ τους λίγες μόνο εκατοντάδες μέτρων, σε μικρή δε απόσταση απ' αυτές διασταυρώνονται και οι δύο με την ασφαλτοστρωμένη λεωφόρο Καμάριζας-Αναβύσσου. Αρχικά οι κλάδοι αυτοί προχωρούν παράλληλα περίπου μεταξύ τους, ενώ όμως ο Δυτικός, μετά την διασταύρωσή του με την λεωφόρο, συνεχίζει την πορεία του χωρίς να αλλάξει κατεύθυνση, ο Ανατολικός Κλάδος, αντίθετα, «παρακολουθεί» με διαδοχικές ακανόνιστες καμπυλώσεις το Δ. περίγραμμα του οικισμού, εν συνεχεία δε, επειδή «προσκρούει» στο χαμηλό ύψωμα, όπου υπάρχει ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου και το νεκροταφείο της Κοινότητας, στρέφεται προς τα Δ. και, πορευόμενος πλέον σε ευθεία γραμμή

κατά μήκος των προπόδων αυτού του υψώματος, ενώνεται με τον Δυτικό Κλάδο.

Η συμβολή των δύο Κλάδων γίνεται δίπλα στην θέση Βρυσάκι (εικ. 2), όπου αναβλύζει μικρή πηγή[16], απ' αυτό δε το σημείο σχηματίζεται ένα μεγάλο πλέον ρέμα, που προχωρεί ως φυσική συνέχειά τους προς Ν., κατά μήκος της στενής κοιλάδας που εκτείνεται ανάμεσα στο ύψωμα του νεκροταφείου της Κοινότητας και στον μακρόστενο τρίκορφο λόφο Μπερτσέκο, που ευρίσκεται στα Δ. και κατευθύνεται επίσης από Β. προς Ν. Οι πλαγιές των παρακειμένων υψωμάτων έχουν μεγάλη κατωφερική κλίση προς τον πυθμένα της και είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου βραχώδεις. Η κοιλάδα αυτή ονομάζεται Κοιλάδα Μπερτσέκο, έχει δε μήκος μεγαλύτερο των 1.000 μ. Η κοίτη της είναι κατάφυτη από υδροχαρή φυτά, όπως π.χ. καλαμιές, βούρλα, ψαθί, λυγαριές κ.ά., επειδή ρέει σ' αυτήν, σχεδόν σε όλη την διάρκεια του έτους, μικρό ρυάκι τροφοδοτούμενο από την μνημονευθείσα πηγή Βρυσάκι και κυρίως από υπόγεια, όπως φαίνεται, ύδατα. Το πλάτος της κοίτης είναι γύρω στα 5 μ., σε μερικά όμως μέρη διευρύνεται κατά πολύ.

Μετά την κοιλάδα Μπερτσέκο το ρέμα πορεύεται και πάλι συνεχώς προς Ν. κατά μήκος της μεγάλης Κοιλάδας, που σχηματίζεται ανάμεσα στους επιμήκεις ορεινούς όγκους της Ανατολικής και της Δυτικής Λαυρεωτικής, περνάει από τα Μεγάλα Πεύκα, έχοντας σε μερικές περιοχές ευρύτατη κοίτη, ανοιγμένη από την διάβρωση μέσα στα επιφανειακά σκληρά πετρώματα, και εκβάλλει εν τέλει στον κόλπο των Λεγραινών. Όπως είναι ευδιάκριτο, ο κόλπος αυτός κατά τους αρχαίους χρόνους θα έμπαινε βαθειά μέσα

Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτη της Λαυρεωτικής. Η περιοχή αμέσως Ν.ΝΔ. της Καμάριζας.

στην στεριά, τα χώματα όμως που παρέσυραν και απέθεταν στην ακτή του τα ύδατα του ρέματος, επεχωμάτωσαν σιγά-σιγά το μεγαλύτερο μέρος του. Κατά τις

16. Η πηγή φαίνεται πως είναι πολύ παλαιά, επειδή βρίσκεται μέσα σε θολωτό «Μεσαιωνικό», κατά πάσα πιθανότητα, κτίσμα, που οικοδομήθηκε, προφανώς, για να την προστατεύει. Μέχρι πριν από 10 χρόνια περίπου οι κάτοικοι της κοινότητας της Καμάριζας υδρεύοντο κυρίως από αυτήν την πηγή.

Εικ. 3. Αρχαία λαξεύματα στη δυτική όχθη της κοιλάδας Μπερτσέκο.

παλαιότερες περιόδους της ύπαρξής του το ρέμα αυτό δεν θα συγκέντρωνε και δεν θα διοχέτευε απλώς προς την θάλασσα τα νερά των βροχών, που έπεφταν στην ευρύτερη περιοχή, αλλά, πιθανότατα, θα ήταν επίσης ένα ποταμίσκος, που ετροφοδοτείτο από διάφορες γειτονικές πηγές.

Σε πολλά μέρη και των δύο οχθών του εν λόγω ρέματος κατά το τμήμα του από την διασταύρωση του Ανατολικού και του Δυτικού κλάδου του με την λεωφόρο Καμάριζας-Αναβύσου μέχρι το νοτιότατο άκρο της Κοιλάδας Μπερτσέκο, ήτοι επί 1.500 μ. περίπου, είναι ορατό στην επιφάνεια του εδάφους το κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής, επάνω δε σ' αυτό (εικ. 3) διακρίνονται πολλά και, σε μερικά σημεία, πυκνά αρχαία λαξεύματα, που σχηματίζουν μεγάλα οριζόντια επίπεδα, αυλάκια, φρεάτια κ.ά. Όλα αυτά καλύπτονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από επιχώσεις ή από βλάστηση, και ως εκ τούτου η αναγνώριση του είδους των κατασκευών ή των εγκαταστάσεων στις οποίες ανήκουν, δεν είναι εύκολη. Σε διάφορα επίσης σημεία του άξονα της

Εικ. 4. Τα αποκαλυφθέντα πλυντήρια μεταλλεύματος στην ανατολική όχθη της κοιλάδας Μπερτσέκο. Άποψη από Δ.

κοίτης του Ρέματος κατά το Ν. τμήμα της Κοιλάδας Μπερτσέκο και σε ακανόνιστες αποστάσεις το ένα από το άλλο έχουν ανοιχθεί σποραδικά φρέατα, μικρού συνήθους βάθους, που είναι μονίμως γεμάτα με νερό, αλλά και δυσδιάκριτα μέσα στην πυκνή βλάστηση.

Για να κατανοήσουμε το είδος και την σημασία αυτών των λαξευμάτων, επραγματοποιήσαμε κυρίως επιφανειακούς καθαρισμούς καθώς και μικρή ανασκαφική έρευνα[17] στην Α. όχθη του Ρέματος, κατά το τμήμα της που εκτείνεται στο Ν. άκρο της Κοιλάδας Μπερτσέκο (στην εικόνα 2, ο χώρος της ανασκαφής ορίζεται με μελανόχρωμο ορθογώνιο), και διεπιστώσαμε, ότι τα μεγάλα οριζόντια επίπεδα, τα αυλάκια, τα φρεάτια κτλ. που υπάρχουν εκεί, είναι απλώς τα μη καλυπτόμενα από επιχώσεις ή από βλάστηση μέρη αρχαίων πλυντηρίων μεταλλεύματος. Στα πλυντή-

17. Νέα της Κερατέας, αριθ. φύλλου 39 (Φεβρουάριος 1993), σ. 9 κ.ε.

Εικ. 5. Ένα από τα αποκαλυφθέντα πλυντήρια μεταλλεύματος στην ανατολική όχθη της κοιλάδας.

ρια, ως γνωστόν, οι αρχαίοι μεταλλουργοί εκαθάριζαν τα αργυρούχα μεταλλεύματα της Λαυρεωτικής από όλα τα μη χρήσιμα γι' αυτούς συστατικά τους, για να καταστήσουν δυνατή την καλή και οικονομική τήξη τους. Συνολικά απεκαλύφθησαν 5 πλυντήρια (εικ. 4), παράλληλα μεταξύ τους και το ένα δίπλα στο άλλο, απ' αυτά δε το ένα σώζεται σχεδόν ακέραιο (εικ. 5), ενώ τα λοιπά κατά το Α. μόνο τμήμα τους. Η δεξαμενή του καθενός πλυντηρίου ευρίσκεται στην Α. πλευρά του (εικ. 6). Από άποψη μορφολογική και λειτουργική, όλα τα αποκαλυφθέντα είναι του τύπου των λεγομένων Επιπέδων[18] ή Ορθογωνίων[19] πλυντηρίων, με δύο λόγια δηλαδή, είναι του ιδίου Τύπου, με εκείνα που υπάρχουν σε όλα τα μεταλλουργικά εργα-

18. Κωνστ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 223 κ.ε.

19. John Ellis Jones, Ancient Athenian Silver Mines, Dressing Floors and Smelting Sites, Journal of the Historical Metallurgy Society, 18, αριθ. 2 (1984), σ. 69.

Εικ. 6. Ιδιόμορφο πλυντήριο μεταλλεύματος στην ανατολική όχθη της κοιλάδας Μπερτσέκο.

στήρια της Λαυρεωτικής των Κλασικών χρόνων. Η μέθοδος, τέλος, με την οποία οι μεταλλουργοί εκαθάριζαν το μετάλλευμα σ' αυτά, φαίνεται ότι ήταν ίδια με εκείνη που εχρησιμοποιείτο στα Επίπεδα πλυντήρια των κλασικών μεταλλουργικών εργαστηρίων, επειδή ευρέθησαν και εδώ σχετικά άφθονα τεμάχια των γνωστών πηλίνων λεκανών καθαρισμού[20].

Τα αποτελέσματα της ως άνω έρευνας[21], παρά την περιορισμένη έκτασή της, φανερώνουν, ότι όλα τα πολυάριθμα παρόμοια αρχαία λαξεύματα και στις δύο όχθες του εν λόγω ρέματος κατά το τμήμα του από την διασταύρωση του Ανατολι-

20. Ευαγγ. Κακαβογιάννης, Μία νέα άποψη για την λειτουργία των πλυντηρίων μεταλλεύματος της Λαυρεωτικής κατά τους κλασικούς χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Αρχαιομετρίας της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 26-28 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1992, σ. 79 κ.ε.

21. Σ' αυτήν έλαβαν μέρος η αρχαιολόγος Αθανασία Λιακοπούλου και οι φοιτήτριες Αρχαιολογίας των Πανεπιστημίων Αθηνών και Ιωαννίνων Ευφημία Γεώργιζα και Αθανασία Ζιάτα, αντιστοίχως. Την έρευνα ενίσχυσαν παντοιοτρόπως, αλλά και με προσωπική χειρωνακτική εργασία, ο Έφορος του Ορυκτολογικού Μουσείου Λαυρείου Νίκος Βουρλάκος, η Διονυσία Λευκαδίτη, ο Γιάννης Λευκαδίτης και ο Χάρης Τζάλας, που ήταν και ο χορηγός της. Όλους τους ανωτέρω, που εργάσθηκαν εθελοντικά, καθώς και τους αρχιτέκτονες Νίκο Λιανό και Γιάννη Παντζόπουλο, ευχαριστώ και απ' αυτή την θέση.

κού και του Δυτικού κλάδου του με την λεωφόρο Καμάριζας-Αναβύσσου μέχρι το Ν. άκρο της Κοιλάδας Μπερτσέκο, τουλάχιστον, είναι χωρίς αμφιβολία τα ακάλυπτα από επιχώσεις ή από βλάστηση μέρη Επιπέδων Πλυντηρίων μεταλλεύματος, που έχουν ποικίλα μεγέθη. Με την μελέτη επίσης των ως άνω αποκαλυφθέντων πλυντηρίων, καθώς και των ορατών μερών όλων των άλλων, εξακριβώθηκε, ότι όλα τους είναι μεν Επίπεδα πλυντήρια, συνάμα όμως παρουσιάζουν ορισμένα κοινά μεταξύ τους και κύρια χαρακτηριστικά, που τα κάνουν να διαφέρουν τελείως από εκείνα. Τα κοινά και ιδιόμορφα χαρακτηριστικά τους είναι τα εξής:

1. Σε αντίθεση με τα έως τώρα γνωστά πλυντήρια της κλασικής περιόδου, που είναι όλα ανεξαιρέτως κτιστά, τα πλυντήρια του Ρέματος είναι εξ ολοκλήρου λαξευμένα στο επιφανειακό βραχώδες πέτρωμα (εικ. 5). Για την κατασκευή του καθενός, οι τεχνίτες εχάρασσαν στην κατωφερική προς το ρέμα επιφάνεια του εδάφους ένα ορθογώνιο διαστάσεων 10Χ7 μ., κατά μέσον όρο, ακολούθως δε έσκαβαν το πέτρωμα σε όλη την έκταση του ορθογωνίου μέχρι να φθάσουν σε επίπεδο λίγο πιο υψηλά από την επιφάνεια του νερού, που έρρε στο ρέμα. Όταν έφθαναν, ελάξευαν τότε επάνω στον οριζόντιο χώρο, που είχαν δημιουργήσει, τα διάφορα μέλη του πλυντηρίου, ήτοι την Δεξαμενή του, τους χώρους πλυσίματος και στεγνώματος του μεταλλεύματος, καθώς και τα αυλάκια και τα φρεάτια για την κίνηση και την «στάθμευση» του νερού.

2. Όλες οι ορατές επιφάνειες αυτών των πλυντηρίων είναι γυμνές, ήτοι δεν φέρουν επένδυση οιουδήποτε υδραυλικού κονιάματος για την εξασφάλιση της στεγανότητάς του, παρόμοια με εκείνη που φέρουν τα κλασικά. Εξαίρεση από αυτόν τον κανόνα αποτελούν οι πυθμένες των δεξαμενών και των φρεατίων ορισμένων μόνο πλυντηρίων, οι οποίοι είναι στρωμένοι με σχετικά λεπτό στρώμα σχιστολιθικού χώματος, για να εμποδίζονται προφανώς οι διαρροές.

3. Στην γύρω ευρύτερη περιοχή δεν υπάρχουν μεγάλες υπαίθριες ή υπόγειες δεξαμενές για την συγκέντρωση του βρόχινου νερού και την τροφοδοσία των πλυντηρίων, όπως συμβαίνει κατά κανόνα με τα κλασικά πλυντήρια στα άλλα μέρη της Λαυρεωτικής, και ως εκ τούτου είναι φανερό, ότι εδώ, το νερό, που ήταν αναγκαίο για την λειτουργία του καθενός, οι μεταλλουργοί το επρομηθεύοντο από το παρακείμενο ρέμα. Όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός των πλυντηρίων, τα νερά που έρρεαν σ' αυτό, θα ήταν οπωσδήποτε πολύ πιο πλούσια από εκείνα, που ρέουν κατά την εποχή μας.

Λόγω των εκτεθέντων ιδιομόρφων χαρακτηριστικών, που δεν είναι βέβαια και τα μόνα, έχω την γνώμη, ότι τα ως άνω πλυντήρια του Ρέματος της Κοιλάδας Μπερτσέκο ομοιάζουν μεν, από άποψη μορφολογική και λειτουργική, με τα Επίπεδα πλυντήρια της Λαυρεωτικής των κλασικών χρόνων, αναμφισβήτητα όμως είναι αρχαιότερα απ' αυτά και αποτελούν τον πρόδρομό τους. Το πόσο ακριβώς αρχαιότερα, προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να λεχθεί, φαίνεται όμως ότι μεταξύ τους δεν απέχουν πολύ. Κατά την μικρή ανασκαφική έρευνα π.χ. που επραγματοποιήσαμε στην Κοιλάδα Μπερτσέκο, διαπιστώθηκε, ότι όλα εκαλύπτοντο μόνο από λεπτό στρώμα επιχώσεων, πάχους 0,30 μ. περίπου. Το στρώμα αυτό περιείχε

πολύ λίγα όστρακα, που χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ. Ανάλογα όστρακα, αλλά και μεταγενέστερα, ευρέθησαν και κατά την επιφανειακή έρευνα της γύρω περιοχής, τα χρονολογικά όμως προβλήματα, και συγκεκριμένα το από πότε και μέχρι πότε κατεσκευάζοντο και ελειτουργούσαν πλυντήρια μεταλλεύματος σ' αυτό το Ρέμα, θα φωτιστούν πιθανότατα με την συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών.

Εκείνο που προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στα πλυντήρια της Κοιλάδας Μπερτσέκο, είναι το ότι, ως σύνολο, αποκαλύπτουν ένα σύστημα εργασίας και παραγωγής, που είναι τελείως διαφορετικό από το εφαρμοζόμενο κατά τους κλασικούς χρόνους. Κατ' αυτούς δηλαδή, και ιδίως κατά τον 4ο αι. π.Χ., η επεξεργασία και ο καθαρισμός του αργυρούχου μεταλλεύματος επραγματοποιούντο κατά κανόνα μέσα σε ειδικά εργαστήρια[22], όπου υπήρχαν όλα τα μέσα και οι εγκαταστάσεις, που εχρειάζοντο για την εκτέλεση του έργου, όπως π.χ. τράπεζες θραύσης του μεταλλεύματος, μύλοι για το άλεσμά του, μεγάλες υπαίθριες δεξαμενές για την συγκέντρωση του νερού των βροχών και την τροφοδοσία των πλυντηρίων, ένα συνήθως ή δύο πλυντήρια μεταλλεύματος, οικήματα για την διαμονή του προσωπικού κ.ά. Το κάθε μεταλλουργικό εργαστήριο ανήκε σε κάποιον ιδιώτη επιχειρηματία και ήταν μια ιδιωτική επιχείρηση. Οι κλασικοί μεταλλουργοί κατεσκεύαζαν τα εργαστήρια αυτά σε διάφορα, αλλά κατάλληλα, σημεία της Λαυρεωτικής και σε μικρή απόσταση από το μεταλλείο, στο ρέμα όμως της Κοιλάδας Μπερτσέκο υπάρχουν μόνο πλυντήρια, και μάλιστα σε πολύ μεγάλο αριθμό και σχεδόν το ένα δίπλα στο άλλο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι όλα ήταν ενδεχομένως κρατικά, επειδή όμως δεν υπάρχουν ως προς αυτό μαρτυρίες ή ενδείξεις, φαίνεται πιθανότερο, ότι και εδώ όλα ήταν ιδιωτικά.

Λόγω ακριβώς του μεγάλου αριθμού τους, τα ως άνω πλυντήρια δεν θα ήταν ασφαλώς δυνατό να ανήκουν σε ένα και μόνο ιδιοκτήτη και ως εκ τούτου είναι φανερό, ότι στο ρέμα της Κοιλάδας Μπερτσέκο είχαν κατασκευάσει τις απαραίτητες εγκαταστάσεις των εργαστηρίων τους όχι μόνο ένας, αλλά πολλοί επιχειρηματίες του Λαυρεωτικού αργύρου, για να καθαρίζει ο καθένας στο δικό του πλυντήριο (ή πλυντήρια) το μετάλλευμα, που εξόρυσσε στο ή στα μεταλλεία του. Η αιτία της κατασκευής τόσων πλυντηρίων σ' αυτόν τον χώρο θα ήταν προφανώς η ύπαρξη του αναγκαίου για την λειτουργία τους νερού, που έρρεε μονίμως στο ρέμα, και ως εκ τούτου μπορούμε, νομίζω, να υποθέσουμε, ότι στα αττικά αργυρεία ο πλήρης καθαρισμός του εξορυσσομένου μεταλλεύματος επραγματοποιείτο αρχικώς σε περιοχές, όπου υπήρχαν πηγές ή όπου έρρεαν ποτάμια ύδατα. Επειδή η λειψυδρία εμάστιζε και τότε την Λαυρεωτική[23], οι

22. John Ellis Jones, The Planning and Construction of Attic Ergasteria, Bautechnik der Antike, Mainz am Rhein 1991, σ. 107 κ.ε. (International Kolloquium in Berlin vom 15-17 Februar 1990 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI in Zusamenarbeit mit dem Seminar für Klassische Archaologie der Freien Universitat Berlin). Ο ίδιος, Journal of the Historical Metallurgy Society 18, αριθ. 2 (1984), σ. 73 κ.ε.

23. Σ. Γκίνης, Νέα τεκμήρια επί της σταθερότητος του κλίματος της Ελλάδος εντός των ιστορικών χρόνων, ΠΑΑ 51 (1976), σ. 323 κ.ε.

Εικ. 7. Το νότιο τμήμα της δυτικής πλαγιάς της κοιλάδας Μπερτσέκο.

περιοχές αυτές θα ήταν ασφαλώς πολύ λίγες. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, ότι η επισήμανση ενδείξεων για το πότε περίπου άρχισαν να χρησιμοποιούνται πλυντήρια μεταλλεύματος στην Λαυρεωτική, έχει εξαιρετική σημασία για την μελέτη της ιστορίας της, επειδή το πλυντήριο ήταν το τεχνολογικό μέσο, που επέτρεψε την πλήρη αξιοποίηση όλων σχεδόν των αργυρούχων κοιτασμάτων της, ήτοι ακόμη και εκείνων που ήταν πολύ φτωχά σε αργυρούχο μόλυβδο, και την μεγάλη αύξηση της παραγωγής αργύρου και μολύβδου.

Η έρευνα στην Κοιλάδα Μπερτσέκο απέδωσε και άλλους αξιόλογους καρπούς. Στο Ν. τμήμα της Δ. πλαγιάς της (εικ. 7) και σε πολύ μεγάλη έκταση υπάρχουν, όπως διεπιστώσαμε, τα αναμφισβήτητα τεκμήρια της λειτουργίας πλήθους καμίνων για την τήξη του αργυρούχου μεταλλεύματος (ενδεχομένως και άλλων ειδών, όπως καμίνων κυπέλλωσης αργυρούχου μολύβδου ή τήξης λιθαργύρων). Τα τεκμήρια αυτά είναι άφθονα τεμάχια σκωριών καθώς και τεμάχια πυριμάχου πηλού με παχύ στρώμα σκωρίας στην μία πλευρά

τους, προερχόμενα ασφαλώς από τα τοιχώματα κατεστραμμένων καμίνων. Οι σκωρίες βέβαια «αφ' εαυτών και μόνον» δεν χρονολογούνται εύκολα[24], οι κάμινοι όμως γενικά αυτής της πλαγιάς φαίνεται ότι ήταν σύγχρονες με τα μνημονευθέντα παρακείμενα πλυντήρια, επειδή η κεραμική που ανευρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους κοντά σ' αυτές, είναι σύγχρονη με την αντίστοιχη, που υπάρχει στην περιοχή εκείνων. Εάν αυτό είναι τυχαίο, δεν αποκλείεται φυσικά οι κάμινοι να είναι μεταγενέστερες των πλυντηρίων. Στην ίδια πλαγιά, όπως πιστοποιείται από την επιφανειακή κεραμική αλλά και από άλλες ενδείξεις, ελειτούργησαν κάμινοι και κατά τους μετακλασικούς χρόνους, πιθανώς για την τήξη των σκωριών, που θα είχαν συσσωρευθεί εκεί από τους κλασικούς μεταλλουργούς[25].

Η σημασία αυτού του ευρήματος είναι επίσης εξαιρετική, λόγω του ότι δεν σώζονται σήμερα στην Λαυρεωτική λείψανα έστω και μιας καμίνου τήξης του αργυρούχου μεταλλεύματος ή σκωριών, που να μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πλήρως βεβαία εικόνα της μορφής τους. Οι μόνες γνωστές κάμινοι αυτών των ειδών είναι εκείνες, που είδε στα αττικά αργυρεία ο Α. Κορδέλλας και άλλοι[26] κατά την δεκαετία του 1860, αυτές όμως κατεστράφησαν συντόμως από τους μεταλλευτές του νεοτέρου Λαυρείου, πριν δηλαδή γίνουν αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Η έλλειψη ακριβώς διαφωτιστικών ευρημάτων είναι και η αιτία των διαφορετικών απόψεων, που έχουν διατυπώσει οι ειδικοί ως προς την μορφή και το μέγεθος αυτών των καμίνων.

Οι παλαιότερες από τις καμίνους της Κοιλάδας Μπερτσέκο φαίνεται ότι ήταν «διάσπαρτες» σε όλο το Ν. τμήμα της Δ. πλαγιάς και ότι έφθαναν σχεδόν μέχρι την Δ. όχθη του Ρέματος. Όπως δείχνουν ο μεγάλος αριθμός και οι θέσεις τους, ασφαλώς δεν θα ανήκαν όλες σε ένα και μόνο επιχειρηματία και ως εκ τούτου, όπως συνέβαινε και με τα παρακείμενα πλυντήρια, σ' αυτόν τον χώρο της Κοιλάδας θα υπήρχαν κατά πάσαν πιθανότητα τα κατάλληλα εργαστήρια πολλών επιχειρηματιών, όπου ο καθένας θα προέβαινε στην τήξη του μεταλλεύματός του, χρησιμοποιώντας φυσικά την δική του κάμινο. Επειδή εδώ, όπως είδαμε, οι μνημονευθείσες εγκαταστάσεις καθαρισμού του μεταλλεύματος ευρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με εκείνες για την τήξη του, είναι πιθανό, ότι ιδιοκτήτες των ανευρεθεισών καμίνων θα ήταν οι ιδιοκτήτες των παρακειμένων πλυντηρίων, και αυτό όμως το θέμα θα φωτισθεί μόνο με την συστηματική ανασκαφική έρευνα τόσο των πλυντηρίων όσο και των καμίνων του Ρέματος της Κοιλάδας Μπερτσέκο.

Ο αριθμός και οι θέσεις αυτών των καμίνων αποκαλύπτουν επίσης ένα είδος

24. Ευάγγελος Χ. Κακαβογιάννης, Προβλήματα χρονολόγησης των σκωριών και των λιθαργύρων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά του Πρώτου Σεμιναρίου Αρχαιομετρίας, Σκωρίες της αρχαίας ελληνικής μεταλλουργίας, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 81 κ.ε.

25. Στράβων, IX, 1. 23.

26. A. Cordellas, Le Laurium, Marseille 1869, σ. 98 κ.ε. Α. Κορδέλλας, Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος, Παρνασσός ΙΓ' (1890), σ. 70. (Ανώνυμος), Το Λαύριον όρος, «Ονήσανδρος», Εφημερίς στρατιωτική, τ. Γ', φυλλάδιον 33 (1 Δεκεμβρίου 1865), σ. 405.

εγκαταστάσεων τήξης του μεταλλεύματος, που είναι τελείως διαφορετικό, από εκείνο που κατεσκεύαζαν οι μεταλλουργοί της κλασικής περιόδου, από τα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ. και μετά. Οι κάμινοι του είδους ευρίσκοντο τότε μέσα σε μεγάλα και επιμήκη εργοστασιακά συγκροτήματα[27], τα λεγόμενα Εργαστήρια Τήξης, μέσα σε ξεχωριστά διαμερίσματα στην σειρά. Το κάθε διαμέρισμα είχε διαστάσεις 5x5 μ. περίπου και περιείχε μία μόνο κάμινο. Τα εργαστήρια αυτά διέφεραν μεταξύ τους ως προς το μέγεθος, είχαν όμως ομοιόμορφη κάτοψη[28] και το καθένα ανήκε σε κάποιον επιχειρηματία. Τρία απ' αυτά έχουν ήδη ερευνηθεί, πλήρως ή εν μέρει, σε όλα όμως οι κάμινοι ευρέθηκαν κατεστραμμένες.

Εκεί όπου απλώνονται οι ως άνω κάμινοι, δεν επιχειρήσαμε επιφανειακούς καθαρισμούς ή «αναγνωριστική» ανασκαφική έρευνα και ως εκ τούτου δεν διαθέτουμε ακόμη ικανοποιητικά σε αριθμό στοιχεία για το είδος, την μορφή και την εποχή τους, παρά ταύτα όμως, βασιζόμενοι στις πολλές και σαφείς επιφανειακές ενδείξεις, και εφ' όσον βέβαια οι κάμινοι είναι σύγχρονες με τα παρακείμενα πλυντήρια, όπως δείχνει η επιφανειακή κεραμική της περιοχής μπορούμε, νομίζω, να υποστηρίξουμε, ότι σε όλο το Ν. τμήμα της Δ. πλαγιάς της Κοιλάδας Μπερτσέκο υπήρχαν εργαστήρια τήξης του μεταλλεύματος, που αποτελούσαν τον πρόδρομο των αναλόγων «Εργαστηρίων Τήξης» της κλασικής περιόδου.

Οι αρχαιότητες που ανακαλύψαμε στην Κοιλάδα Μπερτσέκο, πιστοποιούν, ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., τουλάχιστον, ελειτούργησαν εκεί δύο παρακείμενα εργοτάξια, στο ένα από τα οποία επραγματοποιείτο ο καθαρισμός αργυρούχου μεταλλεύματος και στο άλλο η τήξη του. Ο πολύ μεγάλος αριθμός των πλυντηρίων και των καμίνων, υποδηλώνει, ότι οι παραγωγικές δυνατότητες και του ενός και του άλλου ήταν πολύ μεγάλες κι αυτό φυσικά σημαίνει, ότι οι ιδιοκτήτες τους θα είχαν από την λειτουργία τους μεγάλα έσοδα. Τα ως άνω κοινά χαρακτηριστικά των αποκαλυφθέντων, ήτοι η γεωγραφική θέση τους, το μέγεθός τους και η περίοδος στην οποία φαίνεται ότι ανήκουν, έχουν εξαιρετική σημασία, επειδή, συνεκτιμώμενα, οδηγούν στην επισήμανση της ταυτότητάς τους.

Κατά την εποχή που ελειτουργούσαν αυτά τα εργοτάξια, και ειδικότερα επί «..Νικοδήμου άρχοντος», όπως μας λέει ο Αριστοτέλης[29], ήτοι το 483 π.Χ., ανεκαλύφθησαν στην Μαρώνεια[30] της Λαυρεωτικής πλούσια κοιτάσματα αργυρούχου μολύβδου[31], από τα οποία η Αθήνα εκέρ-

27. Κωνστ. Κονοφάγος, Κάμινοι τήξεως και τεχνική της τήξεως των αργυρούχων μεταλλευμάτων μολύβδου της Λαυρεωτικής υπό των αρχαίων Ελλήνων, ΠΑΑ 49 (1974), σ. 262 κ.ε.

28. Ευάγγ. Κακαβογιάννης, Τα αρχαία μεταλλεία της Λαυρεωτικής, Αθήνα 1988, σ. 30 κ.ε., εικ. 16.

29. Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 22.7

30. Για την προέλευση του τοπωνυμίου βλ. Ευάγγελος Χ. Κακαβογιάννης, Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια 1985, σ. 90 κ.ε.

31. Κατά τους ειδικούς (βλ. Ed. Ardaillon, Les mines du Laurion dans l'Antiquité, Paris 1897, σ. 138 κ.ε., C.W.J. Eliot, Coastal demes of Attika, Toronto 1962, σ. 76, Κωνστ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο..., σ. 164 κ.ε.), η ανακάλυψη των κοιτασμάτων της Μαρώνειας δηλώνει την ανακάλυψη της Τρίτης

δισε εκατό τάλαντα. Το γεγονός αυτό είχε κολοσσιαία σημασία για την Αθηναϊκή Πολιτεία, και τους Έλληνες γενικότερα, επειδή, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο[32], οι Αθηναίοι, έπειτα από πρόταση του Θεμιστοκλή, δεν εμοιράσθηκαν, όπως συνήθιζαν, τα κέρδη μεταξύ τους, αλλά με αυτά τα χρήματα εναυπήγησαν τις περίφημες 200 τριήρεις, με τις οποίες τρία χρόνια αργότερα κατεναυμάχησαν τους Πέρσες στην Σαλαμίνα[33] και διεφύλαξαν αλώβητο τον Ελληνικό Πολιτισμό. Στην Μαρώνεια φυσικά δεν ανεκαλύφθησαν άργυρος και μόλυβδος ως μέταλλα, αλλά μόνο μεταλλεύματα αργυρούχου μολύβδου. Τα μεταλλεύματα, ως γνωστόν, εάν δεν αξιοποιηθούν, είναι ύλες σχεδόν άχρηστες, επειδή λοιπόν αυτά αποκτούν την πραγματική αξία τους, μόνον όταν επιτευχθεί η παραγωγή των μετάλλων, που περιέχουν, είναι ευνόητο, ότι με την κοσμοϊστορική ναυμαχία δεν σχετίζονται μόνο τα μεταλλεία της Μαρώνειας, δηλαδή ο χώρος της εξόρυξης των μεταλλευμάτων, αλλά και τα μεταλλουργικά εργαστήρια, στα οποία τα μεταλλεύματα που εξορύχθησαν απ' αυτά τα μεταλλεία, υπεβλήθησαν εν συνεχεία σε καθαρισμό και τήξη, για να εξαχθούν ο άργυρος και ο μόλυβδος που περιείχαν.

Σύμφωνα με τις υποθέσεις του E. Ardaillon[34], που βασίζονται σε διάφορες αρχαιολογικές ενδείξεις, η Μαρώνεια ευρίσκετο, ως γνωστόν, στην ευρύτερη περιοχή της Καμάριζας[35], στην ίδια λοιπόν ή την τριγύρω περιοχή θα πρέπει να ευρίσκοντο και τα μεταλλουργικά εργαστήρια για τον καθαρισμό και την τήξη των μεταλλευμάτων, που εξορύσσοντο από τα μεταλλεία της. Κατά την γνώμη μου, τα εν λόγω εργαστήρια είναι πιθανότατα εκείνα που σώζονται στην Κοιλάδα Μπερτσέκο, επειδή αφ' ενός μεν, σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμεική, χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., και αφ' ετέρου δεν έχουν ευρεθεί, όσο γνωρίζω, άλλες παρόμοιες εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Καμάριζας (Μαρώνειας) ή σε άλλα κοντινά μέρη.

Όπως δείχνουν τα παραδείγματα του ρέματος της Κοιλάδας Μπερτσέκο, το οποίο μπορούμε, νομίζω, να το ονομάζουμε πλέον Ρέμα της Μαρώνειας, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. οι μεταλλουργοί κατασκεύαζαν τα πλυντήρια δίπλα σε ποταμίσκους, σε ρυάκια ή και σε πηγές, για να προμηθεύονται εύκολα το νερό, που ήταν απαραίτητο για την λειτουργία τους. Η κατασκευή μεγάλων υπαίθριων δεξαμενών, στις οποίες συγκέντρωναν το νερό της βροχής, για να τροφοδοτούν με αυτό τα πλυντήρια, όπως συνέβαινε κατά τους κλασικούς χρόνους, τότε, καθώς φαίνεται, δεν είχε ακόμη αρχίσει[36] ή του-

Επαφής της μεταλλοφορίας του Λαυρεωτικού υπεδάφους. Αυτή ευρίσκετο πολύ βαθύτερα από την Πρώτη και από την Δεύτερη Επαφή, ήταν όμως πολύ πιο πλούσια και από τις δύο.

32. Ηρόδοτος, VII. 144.

33. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Β'. Αθήνα 1971, σ. 313 κ.ε.

34. Ed. Ardaillon, ό.π.

35. Για την Μαρώνεια γενικά βλ. Hans Lohmann, Atene, Koln-Weimar-Wien 1993, Teil, I, σ. 102 κ.ε. Πρβλ. J. Labarbe, La loi navale de Themistocle, Paris 1957 (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Universite de Liege, fasc. CXLIII) και Μ. Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Αρχαίο νεκροταφείο στην περιοχή Λαυρίου, ΑΔ 40 (1985): Μελέτες, σ. 132.

36. Πρβλ. υποσημ. 11.

λάχιστον δεν είχε γίνει ακόμη κοινή πρακτική. Επειδή, σύμφωνα με την μορφολογία του εδάφους, στην ευρύτερη περιοχή όχι μόνο της Καμάριζας, αλλά και όλης της κεντρικής ορεινής Λαυρεωτικής από την Πλάκα μέχρι το Σούνιο, δεν υπάρχει άλλη Κοιλάδα, στην οποία θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι κατά τους αρχαίους χρόνους έρρεε κάποιος ποταμίσκος, είναι φανερό, ότι τα μεταλλεύματα που εξορύσσοντο στην Μαρώνεια, μόνο στην κοιλάδα Μπερτσέκο ήταν δυνατόν να καθαρίζονται, λόγω του ότι εκεί υπήρχε η πλησιέστερη στα μεταλλεία, μάλλον δε και η πλουσιότερη, φυσική παροχή νερού, που εξασφάλιζε την λειτουργία των πλυντηρίων.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τα μεταλλουργικά εργαστήρια της Κοιλάδας Μπερτσέκο είναι εκείνα, μέσα στα οποία υπεβάλλοντο σε καθαρισμό και σε τήξη τα αργυρούχα μεταλλεύματα, που εξορύσσοντο από τα μεταλλεία της Μαρώνειας, για να παραχθεί ο άργυρος και ο μόλυβδος, που περιείχαν. Ο εκεί παραγόμενος άργυρος εχρησίμευσε για την ναυπήγηση των Αθηναϊκών πολεμικών πλοίων, που εθριάμβευσαν στην Ναυμαχία της Σαλαμίνας, η ανασκαφική έρευνα αυτών των εργαστηρίων επομένως θα φέρει στο φως όχι μόνο εξαιρετικά μνημεία της αρχαίας μεταλλουργικής Τεχνολογίας και πολλά άλλα, αλλά και ένα χώρο, που σχετίζεται στενά με μιαν από τις λαμπρότερες σελίδες της αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Τα εργοτάξια αυτά θα ελειτούργησαν κατά πάσα πιθανότητα και μετά το 480 π.Χ., πολλά επομένως πλυντήρια και πολλές κάμινοι θα ανήκουν ενδεχομένως στους αμέσως μετά την Ναυμαχία της Σαλαμίνας χρόνους.

Archeological Exploration in the Laureotike Area to Discover Mining works and Metallurgical Installations of Prehistopic Period

E. Kakavoyannis

In the Bertseko Valley in Laureotiki, directly west of the village of Kamariza, in the district identified with ancient Maronea, a large number of rectangular washeries was discovered, parallel to each other and laid out one next to the other in close order. They were all cut into the rocky terrain along both banks of a large stream that started at Kamariza and ran into the bay of Legraina. Today the stream is a dry torrent bed, but in ancient times it was clearly a small river. In shape and function these are the forerunners of the Laureotiki washeries of the Classical period and obviously were constructed in the valley because the stream provided a permanent water supply, which would have been indispensable for their operation. Five of the washeries were excavated and from the pottery scattered in the area they appear to belong to the first decades of the 5th c. BC.

In the south section of the west slope of

the same valley remains were also discovered of many furnaces for smelting the argentiferous ore. They are all plainly visible on the surface of the ground. Most of the furnaces, as the surface pottery shows, are contemporary with washeries, but others belong to post-Classical periods and appear to have been used for smelting the Classical slag (Strabo, IX, 1.23), which abounded in the area.

These finds show that two large industrial installations were operating in the Bertseko Valley at the beginning of the 5th c. BC, in one of which the cleaning of the silver ore was carried out, and in the other the smelting of the ore for the production of the metal. The large number of washeries and furnaces makes it clear that both installations had very large productive capacities and there is thus no doubt that a methodical excavation of them would uncover monuments and evidence that would enable us to better understand the development of the metallurgical technology of the Classical Athenians, as well as an important segment of their economic history during the critical period of the first decades of the 5th c. BC.

These two industrial installations are in all probability connected with one of the most brilliant pages of ancient Greek history, since in them, according to all the evidence, the cleaning and smelting of the ores discovered at neighbouring Maronea in Laureotiki were carried out. It was with the silver extracted from these ores that the Athenians built the famous 200 triremes with which they defeated the Persians in the historic naval battle of Salamis in 480 BC.

Νεα Ευρηματα απο το Διδυμοτειχο

Κ. Τσουρης

1. Το 1936 βρέθηκε τυχαία κοντά στο λόφο της Αγίας Πέτρας, στην περιοχή του Διδυμοτείχου, το γνωστό ψήφισμα των Πλωτινοπολιτών, των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. Ο έντονος διάλογος που ξέσπασε τότε για την ακριβή θέση της Πλωτινοπόλεως δεν ήταν καθόλου καινούργιος[1]. Η ανεύρεση της επιγραφής ξαναέθεσε το ερώτημα «πού έκειτο η Πλωτινόπολις;», και παρόμοια ερωτήματα συντηρούνται έκτοτε στη βιβλιογραφία με διάφορες μορφές και προεκτάσεις μέχρι σήμερα[2].

Το 1936 η λύση προβλημάτων τοπογραφίας είχε μεγάλη σημασία για την έρευνα, αλλά σήμερα η τελευταία δεν εστιάζεται αποκλειστικά σε παρόμοια προβλήματα. Κατά τη γνώμη μου μεγαλύτερη σημασία έχει να δοθεί απάντηση στο ερώτημα «τι ήταν οι λόφοι του Κάστρου και της Αγίας Πέτρας σε δεδομένες χρονικές περιόδους;».

Οι ανασκαφικές έρευνες που διεξάγονται στο λόφο της Αγίας Πέτρας έχουν αρχίσει να διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία μιας αρχαίας πόλεως, που έζησε μέχρι τον 6ο-7ο αι. μ.Χ.[3].

1. Τη σχετική βιβλιογραφία παραθέτουν οι Ν. Βαφείδης, Η εν Διδυμοτείχω ανευρεθείσα αναθηματική επιγραφή των Πλωτινοπολιτών, Θρακικά 8 (1937), σ. 196-210. Κ. Μ. Αποστολίδης, Σημειώματα περί της Πλωτινοπόλεως και Διδυμοτείχου, Θρακικά 9 (1938), σ. 407-414 και Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη, 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 24 (στο εξής Μπακαλάκης, Θράκη).

2. Κ. Κουρτίδης, Η εκ Διδυμοτείχου αναθηματική στήλη Πλωτ(ε)ινοπολιτών, Θρακικά 8 (1937), σ. 190-195 και Ν. Βαφείδης, ό.π., σ. 196-210, για το ψήφισμα. Διάφορες απόψεις για τα τοπογραφικά και τα συναφή με αυτά προβλήματα γράφουν οι ακόλουθοι: Κ. Κουρτίδης, ό.π., σ. 191 κ.ε. Ν. Βαφείδης, ό.π., σ. 199 κ.ε. Κ. Μ. Αποστολίδης, ό.π., σ. 409, 413. Χρ. Δρακοντίδης, Τρεις λίθοι εν Διδυμοτείχω άξιοι πολλού ενδιαφέροντος, Θρακικά 10 (1938), σ. 204-208. Κ. Μ. Αποστολίδης, Η Πλωτινόπολις, Θρακικά 10 (1938), σ. 387-388. Ν. Σταματιάδης, Και πάλιν η Πλωτινόπολις, Θρακικά 10 (1938), σ. 388-389. Γρ. Ευθυμίου, Ενεπίγραφος στήλη εκ Πλωτινοπόλεως, ΑΘΛΓΘ, περ. Β΄, ΙΖ΄ (1952), σ. 202 (στο εξής Ευθυμίου, Στήλη). Ν. Βαφείδης, Η αρχαιότης της πόλεως Διδυμοτείχου αποδεικνυομένη και εκ νομισμάτων, ΑΘΛΓΘ, περ. Β΄, ΙΖ΄ (1952), σ. 298 (στο εξής Βαφείδης, Νομίσματα). Γρ. Ευθυμίου, Το Διδυμότειχον κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ΑΘΛΓΘ, περ. Β΄ 22 (1957), σ. 350-355 (στο εξής Ευθυμίου, Διδυμότειχον). Μπακαλάκης, Θράκη, σ. 22-24. G. Bakalakis, Du rayonnement des civilisations grecques et romaines dans la région basse de l'Hébros, VIII. Congrès International d'Archéologie Classique (Paris 1963), Paris 1965, σ. 287-288. Ε. Σκαρλατίδου, Ανασκαφές στην Αρχαία Πλωτινόπολη, Πρακτικά Συμποσίου «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη» (Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5-9/12/1985), Θεσσαλονίκη 1988 (στο εξής: Πρακτικά 1985), σ. 116 (στο εξής: Σκαρλατίδου, Πλωτινόπολη).

3. Κεραμική προϊστορική, κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή, υστερορωμαϊκή μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.: Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικά προβλήματα του Νομού Έβρου (στο εξής Μπακαλάκης, Έβρος), Πρακτικά 1985, σ. 196· Μπακαλάκης, Θράκη, σ. 22· G. Bakalakis - D. Triandaphyllos, Excavations at Plotinopolis, 1977, Balkan Studies 19 (1978), σ. 242, 244, 247 (στο εξής Bakalakis - Triandaphyllos, Plotinopolis 1977)· Σκαρλατίδου, Πλωτινόπολη, σ. 111· Ε. Σκαρλατίδου, Ανασκαφή Πλωτινόπολης, 1983, ΑΑΑ XVI (1983), σ. 46-50 (στο εξής Σκαρλατίδου, Πλωτινόπολη 1983). Τα νομίσματα φθάνουν μέχρι τη βασιλεία του Ηρακλείου: Bakalakis - Triandaphyllos, Plotinopolis 1977, σ. 247. Νεκροταφεία: Π. Πάντος,

Παράλληλες έρευνες στο Κάστρο του Διδυμοτείχου και γύρω από αυτό έχουν αρχίσει να μας δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον βυζαντινό οικισμό και την ιστορία του από τον 7ο-9ο αι. μ.Χ. μέχρι σήμερα[4].

Τι μπορεί όμως να ήταν ο λόφος του Κάστρου από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι το τέλος της αρχαιότητας; Προσπαθώντας η ανασκαφική έρευνα να απαντήσει στο ερώτημα αυτό, συναντά ένα θεμελιώδες εμπόδιο: κάθε φορά που επρόκειτο να κτισθεί στο Κάστρο κάποιο κτίριο, ο βράχος καθαριζόταν, η παλαιότερη επίχωση απομακρυνόταν, το νέο κτίριο θεμελιωνόταν στο βράχο, οι, πολύτιμες για την αρχαιολογική έρευνα, επιχώσεις πετιούνταν και όταν τα απορρίμματα εντοπισθούν —πράγμα σπάνιο— τα κινητά ευρήματα παρέχουν περιορισμένες πληροφορίες[5]. Σε μια περίπτωση η ανασκαφή επιφανειακών στρωμάτων έδωσε κεραμική παλαιοχριστιανική, υστεροβυζαντινή και όψιμη μεταβυζαντινή. Με τέτοιους όρους η διερεύνηση και αξιολόγηση των ευρημάτων είναι εξαιρετικά επίπονη αν όχι αδύνατη.

Ενδέχεται βεβαίως να έχουν διατηρηθεί ανάμεσα στις υστεροβυζαντινές και μεταβυζαντινές επιχώσεις και νησίδες με ευρήματα πολύ αρχαιότερα. Πάντως μέχρι σήμερα δεν έχουν ανασκαφεί απολύτως «καθαρά» στρώματα. Αλλού λίγο αλλού πολύ τα στρώματα έχουν αλλοιωθεί.

Το κείμενο που ακολουθεί δεν στηρίζεται σε εξαντλητική διερεύνηση ανασκαφικών ευρημάτων και από την άποψη αυτή είναι περισσότερο ένα χρονικό παρά συστηματική έκθεση ανασκαφής και σε καμμιά περίπτωση μελέτη. Έγινε προσπάθεια επιλογής — κατά το δυνατόν — αντιπροσωπευτικών δειγμάτων εποχών, θέσεων, τύπων και διαμόρφωσης μιας ικανοποιητικής πρώτης εικόνας για τις ποσότητες. Η αρχή της αντιπροσωπευτικό-

ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 823· Ε. Σκαρλατίδου, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 333-334, νεκροταφεία 4ου-6ου αι. μ.Χ.· Ν. Βαφείδης, Οι λαξευτοί τάφοι του παλαιού Μπαρουτχανά και ο αρχαίος τάφος της Κανλή Παράγκας του Διδυμοτείχου, ΑΘΛΓΘ, περ. Β', ΙΖ' (1952), σ. 212-215. Κτίσματα με ψηφιδωτά 2ου αι. μ.Χ.: Σκαρλατίδου, Πλωτινόπολη, σ. 113. Οχύρωση 3ου αι. μ.Χ.: ό.π., σ. 114. Επιγραφικά μνημεία ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων: βλ. υποσημ. 1· Ευθυμίου, Στήλη, σ. 197-203. Γ. Λαμπουσιάδης, Οδοιπορικόν επί των ημερών της Ελλ. Κατοχής της Αν. Θράκης, Θρακικά 2 (1929), σ. 89, 93. Ε. Σκαρλατίδου, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 435-436.

4. Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantin, Balkan Studies 21 (1980), σ. 147-153. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siécles). Edition et commentaire historique, ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 263-271 (στο εξής Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions). R. Ousterhout, The Palaeologan Architecture of Didymoteicho, Byz. Forsch. XIV (1989), σ. 431-442. Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 349-350· 35 (1980): Χρονικά, σ. 454-455· 36 (1981): Χρονικά, σ. 356-357· 40 (1985): Χρονικά, σ. 280· 41 (1986): Χρονικά, σ. 199. Κ. Τσουρής, Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής δύο βυζαντινών σπιτιών στην Άρτα και το Διδυμότειχο. Πρώτη προσέγγιση, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου (Άρτα, 27-31/5/1990), Αθήνα 1992, σ. 495-504. Ο ίδιος, Έκθεση ανασκαφικής έρευνας στο Διδυμότειχο, ΑΑΑ ΧΧ (1987), σ. 43-65. Σύντομες αναφορές του γράφοντος για τα αποτελέσματα της ανασκαφής του βυζαντινού οικισμού, της έρευνας και της αναστηλώσεως της οχυρώσεως: ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 287· 41 (1986): Χρονικά, σ. 192-194· ΑΔ Χρονικά ετών 1987 έως και 1991.

5. Αναφορές στο πρόβλημα αυτό βλ. στα δημοσιεύματα του γράφοντος που περιλαμβάνονται στην υποσημ. 4.

Εικ. 1. Κάστρο Διδυμοτείχου. Μεσοπύργιο διάστημα 9-10. Α΄ φάση της τειχοποιίας.

τητος δεν τηρείται μερικές φορές για διαφόρους λόγους: στην περίπτωση της προϊστορικής λιθοτεχνίας παρουσιάζονται όλα τα ευρήματα, γιατί τέτοια ευρήματα από το Κάστρο ανακοινώνονται για πρώτη φορά και στην περίπτωση των νομισμάτων γίνεται αναλυτική απαρίθμηση λόγω της ιδιαίτερης σημασίας τους[6].

2. Το 1975 ο Φ. Γιαννόπουλος στη διδακτορική του διατριβή με θέμα το Διδυμότειχο διετύπωσε την άποψη ότι η οχύ-

6. Το μεγαλύτερο μέρος των κινητών ευρημάτων παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά. Παρόμοιο υλικό έχει δημοσιευθεί από άλλους συναδέλφους ή έχει βρεθεί σε ανασκαφικές έρευνες που θα δημοσιεύσουν άλλοι συνάδελφοι. Η συστηματική μελέτη και δημοσίευση του υλικού που παρουσιάζεται εδώ, αλλά και αυτού που παραλείφθηκε, περιμένει τους ειδικούς ερευνητές. Τα κινητά ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ προέρχονται από εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κυρίως μέχρι το 1990. Τα ευρήματα του έτους 1991 παρουσιάζουν την ίδια εικόνα με αυτήν των προηγουμένων ετών. Σε πολύ περιορισμένο αριθμό από αυτά γίνεται εδώ αναφορά. Η αρχαιολόγος Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη μου υπέδειξε τα σχετικά με την προϊστορική λιθοτεχνία. Ο αρχιτέκτων Μ. Κορρές με βοήθησε στην αντιμετώπιση ειδικών προβλημάτων. Τους ευχαριστώ όλους θερμά. Ο πολιτικός μηχανικός - αρχαιολόγος Α. Γουρίδης, με βοήθησε να διεξέλθω ένα προς ένα τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα των ανασκαφών του Κάστρου και να επιλέξω όσα ανακοινώνονται εδώ.

Εικ. 2. Κάστρο Διδυμοτείχου. Μεσοπύργιο διάστημα 6-7. Α΄ φάση της τειχοποιίας.

ρωση την οποία κατεσκεύασε ο Ιουστινιανός ο Α΄ για να προστατεύσει την Πλωτινόπολη δεν είναι τίποτε άλλο παρά η οχύρωση του Διδυμοτείχου[7], η οποία απετέλεσε το έναυσμα για τη συγκρότηση ενός οικισμού στο λόφο του Κάστρου[8]. Η υπόθεση δεν απασχόλησε μέχρι σήμερα διεξοδικά την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα, αλλά δεν υπάρχουν προφανείς λόγοι να απορριφθεί. Ίσως μάλιστα αποτελεί και μια πρωτότυπη και αξιόλογη συνεισφορά του βιβλίου του Φ. Γιαννόπουλου.

Το τείχος αυτό είναι κτισμένο με ορθογώνιες πέτρες, δουλεμένες αρκετά ως πολύ καλά, με διαστάσεις σχεδόν κανονικές, τοποθετημένες κατά κανόνα σε ισοϋψείς στρώσεις. Ζώνες με τέσσερις σειρές πλίνθων διαρθρώνουν την τειχοποιία σε στρώσεις[9] (εικ. 1-5).

7. Έκδοση στα ελληνικά: Φ. Γιαννόπουλος, Διδυμότειχο, ιστορία ενός βυζαντινού οχυρού, Αθήνα 1989, σ. 29 (στο εξής Γιαννόπουλος, Διδυμότειχο). Τον «πυρήνα του τείχους» χρονολογούν στη βασιλεία του Ιουστινιανού του Α΄ οι Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, Αθήνα 1977, σ. 70 (στο εξής Μπακιρτζής - Τριαντάφυλλος, Θράκη).

8. Γιαννόπουλος, Διδυμότειχο, σ. 35.

9. Η παλαιοχριστιανική τειχοδομία είναι σήμερα ορατή στους πύργους 10, 21, στα μεσοπύργια 8-9, 9-10, 10-11, 12-13, 13-14, 14-15, και 21-22, ανατολικά της πυλίδος 5 και πολύ κοντά σ' αυτήν, δυτικά της πυλίδος 5 και στο δυτικότερο άκρο του προτειχί-

Εικ. 3. Κάστρο Διδυμοτείχου. Άνοιγμα τείχους δίπλα στην πυλίδα 6. Α΄ φάση της τειχοποιίας.

Στη διάρκεια των αιώνων της ιστορίας της η οχύρωση αυτή δεν τροποποιήθηκε ποτέ ριζικά[10]. Όλες οι μεταγενέστερες επεμβάσεις ενσωμάτωσαν, επεσκεύασαν ή επένδυσαν (εικ. 6-7) τις προγενέστερες κατασκευές. Η μόνη — σχεδόν ασήμαντη — απόκλιση του υστεροβυζαντινού τείχους από την πορεία της πρώτης φάσεως ενδέχεται να διαπιστωθεί δίπλα στην πυλίδα ΠΛ6. Εκεί, σήμερα, είναι αδιευκρίνιστη η ακριβής σχέση του τείχους της πρώτης φάσεως με το προτείχισμα και το υστεροβυζαντινό τείχος. Όπως δείχνουν πάντως σήμερα τα πράγματα, στο σημείο αυτό το τείχος (ή ένας πύργος) της πρώτης φάσεως ενσωματώθηκε στο προτείχισμα. Οι πύλες (αναφέρομαι στις τρεις κύσματος, δυτικά του πύργου 20 και στο δυτικότερο σωζόμενο άκρο του τείχους στη νότια πλευρά της οχυρώσεως· ήταν άλλοτε ορατή και επενδύθηκε με νέο μανδύα μετά από αναστηλωτικές εργασίες στα μεσοπύργια 10-11, 11-12, δυτικά και αμέσως δίπλα στον πύργο 20 και δυτικά και αμέσως δίπλα στον πύργο 23. Η ύπαρξη της διαπιστώθηκε επίσης πίσω από τον Π3 (έρευνα που πραγματοποίησε ο συνάδελφος Ισ. Κακούρης κατά το 1973) και στη θεμελίωση του Π12 (έρευνα του γράφοντος κατά το 1986).

10. Το γεγονός αυτό δεν έχει να κάνει με την κατά καιρούς έκταση του οικισμού ή τη σημασία του Κάστρου. Η διαδρομή των τειχών δεν καθορίζεται αποκλειστικά από την έκταση του οικισμού και η ύπαρξη προγενεστέρων οχυρωματικών έργων συνιστά σημαντικό παράγοντα καθορισμού της πορείας κάθε νέας οχυρώσεως. Για την ενσωμάτωση παλαιοτέρων τειχών σε νέες οχυρώσεις βλ. Ch. Bouras, City and Village: Urban Design and Architecture, JÖB 31/2 (1981), σ. 639.

Εικ. 4. Κάστρο Διδυμοτείχου. Προτείχισμα δίπλα στην πυλίδα 6. Α΄ φάση της τειχοποιίας.

Εικ. 5. Κάστρο Διδυμοτείχου. Γωνία πύργου 21 και μεσοπυργίου διαστήματος 21-22. Α΄ φάση της τειχοποιίας.

Εικ. 6. Κάστρο Διδυμοτείχου. Το άκρο του τείχους δυτικά του πύργου 20. Α΄ φάση και υστεροβυζαντινός και μεταβυζαντινός μανδύας.

Εικ. 7. Κάστρο Διδυμοτείχου. Μεσοπύργιο διάστημα 9-10. Α΄ φάση της τειχοποιίας και υστεροβυζαντινός μανδύας.

ριες πύλες ΠΛ 1, 4, 10) ανοίχθηκαν εκεί όπου και πριν υπήρχαν πύλες και οι πύργοι υψώθηκαν στη θέση των παλαιοτέρων. Μέχρι σήμερα δεν επισημάνθηκε πύργος της αρχαιοτέρας φάσεως, ο οποίος να εγκαταλείφθηκε ερειπωμένος κατά τους βυζαντινούς αιώνες.

Ανάμεσα στον 7ο και τον 9ο αι. η οχύρωση είχε ήδη φθορές που απαιτούσαν επισκευή. Η πρώτη επισκευή πραγματοποιήθηκε κατά τον 7ο-8ο αι. (εικ. 8) και η επόμενη κατά τον 8ο-9ο αι. Οι φθορές επισκευάζονταν σταδιακά και οι επισκευές δεν σταμάτησαν πριν από τον 14ο αι., αλλά κάποια τμήματα υποθέτω πως παρέμεναν κατά καιρούς ημιερειπωμένα ή ημικαταχωμένα[11].

11. Στο μεσοπύργιο 10-11 διαπιστώθηκε ότι: 1) η πρώτη φάση της οχυρώσεως ήταν καλυμμένη από μπάζα, στην εσωτερική πλευρά, από τον 9ο περίπου αι. και μετά, 2) η πρώτη επισκευή στο σημείο αυτό πραγματοποιήθηκε κατά τους υστεροβυζαντινούς αιώνες και 3) η υστεροβυζαντινή επισκευή πάτησε πάνω στο μπάζωμα και όχι πάνω στο τείχος. Από τον 9ο αι. δηλαδή ή μετά από αυτόν και μέχρι τον 13ο-14ο αι. η πρώτη φάση του τείχους —στο μεσοπύργιο αυτό τουλάχιστον— ήταν γκρεμισμένη σε μεγάλο μέρος της, σωζόταν σε ύψος 4 μ. περίπου και στο ίδιο ύψος βρισκόταν στο εσωτερικό το επίπεδο της πόλεως.

Εικ. 8. Κάστρο Διδυμοτείχου. Πύργος 2. Ανατολική (κύρια) πλευρά.

Το προτείχισμα είναι σήμερα ένα έργο εν πολλοίς ευανάγνωστο: κατασκευάσθηκε από τους βυζαντινούς εκ θεμελίων αμέσως μετά την υστεροβυζαντινή επισκευή του τείχους και αποτελούνταν από αυτοτελείς διαδρόμους, που βρίσκονταν ο ένας στη συνέχεια του άλλου και περιέβαλαν την υστεροβυζαντινή οχύρωση σε όσα τμήματά της ήταν προσπελάσιμα.

Η αρχαιότερη φάση του τείχους προσχεδιάσθηκε και η ανέγερσή του οργανώθηκε συστηματικά. Το οικοδομικό υλικό μοιάζει να κατασκευάστηκε ειδικά για το έργο αυτό. Οι πλίνθοι είναι πάντα ολόκληρες· δεν υπάρχουν κομμάτια. Σε όσα τμήματα έχουν ερευνηθεί δεν βρέθηκαν — παρά μετρημένα στα δάχτυλα — spolia, τα οποία είναι συνηθισμένα σε οχυρώσεις των τελευταίων χρόνων της αρχαιότητας ή μετά την κατάρρευση και ερείπωση των αρχαίων πόλεων[12]. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο πύργος 21 (και πιθανώς ο πύργος 4) στον οποίο ογκώδεις δόμοι (εικ. 9) αποτέλεσαν το υπόβαθρο της παλαιοχριστιανικής τειχοποιίας. Η διερεύνηση της σχέσεως των δύο μερών δείχνει ότι η τειχοδομία με τους δόμους είναι αρχαιότερη ή σύγχρονη — το πιθανότερο —

12. Προχείρως αναφέρω τις περιπτώσεις των Αθηνών (περίβολος προς Β. της Ακροπόλεως) και της Θεσσαλονίκης (δυτικό τείχος).

Εικ. 9. Κάστρο Διδυμοτείχου. Πύργος 21. Λεπτομέρεια από Α.

με την παλαιοχριστιανική[13]. Οπωσδήποτε στο σύνολο της παλαιοχριστιανικής οχυρώσεως τα spolia του πύργου 21 είναι ασήμαντη ποσότητα. Αντίθετα, τέτοια spolia υπάρχουν πολλά στα μεταγενέστερα τμήματα της οχυρώσεως, που είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στην περίοδο ανάμεσα στον 7ο και τον 9ο αι., ενώ μειώνονται σταδιακά (και είναι μικρότερα) στα Κομνήνεια, Παλαιολόγεια και Οθωμανικά τμήματα των τειχών[14]: ανάμεσα στα 1000

13. Επομένως οι δόμοι δεν επενδύουν την παλαιοχριστιανική τειχοδομία και ο πύργος δεν μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο ή 8ο αι.

14. Αρχιτεκτονικά μέλη υπάρχουν στους πύργους 2, 3, 4, 14, 20, 21, 22, 23, 24. Ογκώδεις ή μεγάλοι λίθοι, πιθανώς από παλαιότερα κτίσματα υπάρχουν στους πύργους 3, 4, 8, 22. Οι μεγάλοι ή ογκώδεις λίθοι που υπάρχουν στους πύργους 4, 5, 9, 14 υποθέτω πως προέρχονται από παλαιοτέρους πύργους (8ου/9ου ή 10ου/11ου αι.) στην ίδια ή κοντινή θέση, οι οποίοι ερειπώθηκαν και το οικοδομικό τους υλικό ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά την εκ νέου ανοικοδόμησή τους. Στους τελευταίους δεν ανήκει ο Π2, ο οποίος εμφανίζει υστεροβυζαντινή επισκευή μικρής εκτάσεως στη νότια πλάγια πλευρά του (στο τμήμα του προς το τείχος και προς τα πάνω), αλλά όλη η υπόλοιπη τειχοποιία του χρονολογείται σε πρώιμη περίοδο και το μονόγραμμα της κύριας πλευράς του δεν ανήκει στον (κτίτορα πολλών άλλων πύργων) Ταρχανειώτη (Ταρχανειώτης διαβάζουν οι Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions, σ. 270, αριθ. 26). Δεν έχω διευκρινίσει ακόμη αν οι ογκώδεις δόμοι του πύργου 4 ανήκουν στην παλαιοχριστιανική φάση ή σε μια οψιμότερη περίοδο (7ος-9ος αι. μ.Χ.).

και στα 1500 τα ερείπια των κτιρίων της αρχαιότητας είχαν πια σχεδόν ολοκληρωτικά λιθολογηθεί ή ήταν πολύ βαθειά θαμμένα για να προσφέρουν έτοιμο και αδάπανο οικοδομικό υλικό για έργα περιστασιακά και χωρίς πολλές αξιώσεις ή — στην περίπτωση της παλαιολόγειας επισκευής — βιαστικό και πρόχειρο[15].

Εξαιρέσεις βέβαια στις παραπάνω γενικές παρατηρήσεις εύκολα επισημαίνονται αλλά δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα[16].

Η σχεδόν παντελής απουσία από την πρώτη φάση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών θέτει ένα σοβαρό πρόβλημα στην έρευνα: άν υπήρχαν αρκετά ή μεγάλων διαστάσεων ερειπωμένα κτίρια στο λόφο του Κάστρου θα τα λιθολογούσαν οπωσδήποτε συστηματικά, όπως δείχνουν ανάλογα παραδείγματα υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών αιώνων[17]. Δεν υπήρχαν λοιπόν πρόχειρα μέλη — τουλάχιστον σε αξιόλογη ποσότητα — όταν ο Ιουστινιανός ανήγειρε την οχύρωση του Κάστρου. Δεν υπήρχαν όμως γιατί ο λόφος μέχρι την ημέρα που οχυρώθηκε ήταν ακατοίκητος ή ήταν κατοικημένος, αλλά δεν υπήρχαν ερειπωμένα κτίρια; Περαιτέρω μπορεί κανείς να αναρωτηθεί γιατί στην πρώτη φάση της οχυρώσεως δεν χρησιμοποίησαν συστηματικότερα spolia από την Αγία Πέτρα — αν για οποιοδήποτε λόγο δεν υπήρχαν διαθέσιμα στο λόφο του Κάστρου — ενώ τα χρησιμοποίησαν σε μεγαλύτερη έκταση στις επόμενες φάσεις[18]. Με άλλα λόγια: η οχύρωση προστάτευσε έναν υπάρχοντα οικισμό ή προσέφερε ασφάλεια για την ανάπτυξη ενός νέου οικισμού και αποτέλεσε την αφορμή της παρακμής και συρρίκνωσης ενός παλαιοτέρου (της Αγίας Πέτρας)[19];

3. Αν πράγματι υπήρχε οικισμός στο Κάστρο, οι αψευδέστεροι μάρτυρες της υπάρξεώς του θα ήταν τα κτίρια. Άλλα κτίρια παλαιότερα του 6ου αι. μ.Χ. δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα. Έχουν όμως βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη από κτίρια που μπορούν να χρονολογηθούν στον αιώνα αυτόν ή πριν από αυτόν.

Κατ' αρχάς θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε όσα μέλη είναι εντειχισμένα

15. Προτείνω την εξής χρονολογική κατάταξη των πύργων με βάση τη σημερινή τους μορφή (εικ. 19). Παλαιότερος (παλαιοχριστιανικός) είναι ο 21· ίσως της ιδίας περιόδου να είναι και ο 4 χωρίς να αποκλείεται μια οψιμότερη χρονολόγηση (υποσημ. 15). Ακολούθως ανηγέρθη ο 2 και στη συνέχεια οι 20 και 22 (7ος/8ος αι.). Ακολούθησαν οι 3 και 8 (8ος/9ος αι.). Έπονται οι 23 και 24 (10ος/11ος αι.) και ο 16 (12ος αι.). Οι 14 και 15 κτίστηκαν κατά τον 13ο αι., ενώ οι 1,5-7,9-12 είναι έργο του Ταρχανειώτη (τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.). Οθωμανικός είναι ο 19. Για να μην επαναλαμβάνονται τα λάθη της προηγούμενης βιβλιογραφίας σημειώνω ότι πεντάπλευροι πύργοι είναι μόνον οι 20 και 21, ενώ οι Π3 και 8 είναι παραλλαγή του πεντάπλευρου πύργου και ο Π2 είναι τετράπλευρος.

16. Εξαίρεση π.χ. στην παλαιοχριστιανική οχύρωση είναι ο Π21 και στην υστεροβυζαντινή οι Π14-15.

17. Βλ. υποσημ. 12.

18. Κτίσματα με spolia έχουν βρεθεί στην Πλωτινόπολη: Σκαρλατίδου, Πλωτινόπολη 1983, σ. 46 και Bakalakis - Triandaphyllos, Plotinopolis 1977, σ. 245.

19. Ο Γιαννόπουλος, Διδυμότειχο, σ. 35-36 πιστεύει ότι μετά την οχύρωση άρχισε να κατοικείται το Κάστρο και να εγκαταλείπεται η Πλωτινόπολη και ο Ch. Bakirtzis, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-1987, Byz. Forsch. XIV (1989), σ. 51 έχει την άποψη ότι το Διδυμότειχο "was already a stronghold in the Early Christian period".

στην οχύρωση. Στον πύργο 21 βρίσκονται μεγάλοι ορθογώνιοι δόμοι —μερικοί με περιτένεια (εικ. 9). Οι διαστάσεις και η μορφή τους[20] δείχνουν ότι προέρχονται από κατασκευές της Ρωμαιοκρατίας, κάποιο οχυρωματικό έργο ή —το πιθανότερο— κάποιο αναλημματικό έργο, προορισμένο να δημιουργήσει άνδηρο στις επικλινείς πλαγιές ενός από τους δύο λόφους. Στους πύργους 22, 23, 24 και στην πύλη 10 έχουν εντειχισθεί λίθινα μέλη με οπές (εικ. 10). Πρόκειται για μούφες προερχόμενες από σημαντικό έργο υδρεύσεως[21], μάλλον των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας. Τα υψόμετρα των λόφων της Αγίας Πέτρας και του Κάστρου, η σχέση τους: α) με τα γειτονικά υψώματα, όπου πιθανές πηγές νερού και β) με τα δύο γειτονικά ποτάμια (Έβρο και Ερυθροπόταμο), αλλά και η μορφή των δόμων (οδηγούν στη σκέψη) ότι ένα τέτοιο έργο προσιδιάζει στη ρωμαϊκή πόλη της Αγίας Πέτρας μάλλον παρά στη βυζαντινή ή την υποτιθέμενη παλαιοχριστιανική πόλη του Κάστρου. Στους πύργους 2 και 15 υπάρχουν δόμοι με πελεκόσχημους τόρμους. Μπορούν να αποδοθούν σε κτίρια της Ρωμαιοκρατίας. Κομμάτια από διάφορα άλλα μέλη (κομμάτι βάθρου στον Π2) ή ολόκληρα μέλη (στον Π24) χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς αιώνες (εικ. 10). Τέλος μεγάλους δόμους, άλλοτε ορθογώνιους και άλλοτε ακανόνιστους, βλέπει κανείς στους πύργους 3, 4, 5, 8, 9, 15, 20, 22, 23, 24, σε διαφορετική έκταση κατά περίπτωση. Χαρακτηριστική πάντως είναι η χρήση στους πύργους 3, 4, 8 και 20.

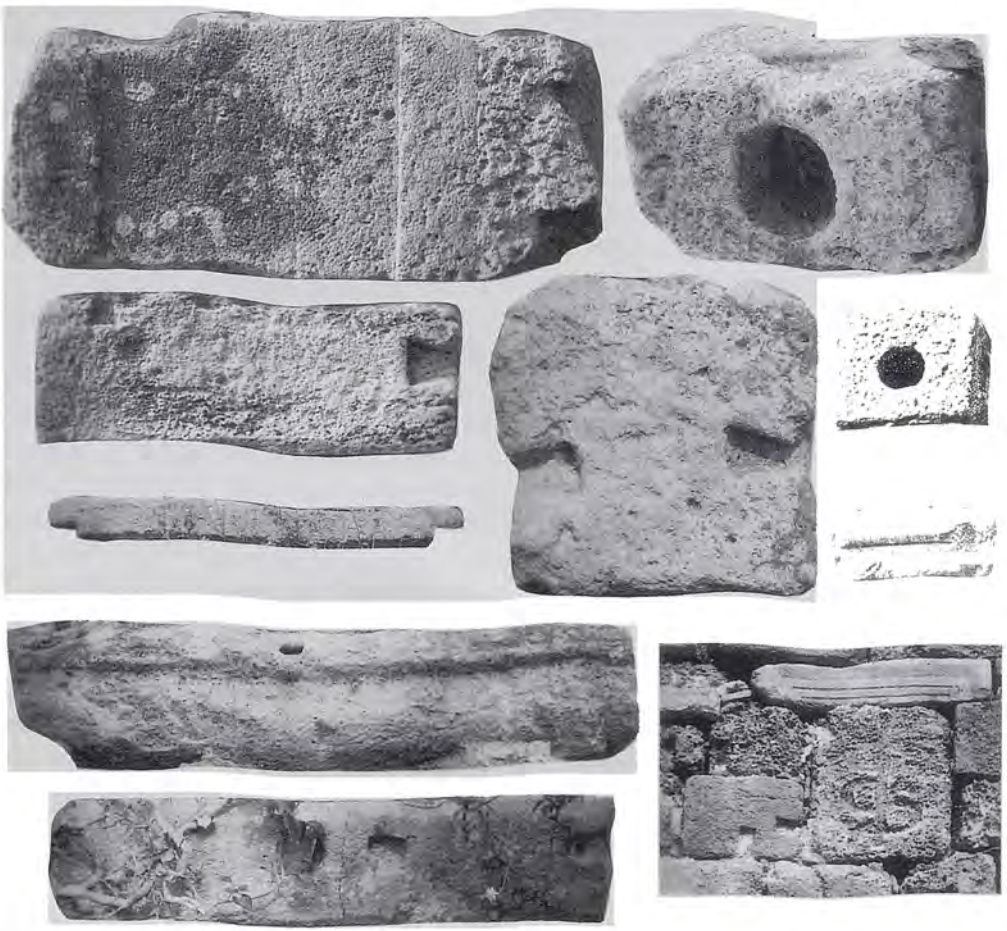
Μπορεί κανείς να στηριχθεί στην παρουσία εντειχισμένων μελών για να υποθέσει με κάποια βεβαιότητα ότι υπήρχαν στο Κάστρο κτίρια παλαιότερα του 6ου αι. μ.Χ.; Η διερεύνηση των μελών δεν αποτελεί αποφασιστική συμβολή στο πρόβλημα που μας απασχολεί. Για τα πιο κοινά και γνωστά από αυτά μπορούν να διατυπωθούν διαφορετικές απόψεις με πολλές παραλλαγές[22], αλλά οι λύσεις αναγκαστικά δεν μπορεί παρά να είναι μόνον δύο: τα μέλη προέρχονται ή από την Αγία Πέτρα ή από το Κάστρο.

Η αρχαιολογική έρευνα στο Κάστρο κάνει τα πρώτα της βήματα εδώ και λίγα χρόνια και για το λόγο αυτό ίσως είναι νωρίς ακόμα να καταλήξει κανείς σε ένα οριστικό συμπέρασμα. Σχεδόν όλες οι απόψεις έχουν τα υπέρ και τα κατά τους, αλλά πάντα υπάρχει ένα περιθώριο να προχωρήσει κανείς λίγο παραπέρα. Εύλογα λοιπόν μπορεί να αναρωτηθεί ο ερευνητής γιατί δεν έγινε μια εκτενέστερη χρήση αρχαίων μελών στην παλαιοχριστιανική και μεταγενέστερή της οχύρωση, χρήση η οποία όπου έγινε (Π2, 3, 8, 20, 21, 22) εξασφά-

20. «Πελώριοι δόμοι» ανευρέθησαν «κατά μήκος της ανατολικής όχθης» του Ερυθροποτάμου «ίσως εκ του τείχους της αρχαίας πόλεως»: Γ. Μπακαλάκης, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 260.

21. Ανάλογα παραδείγματα βλ. εις H. Fahlbusch, Die Wasserversorgung griechischer Städte - dargestellt am Beispiel Pergamon, Leichtweiss-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig, Mitteilungen Heft 71/1981 (Vorträge der Tagung "Wasser im antiken Hellas", in Athen, 4./5. Juni 1981, σ. 144, 148).

22. Διάφορες απόψεις βλ. κυρίως: Γ. Μπακαλάκης, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 260. Μπακαλάκης, Θράκη, σ. 25. Ch. Bakirtzis, ό.π., σ. 51. Χ. Μπακιρτζής, Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: Συμπεράσματα και προοπτικές, Πρακτικά 1985, σ. 185.

Εικ. 10. Κάστρο Διδυμοτείχου. Spolia από πύργους και τείχη.

λισε στους πύργους τη διατήρησή τους σχεδόν μέχρι τις μέρες μας[23]. Υποθέτω πως αυτό συνέβη, γιατί τα μέλη έχουν μεταφερθεί από την Αγία Πέτρα και συνεπώς η μεταφορά τους ήταν κάπως δύσκολη και γινόταν σταδιακά. Για τους λόγους αυτούς εξάλλου η χρήση περιορίστηκε κυρίως στα σημεία που ήταν εύκολα προσπελάσιμα (δηλαδή: α) μέχρι τις δύο κύριες πύλες και όχι σε όλο τον περίβολο, όπου η μεταφορά θα δυσχεραινόταν

23. Εξωτερικά δρόμοι διαμορφωμένοι στις ομαλότερες προσβάσεις προς το Κάστρο οδηγούσαν στις πύλες ΠΛ 1 και 10. Υποθέτω ότι στο εσωτερικό επιχώσεις κατά μήκος του τείχους διαμορφώθηκαν λίγο πριν από τους μεσοβυζαντινούς αιώνες.

χωρίς δρόμους και β) μέχρι τους πύργους που ήταν δίπλα ή κοντά σε εξωτερικό ή εσωτερικό δρόμο[24]) και τα οποία συνέπιπτε να είναι αυτά που χρειάζονταν τη μεγαλύτερη προστασία (κύριες πύλες σε ομαλές προσβάσεις) και ταυτοχρόνως προβολή (εντυπωσιασμός του εισερχομένου). Τα αρχιτεκτονικά μέλη και οι μεγάλοι δόμοι μερικών άλλων πύργων (προερχόμενα από την κατεδάφιση ή ερείπωση παλαιοτέρων πύργων) δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί από ποιούς και ποιάς περιόδου πύργους προέρχονται. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω παραμένουν συζητήσιμα — αν και λιγότερο πιθανά από τις προηγούμενες υποθέσεις — και δύο άλλα ενδεχόμενα: α) Τα spolia είναι περιορισμένα σε αριθμό γιατί προέρχονταν από το ίδιο το Κάστρο, όπου τα αρχαία ερείπια ήταν επίσης περιορισμένα σε αριθμό. β) Είναι λίγα — αν και προέρχονταν από την Αγία Πέτρα, όπου αφθονούσαν — γιατί επισκευάστηκαν μόνον οι πύλες και ελάχιστοι πύργοι, έργο εφικτό και σκόπιμο για μια άσημη πόλη και για δύσκολους καιρούς, όπως είναι η περίοδος ανάμεσα στον 7ο και τον 8ο αι.

Έτσι κι αλλοιώς ο παρονομαστής είναι κοινός: δεν υπάρχουν προϋποθέσεις για να υποθέσουμε μια εκτεταμένη χρήση του Κάστρου πριν από τον 6ο αι. μ.Χ. ή στην ακραία περίπτωση πρέπει να την αποκλείσουμε εντελώς.

Σε ποιές θέσεις του Κάστρου πρέπει να ερευνήσει κανείς για αρχαία κτίρια; Σχετικά μικρές κλίσεις εμφανίζει ο λόφος σε ένα σημείο. Πρόκειται για την έκταση που βρίσκεται πίσω από την κύρια πύλη (ΠΛ1), περίπου 60Χ80 μ. Αλλά και μέσα από τα μεσοπύργια 9-14 και 18-20 με χαμηλά αναλήμματα εύκολα μπορούσαν να διαμορφώσουν άνδηρα, με μεγαλύτερη δυσκολία πάντως από ό,τι πίσω από την ΠΛ1. Πάνω σ' αυτά ήταν δυνατή η ανέγερση διαφόρων κτιρίων, στα οποία μάλιστα μπορούσε κανείς εύκολα να φθάσει χωρίς προβλήματα. Ακόμη δεν αποκλείεται να υπήρχε κάποιο αρχαίο κτίσμα και στην κορυφή του λόφου, όπου δημιουργείται ένα αρκετά μεγάλο πλάτωμα, περίπου 50Χ100 μ.

4. Εκτός από τα εντειχισμένα μέλη στο λόφο του Κάστρου έχουν βρεθεί λίθινα και κατά τη διάρκεια ανασκαφών και αποχωματώσεων.

Πάνω στα ερείπια της πρώτης φάσεως του τείχους (μεσοπύργιο 10-11) βρέθηκε μπαζωμένο κεφάλι γενειοφόρου ανδρός, ύψους 20 εκ. σε ασβεστόλιθο. Μόλις διακρίνεται το γένι, το μέτωπο είναι χαμηλό, τα μαλλιά κοντά, η μύτη και τα μάτια υποδηλώνονται με αβαθείς χαράξεις. Πρόκειται για κομμάτι πάρα πολύ φθαρμένο το οποίο χρονολογείται πιθανώς στους αιώνες της Ρωμαιοκρατίας (εικ. 11).

Μια ολόκληρη και τρία κομμάτια από πάνω πέτρες χερόμυλου δημητριακών προέρχονται από στρώματα ανακατωμένα (εικ. 12). Μέχρι σήμερα δεν έχουν βρεθεί παρόμοιες στα υστεροβυζαντινά στρώματα των ανασκαφών του Κάστρου. Οι τρεις είναι στρογγυλές, επίπεδες πέτρες, με διαμπερή οπή στο κέντρο και άλλη τυφλή οπή κοντά στην περιφέρεια. Πρόκειται για τύπο που χρησιμοποιούνταν στα ελληνικά αγροτικά νοικοκυριά μέχρι τα μέσα του αιώνα μας. Η ολόκληρη, στρογ-

24. Πρόκειται κυρίως για τις πύλες 1 και 10 και τους πύργους 2-4, 8, 20-22.

Εικ. 11-12. Κάστρο Διδυμοτείχου. Ανδρικό κεφάλι από το μεσοπύργιο διάστημα 10-11 και πάνω πέτρες χειρόμυλου.

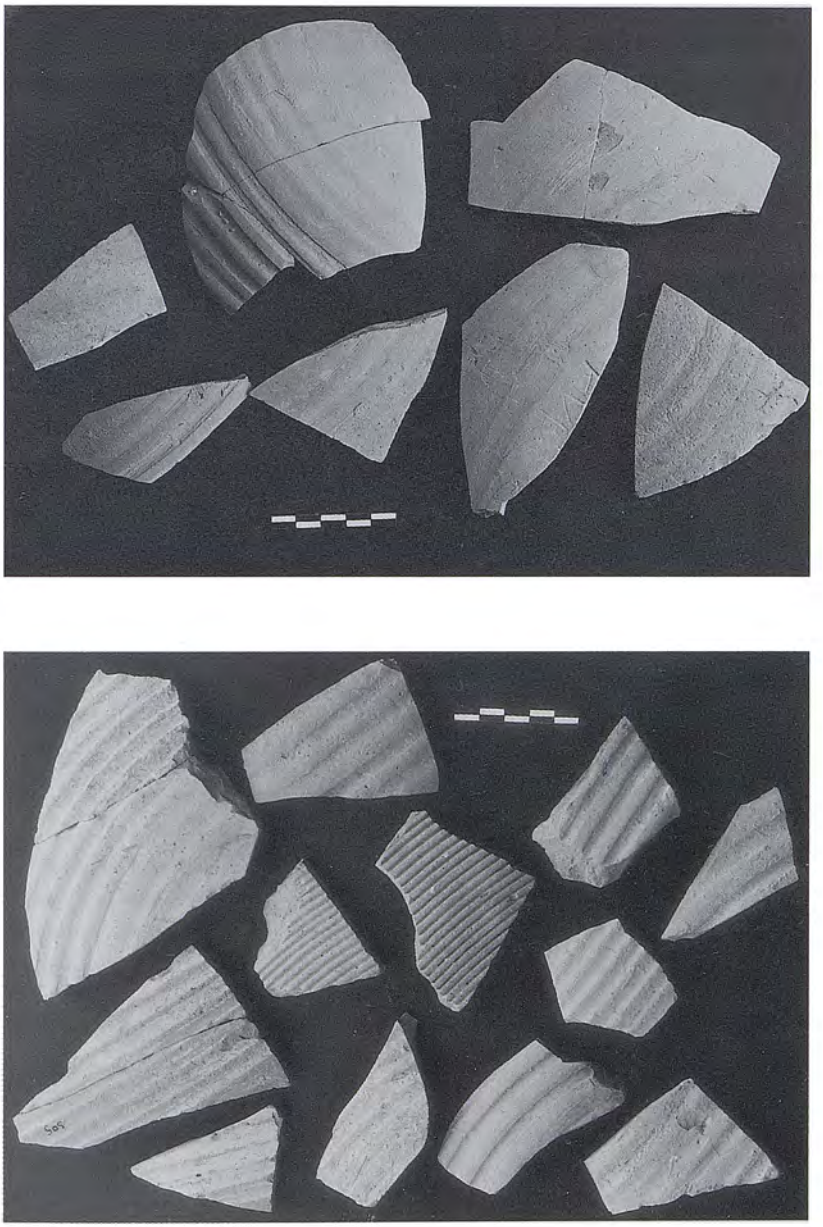
γυλή (διαμ. 37 εκ.) και επίπεδη επίσης, από σκληρό ηφαιστειακό πέτρωμα, έχει: α) στο κέντρο της χοάνη με χείλος ελαφρά υπερυψωμένο από την επιφάνεια της πέτρας και με οπή για την προσαρμογή στον άξονα περιστροφής (που πακτωνόταν στην κάτω πέτρα) και για να ρίχνουν τα δημητριακά και β) σε ένα σημείο της περιφέρειάς της σχεδόν τετράπλευρη προεξοχή με κυλινδρική τυφλή βάθυνση για το σφήνωμα της λαβής περιστροφής. Υποθέτω ότι η τελευταία μυλόπετρα χρονολογείται πιθανώς στους ρωμαϊκούς ή υστερορωμαϊκούς αιώνες.

Στο μεσοπύργιο διάστημα 10-11 βρέθηκε μικρό κομμάτι επιγραφής, ρωμαϊκών μάλλον χρόνων, με λιγοστά γράμματα.

5. Για τα λίθινα κομμάτια που παρουσιάστηκαν μέχρις εδώ μπορεί κανείς να προβάλλει αντιρρήσεις: δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί ούτε να αποκλεισθεί κατηγορηματικά το ενδεχόμενο της μεταφοράς τους από την Αγία Πέτρα.

Η ίδια αντίρρηση όμως δεν θα υπήρχε εφόσον επρόκειτο για κεραμική. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να μεταφέρουν από την Αγία Πέτρα κεραμική και να την απορρίψουν στο λόφο του Κάστρου. Τέτοια κεραμική εντοπιζόταν σπάνια τριγύρω από τα τείχη αλλά από το 1988 και μετά άρχισε να επισημαίνεται με λίγο μεγαλύτερη συχνότητα. Περίπου 50 μ. έξω από την πύλη ΠΛ1 βρέθηκε ένα κομμάτι αμφορέα 5ου-6ου αι. και ο πάτος ενός λυχναριού[25]. Στο μεσοπύργιο 10-11 βρέθηκαν αρκετά όστρακα με ραβδώσεις. Σε ορισμένα είναι λεπτές και πυκνές, ενώ στα περισσότερα είναι φαρδειές, αραιές

25. Κ. Τσουρής, ΑΑΑ XX (1987), σ. 62-64.

Εικ. 13-14. Κάστρο Διδυμοτείχου. Υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά όστρακα από το μεσοπύργιο διάστημα 10-11.

και χαμηλές. Μερικά από αυτά φέρουν επίχρισμα. Ένα σώζει το χάραγμα *KVR*. Χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή και στην παλαιοχριστιανική περίοδο[26] (εικ. 13-14).

Ελάχιστα είναι τα όστρακα αγγείων τύπου terra sigillata: μια μικρή δακτυλιόσχημη βάση και τρία κομμάτια από σώματα, όλα χωρίς διάκοσμο. Προέρχονται από το μεσοπύργιο 10-11 και βρέθηκαν σε στρώματα χωρίς στρωματογραφία.

Οι ποσότητες οστράκων που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα δεν δείχνουν μια συστηματική χρήση του Κάστρου μέχρι και τον 6ο αι., αλλά μια περιστασιακή δραστηριότητα στον άμεσο περίγυρο της πόλεως της Αγίας Πέτρας.

6. Ο Ν. Βαφείδης είχε περισυλλέξει 250 νομίσματα από τα υψώματα της Αγίας Πέτρας και του Κάστρου, ορισμένα από τα οποία κατέθεσε στο Νομισματικό Μουσείο. Χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[27]. Δυστυχώς τα νομίσματα συναριθμούνται ανεξαρτήτως προελεύσεως, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε σε ποιούς αιώνες ανάγονται όσα βρέθηκαν στο Κάστρο.

Μερικά νομίσματα παλαιότερα από τον 6ο αι. μ.Χ. δίνουν την εντύπωση ότι ο λόφος «κυκλοφορείται», ενόσω η Πλωτινόπολη βρίσκεται σε πλήρη ακμή: στα μεταβυζαντινά και υστεροβυζαντινά στρώματα της ανασκαφής του βυζαντινού οικισμού βρέθηκαν (περίοδοι 1987, 1990) δύο νομίσματα β΄ μισού 4ου αι. μ.Χ., ένα α΄ μισού 5ου αι. μ.Χ. και ένα ρωμαϊκών χρόνων. Στις αποχωματώσεις που γίνονται στην οχύρωση βρέθηκαν (περίοδοι 1990, 1991): νόμισμα α΄ μισού 4ου αι., ένα α΄ μισού 5ου αι. μ.Χ., ένα νόμισμα Τίτου (79-81 μ.Χ.) και φόλλις Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.). Από περισυλλογή στην περιοχή της Αγίας Αικατερίνης προέρχονται δύο νομίσματα α΄ μισού 5ου αι., ένα 5ου αι. και ένα β΄ μισού 4ου αι. μ.Χ.[28].

Κανένα από τα νομίσματα δεν έχει βρεθεί σε «καθαρό» στρώμα και επομένως η σημασία τους είναι σχετική. Οι επιχώσεις ανακατεύονταν ακατάπαυστα στο πέρασμα των αιώνων και έτσι η μόνη πληροφορία που δίνουν τα νομίσματα αυτά είναι η χρήση του λόφου του Κάστρου από τον 1ο μέχρι και τον 5ο αι. μ.Χ.

7. Στο μεσοπύργιο διάστημα 10-11 και σε μικρό τμήμα του πύργου 10 διαπιστώθηκε η ύπαρξη τειχοποιίας, που διαφοροποιείται από όλες τις άλλες φάσεις του τείχους (εικ. 15). Πρόκειται για δύο τρεις στρώσεις εντελώς ακατέργαστων λίθων μεσαίου μεγέθους, οι οποίες δεν έχουν κανενός είδους συνδετικό υλικό ανάμεσά τους (ξερολιθιά). Θεμελιώνονται πάνω στο βράχο και πάνω τους πατά η λεγόμενη παλαιοχριστιανική οχύρωση. Κατά την ανοικοδόμηση της τελευταίας, το χαρακτηριστικό παχύρρευστο ασβεστοκονίαμα με μικρά κομμάτια τριμμένου τούβλου και κεραμάλευρο έρρευσε από τις πρώτες στρώσεις των δόμων και εισχώρησε κατά τόπους ανάμεσα στην ξερολιθιά σε περιορισμένο βαθμό. Έχουμε να κάνουμε με τη θεμελίωση της παλαιοτέρας φάσεως του τείχους ή με λείψανα

26. Βρίσκονται πάντοτε μεμονωμένα και τυχαία, σε στρώματα ανακατωμένα.

27. Βαφείδης, Νομίσματα, σ. 296-298.

28. Οι ταυτίσεις οφείλονται στο συνάδελφο Νικ. Ζήκο, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 15. Κάστρο Διδυμοτείχου. Μεσοπύργιο διάστημα 10-11. Αργολιθοδομή πάνω στο βράχο.

μιας παλαιοτέρας-προρωμαϊκής οχυρώσεως;

Πρώτα-πρώτα θα πρέπει να επισημανθεί ότι μια θεμελίωση τόσο αμελής και πρόχειρη έρχεται σε σοβαρή αντίθεση με ένα αρκετά καλά μελετημένο, σχεδιασμένο και κατασκευασμένο οχυρωματικό έργο. Κανονικά η θεμελίωση θα έπρεπε να είναι κατασκευασμένη με τα ίδια υλικά αλλά με αμελώς διαμορφωμένα πρόσωπα. Δεύτερον: δεν έχει λόγο να ανοιχθεί κοίτη και να κτισθεί μια τέτοια θεμελίωση μόλις 40-50 εκ. πάνω από το βράχο· μπορούσαν πολύ εύκολα να καθαρίσουν τα χώματα σε ένα έδαφος με κλίση και να εδράσουν την τειχοποιία κατ' ευθείαν στο βράχο. Αλλά στην ίδια συλλογιστική μπορεί να στηριχθεί και η αντίθετη άποψη: αν δηλαδή υπήρχαν τα τόσο χαμηλά λείψανα μιας παλαιοτέρας οχυρώσεως θα μπορούσαν εύκολα οι οικοδόμοι να τα απομακρύνουν εν όψει ενός σημαντικού έργου. Τρίτον: δεν έχουν επισημανθεί προς το παρόν, παρόμοιες τειχοποιίες σε άλλα σημεία της οχυρώσεως. Βέβαια αφ' ενός μεν δεν έχει προχωρήσει η συστηματική έρευνα των οχυρώσεων του λόφου και αφ' ετέρου οι κατά καιρούς επεμβάσεις έγιναν χωρίς συστηματική τεκμηρίωση — ή εν πάση περιπτώσει αν αυτή έγινε δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα περιθώρια για να διατυπώσει κανείς κατηγορηματικές απόψεις είναι περιορισμένα. Σε όσο μήκος πάντως της οχυρώσεως έχω ερευνήσει ο ίδιος, έχω διαπιστώσει ότι η ξερολιθιά αυτή δεν είναι

συνεχής (σώζεται κατά διαστήματα στα μεσοπύργια 9-10, 10-11), και η πορεία της συμπίπτει με την πορεία της οχυρώσεως του Κάστρου.

Το πρόβλημα θα λυθεί (ελπίζεται) με έρευνα στη θεμελίωση δύο-τριών πύργων: αν η ξερολιθιά εμφανιστεί και εδώ, θα πρέπει να θεωρηθεί οριστικά θεμελίωση της παλαιοτέρας φάσεως της οχυρώσεως· αν όχι τότε θα απαιτηθεί περαιτέρω διερεύνηση, μέχρις ότου η ανασκαφική έρευνα εντοπίσει παρόμοια κατασκευή μέσα σε αδιατάρακτη επίχωση.

8. Το επίθετο «προρωμαϊκός» είναι εντελώς αόριστο και τούτο γιατί δεν μπορώ να προτείνω κάποια συγκεκριμένη χρονολόγηση. Πόσο παλαιότερη από τη Ρωμαιοκρατία μπορεί να είναι η τειχοποιία του μεσοπυργίου 10-11; Με άλλα λόγια: πόσο πίσω στο παρελθόν μπορεί να πάει η ιστορία της ανθρωπίνης εγκαταστάσεως στο Κάστρο;

Στην ανασκαφή της Πλωτινοπόλεως έχει βρεθεί εισηγμένη κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και σύγχρονη, εγχώρια, χειροποίητη, «θρακική» κεραμική[29]. Στο βράχο ωστόσο του Κάστρου δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής κλασικά ή ελληνιστικά όστρακα. Έχουν βρεθεί όμως αρκετά χειροποίητα (περίπου 80) συνήθως χωρίς διάκοσμο και —κατά κανόνα— μικρά ώστε να μην δίνουν και πολλές πληροφορίες.

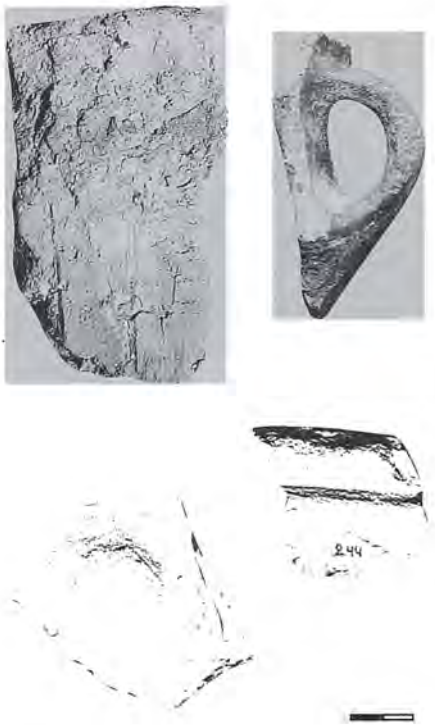
Η μεγαλύτερη ομάδα είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου[30]. Ο πηλός των οστράκων αυτών δεν είναι καθαρός· κατά κανόνα έχει λεπτές προσμίξεις (μίκα και ψιλό πετραδάκι). Οι επιφάνειες των οστράκων έχουν συνήθως χρώμα μαύρο και σπανιότερα σκούρο γκρίζο ή καστανό. Σε μερικά κομμάτια είναι λειασμένες η μία ή και οι δύο επιφάνειες. Τα περισσότερα όστρακα προέρχονται από λεπτά, μικρού ή μεσαίου μεγέθους αγγεία, ενώ λιγοστά προέρχονται από μεγαλυτέρου μεγέθους αγγεία.

Εικ. 16. Κάστρο Διδυμοτείχου. Κεραμική πρώιμης εποχής Σιδήρου.

29. Bakalakis - Triandaphyllos, Plotinopolis 1977, σ. 242, 244, 247.

30. Κεραμική πρώιμης εποχής Σιδήρου από το Κάστρο δημοσιεύουν οι Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Προϊστορικά όστρακα εκ Διδυμοτείχου, Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990), σ. 201-211.

Εικ. 17. Κάστρο Διδυμοτείχου. Κεραμική πρώιμης εποχής Σιδήρου.

Ξεχωρίζουν λιγοστές επίπεδες βάσεις· μερικές χαρακτηριστικές γωνιόσχημες λαβές με πεπλατυσμένη την άνω επιφάνεια του οριζοντίου σκέλους· μερικά χείλη, συνήθως απλές καμπυλωμένες απολήξεις του σώματος ή σπάνια με ελαφρά κλίση προς τα έξω· κομμάτι χείλους μεγάλου αγγείου αδρής κατασκευής· χείλος πιθόχημου αγγείου με ωτόσχημη απόφυση-λαβή (κάτω από το χείλος)· λαβή αμφορέα — πιθανώς — (εικ. 16-17). Τα δύο τελευταία είναι επιβιώσεις τύπων της εποχής του Χαλκού[31].

Τα περισσότερα όστρακα είναι ακόσμητα. Αναφέρονται εμπίεστα γεωμετρικά σχέδια (κύκλοι και γραμμές), τεθλασμένη γραμμή, απλές εγχάρακτες γραμμές, νυχιά[32].

9. Η ιστορία όμως της ανθρωπίνης εγκαταστάσεως στο λόφο μάλλον δεν πάει πίσω μόνον μέχρι την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Μερικά λίθινα ευρήματα επιτρέπουν να αναρωτηθούμε, αν προχωρά μέχρι τη νεολιθική εποχή[33].

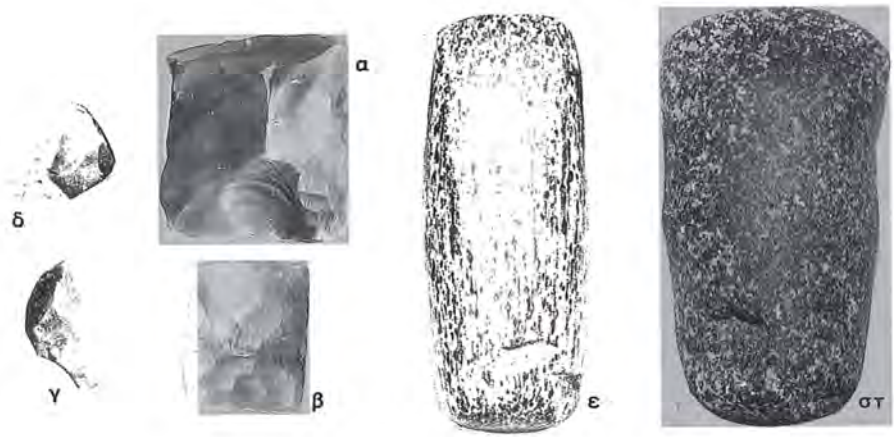
Από στρώματα αναμοχλευμένα προέρχονται δύο πυρόλιθοι (τσακμακόπετρες), που δεν είναι προϊστορικοί (εικ. 18α, β), αλλά και δύο αποκρούσματα από πυριτόλιθο[34], ενδεχομένως προϊστορικά (εικ. 18γ, δ), μία σμίλη από σκληρό πράσινο πέτρωμα, ολικά λειασμένη, με στομωμένη κόψη και φθορές στην πτέρνα, πιθανώς νεολιθική (εικ. 18ε) και πέλεκυς ξαναχρησιμοποιημένος ως τριπτήρας με στομωμένη κόψη (εικ. 18στ). Τα ευρήματα

31. Προχείρως βλ. G. Bakalakis - A. Sakellariou, Paradimi, Mainz 1981, πίν. 3α6 και Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, σ. 393, εικ. 13.

32. Παρόμοιος διάκοσμος: Δ. Τριαντάφυλλος, Δοκιμαστική ανασκαφή στα Ρίζια του Έβρου, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, σ. 492 και ο ίδιος, Η Θράκη του Αιγαίου πριν από τον Ελληνικό αποικισμό, Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990), σ. 310, σχ. 8.

33. Νεολιθική κεραμική από την Αγία Πέτρα αναφέρουν οι Bakalakis-Triandaphyllos, Plotinopolis 1977, σ. 242, 244.

34. Απολέπισμα πυριτολίθου από το Κάστρο παρουσιάζει ο Στρ. Παπαδόπουλος, Διδυμότειχο, Ιστορία-Μνημεία-Πολιτισμός, 1990, εικ. 60.

Εικ. 18: α-β) Πυρόλιθοι, γ-στ) Προϊστορική λιθοτεχνία.

είναι ελάχιστα για να γίνει οποιαδήποτε υπόθεση σχετικά με νεολιθική εγκατάσταση στο λόφο ή στους πρόποδες, αλλά αρκετά για να αποτελέσουν το έναυσμα για έρευνα από ειδικούς.

Σχεδόν όλοι οι λόγιοι, που σχετίζονταν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο με το Διδυμότειχο, ήταν πεπεισμένοι ότι ο λόφος του Κάστρου κατοικούνταν ήδη σε ένα απώτερο προϊστορικό παρελθόν, που προσδιοριζόταν με το ομιχλώδες επίθετο «θρακοπελασγικό»[35]. Η πίστη αυτή στηριζόταν περισσότερο στην αγάπη για τη γενέθλια γη, της οποίας «όφειλαν» να αναδείξουν τη λαμπρή και μακραίωνη ιστορία, παρά σε αρχαιολογικά δεδομένα. Όταν παρίστατο ανάγκη να αποδείξουν του λόγου το αληθές αναφέρονταν στα υπόσκαφα του Κάστρου (υπόγεια στην πραγματικότητα βυζαντινών σπιτιών) ή στους ογκώδεις δόμους των τειχών[36]. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που δημοσιεύονται τον τελευταίο καιρό δικαιώνουν την πίστη τους αυτή.

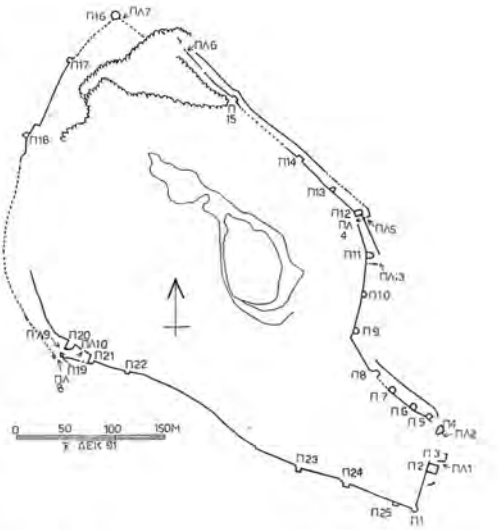
10. Συμπεραίνω με βάση τα μέχρι στιγμής ευρήματα: στο λόφο του Κάστρου του Διδυμοτείχου εντοπίζονται ελάχιστα δείγματα προϊστορικής λιθοτεχνίας. Η εγκατάσταση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου πρέπει να θεωρείται βέβαιη. Από την αρχή των κλασικών χρόνων μέχρι τη Ρωμαιοκρατία η ανθρώπινη δραστηριότητα μάλλον έχει μεταφερθεί στην Αγία Πέτρα. Προς το τέλος της ανθήσεως της

35. Θρακικά 8 (1937), σ. 192, 199, 201, 203. Θρακικά 9 (1938), σ. 413. Ευθυμίου, Στήλη, σ. 202. Βαφείδης, Νομίσματα, σ. 298.

36. Θρακικά 8 (1937), σ. 201, 203. Ευθυμίου, Διδυμότειχον, σ. 349-350. Ο ίδιος, Στήλη, σ. 202-203.

Πλωτινοπόλεως και πριν το Κάστρο τειχισθεί για πρώτη φορά στα ιστορικά χρόνια — πιθανώς κατά τον 6ο αι. μ.Χ. — αναπτύσσεται στο δεύτερο μια περιορισμένη, κατά πάσαν πιθανότητα, δραστηριότητα, η οποία πάντως εξαρτάται από την Πλωτινόπολη: είτε κάποια θρησκευτική δραστηριότητα (ίσως ένα μικρό ιερό) είτε μια δευτερεύουσα εγκατάσταση (δορυφορική) και χρήση της γης[37].

Η συρρίκνωση της Πλωτινοπόλεως κατά τον 6ο αι. και ο τελειωτικός αφανισμός της κατά τον 7ο δεν οφείλεται στη μεταφορά του κέντρου βάρους στο Κάστρο κατά τον 6ο αι. μ.Χ. Μάλλον η δεύτερη είναι απότοκος της πρώτης. Η κοινή τύχη των αρχαίων πόλεων κατά τον 6ο-7ο αι. μ.Χ.[38] και οι συνθήκες ανασφάλειας είναι που επέφεραν την κατάρρευση της Πλωτινοπόλεως και επέβαλαν την αξιοποίηση του λόφου του Κάστρου. Η αξιοποίηση αυτή υπήρξε και βραχύβια και περιορισμένης εκτάσεως-αν όχι ασήμαντη. Το τέλος του αρχαίου βίου θα «διαβαστεί» στα ευρήματα των ανασκαφών της Πλωτινοπόλεως. Τα παλαιοχριστιανικά ερείπια που έχουν επισημανθεί ή τεκμαίρονται, δεν συνεπάγονται πλήρη οικιστική αξιοποίηση του Κάστρου. Αν και δεν έπαυσε κατά τον 7ο και 8ο αι. η ανθρώπινη δραστηριότητα, ωστόσο αυτή περιορίζεται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περίοδο: τα όστρακα που χρονολογούνται τους αιώνες αυτούς απαρτίζουν ένα σύνολο μικρότερο από οποιοδήποτε άλλο. Η μέχρι τώρα έρευνα οδηγεί στην υπόθεση ότι μέχρι το τέλος της αρχαιότητας ο οικισμός του Κάστρου δεν πρόφθασε ποτέ να γνωρίσει καθόλου τη σχετική άνθηση που έζησε μετά τον 9ο αι. η βυζαντινή πόλη του Κάστρου μέχρι την κατάρρευση της κατά τον 14ο αι.[39].

Εικ. 19. Κάστρο Διδυμοτείχου. Η οχύρωση.

Καβάλα, 20 Δεκεμβρίου 1991

37. Στα πλαίσια αυτά (περιφέρεια δηλ. της Πλωτινοπόλεως) πρέπει να τοποθετηθεί και το κτίριο που ανέσκαψε στα πόδια του λόφου του Κάστρου ο Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 454-455.

38. C. Mango, Βυζάντιο: Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, Αθήνα 1988, σ. 83-89.

39. Από τότε μέχρι σήμερα ο οικισμός του Κάστρου φθίνει αδιάκοπα. Συμβολική εντελώς είναι πια η πρόσφατη χειρονομία της εκκλησιαστικής αρχής (χειρονομία με την οποία το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλεως ουσιαστικά συναίνεσε) να επιχειρήσει την ίδρυση «μεγαλοπρεπούς» ναού έξω από το Κάστρο, μέσα στο οποίο πάντοτε βρισκόντουσαν οι εκκλησίες και η μητρόπολη της πόλεως. Σε ένα ξέσπασμα αβδηρητισμού η φθίνουσα αυτή ακριτική πόλη θα χτίσει μια καινούργια εκκλησία εμβαδού 1400 μ^2. και ύψους 31 μ. καθιστώντας της εντός του Κάστρου ιστορία της μερίδιο της μιζέριας και της εγκαταλείψεως.

DIDYMOTEICHO: NEW FINDS, PROBLEMS, EXCAVATIONS

K. TSOURIS

The finds from the excavation and cleaning up operations in the Kastro of Didymoteicho are briefly presented here. The finds date from the Neolithic period to the end of antiquity. A very few stone artifacts probably belong to the Neolithic period. A considerable number of typical sherds can be dated to the Iron Age. Walling beneath the foundations of the Early Christian phase of the fortifications appears to be of doubtful date and purpose; it may be of pre-Roman construction. A few sherds of terra sigillata type and a good number of ribbed sherds from the Late Roman and Early Christian periods indicate a limited occupation of the hill during the time that Plotinopolis was flourishing and until the end of Antiquity. Some coins from the 1st to the 5th c. AD give the same picture.

A millstone from a handmill, a damaged male head and a fragment of an inscription may be dated to the Roman period. There is also a short discussion of the spolia (stone drainpipe collars, a base, courses with axe-shaped sockets and other things) built into the fortifications of the hill. Their positions and numbers, the periods when they were incorporated into the wall and their nature suggest that from Hellenistic times until the end of Antiquity the Kastro hill was never in regular use; any occupation would have been limited and incidental. The fortification of the Kastro in the Early Christian period did not create the preconditions for a flourishing new settlement. The end of Plotinopolis coincided with a cessation of all activity in the Kastro during the dark ages. Some towers and a very few sherds represent this last period before the growth of the Byzantine settlement.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Πτολις Μαντινειας

Θ. Καραγιωργα-Σταθακοπουλου

Εικ. 1. Πτόλις Μαντινείας. Ο ναός στη δυτική πλαγιά και το «μαντινικόν πεδίον».

Επάνω στην προϊστορική ακρόπολη της αρχαίας Μαντινείας, την αποκαλούμενη *Πτόλι* ακόμη και στις μέρες του Παυσανία[1], πραγματοποιήθηκε από την υπογράφουσα μια περιορισμένη σε έκταση ανασκαφική έρευνα (5-10 Ιουνίου 1989 και 10-21 Σεπτεμβρίου 1990)[2], προκειμένου να συμπληρωθούν τα κενά που άφησε η σωστική ανασκαφή του 1962[3], ειδικά ως προς το ναό της δυτικής πλαγιάς του λόφου. Η πρώτη εκείνη, και για πολλά χρόνια μοναδική[4], ανασκαφή στην Πτόλι έδωσε μεν πολύ σημαντικές μαρτυρίες — τις πρώτες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την προ του 5ου αι. π.Χ. ιστορία της Μα-

1. Παυσανίας VIII 12,7 και 8,4.

2. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Η μαντινική Πτόλις, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990), τ. Β΄, Αθήνα 1992-1993, σ. 97-115. Τις δαπάνες της έρευνας κάλυψε το Ίδρυμα Ψύχα. Στην ανασκαφή εργάστηκαν η αρχαιολόγος Ελένη Μπεχράκη, οι αρχιτεχνίτες Λάμπρος Νικολακόπουλος και Ηλίας Μέρμηγκας, οι τεχνίτες Φώτης Βασιλόπουλος και Κώστας Παναγόπουλος και ο εργάτης Μιχάλης Κουτρουμάνος. Το τοπογραφικό του λόφου έγινε από το Γιάννη Μαστρονικόλα και η αποτύπωση της ανασκαφής από την υπογράφουσα. Στις μετρήσεις και στη στρωματογραφία βοήθησαν και οι συνάδελφοι Λιάνα Παρλαμά και Μιράντα Χατζιώτη, στη σχεδίαση ο Βασίλης Τριζώνης.

3. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 88-89.

4. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 119.

Εικ. 2. Πτόλις Μαντινείας. Ο ναός στη δυτική πλαγιά. Άποψη από Ν.

ντινείας[5]— ήταν όμως κατ' ανάγκην εσπευσμένη και ατελής.

Με τις πρόσφατες εργασίες αποκαλύφθηκε πλήρως ο ναός (εικ. 1-3) και ερευνήθηκαν οι οικοδομικές φάσεις του και ο περιβάλλων χώρος με δοκιμαστικές σε βάθος και στρωματογραφικές τομές.

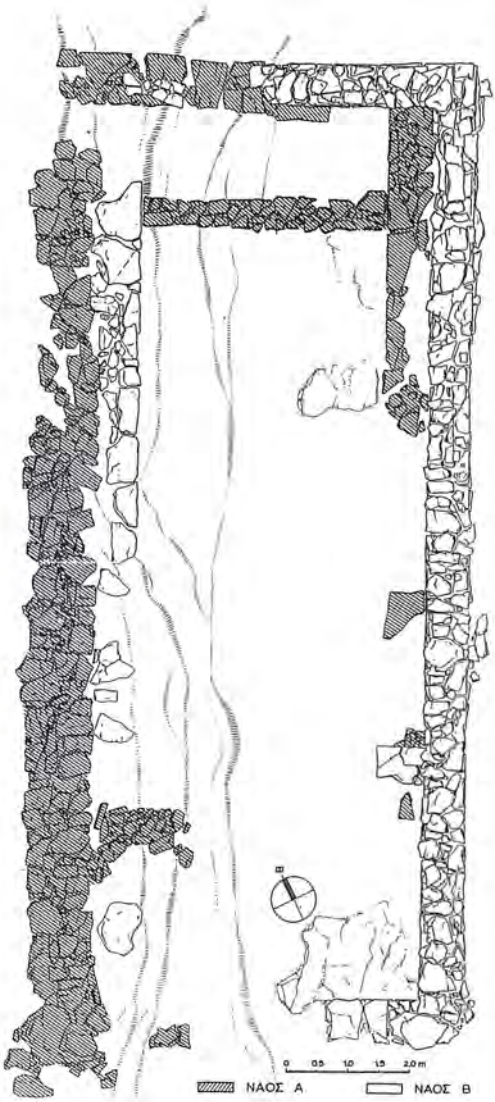
Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των αρχαϊκών «οίκων» και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις (εικ. 4). Το παλαιότερο κτίριο, αυτό που διαφοροποιείται με διαγράμμιση (εικ. 4) έχει πρόδομο, σηκό και άδυτο και εσωτερικές διαστάσεις 14,60x4,65 μ. περίπου. Το νεότερο είναι παράλληλο προς το πρώτο και βρίσκεται 0,70 μ. ανατολικότερα εκείνου. Στη βόρεια στενή πλευρά χρησιμοποιεί εν μέρει

5. W. Kendrick Pritchett, Studies in Ancient Greek Topography II (1969), Classical Studies 4, σ. 60. R. Howell, BSA 65 (1970), σ. 86-87. S. and H. Hodkinson, BSA 76 (1981), σ. 252-256, 263-264, 281, 290. M. Jost, Sanctuaires et cultes d'Arcadie, Paris 1985, σ. 136-137. G. J. - M. J. Te Riele, BCH 111 (1987), σ. 185-186. M. Voyatzis, The Early Sanctuary of Athena Alea in Tegea and Other Arhaic Sanctuaries in Arcadia, Göteborg 1990, σ. 31-32, 87-89, 220-222, 254. M. Moggi, RFil 119 (1991), σ. 52-58.

Εικ. 3. Πτόλις Μαντινείας. Ο ναός στη δυτική πλαγιά. Άποψη από Β.

το θεμέλιο του πρώτου, ενώ στη νότια, όπου βρίσκεται η είσοδος και των δύο κτιρίων, εμφανίζεται κατά τι βραχύτερο. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 14,25Χ4,70 μ., με πρόδομο κατά 0,45 μ. βαθύτερο από εκείνον του πρώτου. Τα κτίρια έχουν τον κατά μήκος άξονα παράλληλο προς την πλαγιά (Β.-Ν.). Επειδή στη θέση όπου βρίσκονται η κατωφέρεια εμφανίζει απότομη κλίση αμέσως έξω από τη δυτική πλευρά τους (εικ. 2), το δε πέτρωμα του λόφου (πλακώδης ασβεστόλιθος με παρεμβολή χώματος στις στρώσεις του) είναι ιδιαίτερα ευπαθές στους μηχανισμούς της διάβρωσης, ολόκληρο το δυτικό τμήμα έχει χάσει τις αρχαίες επιχώσεις του και η θεμελίωση (1-2 σειρές λίθων) έχει υποχωρήσει (εικ. 3). Στο ανατολικό τμήμα οι τοίχοι του νεότερου κτιρίου διατηρήθηκαν ως το ύψος των 0,80 μ. Δεν υπάρχει διαφορά στην τοιχοδομία των δύο κτιρίων. Πρόκειται για στρώσεις εν ξηρώ από μακρόστενες ανεπεξέργαστες πλάκες του τοπικού πετρώματος, μήκ. 0,30-1 μ. και πάχ. 0,07-0,25 μ. Αραιά κομμάτια καμένων ωμοπλίνθων στις εντός του κτιρίου επιχώσεις επιτρέπουν την υπόθεση ότι η ανωδομή ήταν πλίνθινη. Η θε-

Εικ. 4. Πτόλις Μαντινείας. Ο ναός στη δυτική πλαγιά. Κάτοψη.

μελίωση έγινε χωρίς καμία επέμβαση στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους. Σε ορισμένα σημεία οι τοίχοι εμφανίζουν είδος ευθυντηρίας, πλ. 1,10 μ., το μέσο πάχος τους όμως παραμένει 0,70 μ. Ίχνη δαπέδων δε σώθηκαν.

Το θεμέλιο του νεότερου κτιρίου εδράζεται ψηλότερα από εκείνο του παλαιότερου και στη βορειοανατολική γωνία του το επικαλύπτει. Όπως έδειξε η στρωματογραφία, το παλαιότερο θεμέλιο, το οποίο, όπου διατηρείται, δεν υπερβαίνει τις 1-2 στρώσεις λίθων, βρίσκεται μέσα σε στρώμα σκληρού καστανού χώματος με πυκνή φυσική λατύπη. Το στρώμα αυτό περιέχει προϊστορικά όστρακα ανάμικτα με κεραμική και μικροαντικείμενα του 8ου-6ου αι. π.Χ. Από την επιφάνεια του ίδιου στρώματος έχει ανοιχτεί και το αβαθές θεμέλιο του νεότερου κτιρίου. Το αμέσως ανώτερο στρώμα στο εσωτερικό του κτιρίου είναι εκείνο της καταστροφής του· πρόκειται για ένα κίτρινο, καθαρό χαλαζιακό χώμα από τη διάλυση των πήλινων μερών της ανωδομής με ευρήματα που χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 3ο αι. π.Χ.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ο νεότερος ναός ιδρύθηκε κατά το τρίτο τέταρτο του 6ου και λειτούργησε έως τον 3ο αι. π.Χ. Για τη χρονολόγηση της αρχαιότερης οικοδομικής φάσης δεν συγκεντρώθηκαν ασφαλή ανασκαφικά στοιχεία. Στο βαθύτερο, καστανό σκληρό, στρώμα υπάρχουν αναθήματα (ειδώλια, περόνες, πόρπες, σφραγίδες κτλ.) που δείχνουν ότι από το τέλος του 8ου αι. και συνέχεια έως τον 6ο υπήρχε εδώ λατρεία, όμως ενδείξεις για το χρόνο ίδρυσης του συγκεκριμένου παλαιότερου κτιρίου στη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν υπάρχουν. Με

εξωτερικά μάλλον κριτήρια (ιστορία άλλων αρκαδικών ιερών, κτιριακή τυπολογία κτλ.) θα μπορούσαν να διατυπωθούν δύο υποθέσεις: α) ότι σε χώρο υπαίθριας λατρείας ιδρύθηκε ο πρώτος ναός μετά τα μέσα του 7ου αι., ότι κατέρρευσε με την υποχώρηση του δυτικού θεμελίου προς την απότομη κατωφέρεια, και ο ναός του 6ου αι. θεμελιώθηκε κατά 0,70 μ. ανατολικότερα, αφού καθαιρέθηκαν εκ βάθρων οι τοίχοι του παλαιότερου και β) ότι το πρώιμο υπαίθριο ιερό παρέτεινε το βίο του έως τον 6ο αι. και μόλις τότε άρχισε η ανέγερση του πρώτου ναού, η οποία όμως διακόπηκε στο ύψος του θεμελίου, για να συνεχισθεί αργότερα, μετά τα μέσα του αιώνα, με μετατόπιση του νέου κτιρίου προς τα ανάντη κατά 0,70 μ.

Το ιερό της δυτικής πλαγιάς ανήκε στην Άρτεμι, υπό την ιδιότητα της προστάτριας της βλάστησης και κουροτρόφου. Ιδρύθηκε από τους κατοίκους μιας των κωμών της μαντινικής[6] και έζησε επί τετρακόσια και πλέον χρόνια, παράλληλα με άλλα ιερά επάνω στο λόφο. Οι ερευνητικές τομές που ανοίχτηκαν στα πρανή πάνω από την ανατολική πλευρά του ναού, αποκάλυψαν στρώματα μεταφοράς προς τα κατάντη άφθονου υλικού από την καταστροφή εγκαταστάσεων με θρησκευτικό χαρακτήρα, ή με δραστηριότητα σχετιζόμενη γενικότερα προς τη λατρεία. Δεν πρόκειται για το ναό που έχει ήδη αποκαλυφθεί στην επίπεδη κορυφή του λόφου, ΒΔ. της εκκλησίας[7], αλλά για ναούς ίσως, βωμούς και τεμένη, καθώς και εργαστήρια επιτόπιας παραγωγής αναθημάτων, που λειτούργησαν στα άνω πρανή της δυτικής πλευράς συνεχώς, ή κατά διαστήματα το καθένα, από το τέλος του 8ου ή τις αρχές του 7ου έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ.

Σχετικά με τα κινητά ευρήματα αυτής της έρευνας πρέπει να σημειωθούν τα εξής:

Η προϊστορική κεραμική είναι παρούσα σε όλα τα στρώματα, ιδιαίτερα στα ανώτερα χαλαρά και τα επιφανειακά, λόγω της επί αιώνες ισχυρής διάβρωσης των υψηλότερων περιοχών και της έντονης κλίσης του αντικλίνου προς την πλευρά του ναού. Πρόκειται για πολύ φθαρμένα άτυπα ως επί το πλείστον όστρακα, μεταξύ των οποίων φαίνεται μέχρι στιγμής να υπερτερούν αριθμητικά εκείνα της ΠΕ περιόδου. Αντιπροσωπεύονται με λίγα δείγματα τα μαύρα στιλβωτά της πελοποννησιακής νεολιθικής, τα χονδρά ακόσμητα της ΜΕ, ενώ η ΥΕ εμφανίζεται πολύ περιορισμένη. Ακολουθεί κενό έως το τέλος του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ., οπότε εμφανίζεται η τυπική της περιόδου λεπτή κορινθιακή κεραμική. Κορινθιακά μικρογραφικά αναθηματικά αγγεία και τοπικές απομιμήσεις τους κυριαρχούν και εδώ, όπως και σε άλλα πελοποννησιακά ιερά, από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ. Από τα μέσα του 6ου έως τα μέσα του 5ου απαντούν λίγα όστρακα από λακωνικά και αττικά αγγεία —κυρίως μελαμβαφείς κύλικες και σκύφους.

6. M. Moggi, I Sinecismi Interstatali Greci, I, Pisa 1976, σ. 140-156, 251-256. S. and H. Hodkinson, ό.π., σ. 260-264, 286-288. M. Jost, Ktema 11 (1986), σ. 155-157. N. F. Jones, Public Organisation in Ancient Greece, Philadephia 1987, σ. 132-135.

7. ΑΔ 37, ό.π., σ. 119.

Τα χαρακτηριστικά όμως αναθήματα στα αρχαϊκά ιερά της *Πτόλεως* δεν είναι αγγεία· είναι πήλινα ειδώλια και μετάλλινα εξαρτήματα γυναικείας αμφίεσης, κυρίως περόνες και μάλιστα σιδερένιες. Τα ειδώλια, εκτός από ελάχιστα γεωμετρικά ζωάρια που απαντούν στα στρώματα διάβρωσης της κορυφής, είναι αποκλειστικά γυναικείες μορφές. Τον 7ο και μέρος του 6ου αι. καλύπτουν τα γνωστά «αργειακού τύπου» χειροποίητα και ακολουθεί πυκνή σειρά πεπλοφόρων κορών. Τρεις ή τέσσερις —μικρογραφικοί κυρίως— τύποι μεταξύ αυτών είναι γνωστοί και από ιερά της Αργολίδας. Αποκλειστικά στη Μαντίνεια όμως φαίνεται να ανήκουν οι τύποι των μεγάλων πεπλοφόρων, που πρωτοεμφανίστηκαν στο ιερό της δυτικής πλαγιάς[8]. Οι πιο επιβλητικές από αυτές είναι ιερατικές μορφές, ύψ. 0,40 μ.[9], με βαρειά πελοποννησιακά χαρακτηριστικά και πλούσια κοσμήματα (εικ. 5-6). Παράλληλα υπάρχουν άλλες, μικρότερες ομάδες, που διαφοροποιούνται μεταξύ τους κατά τις τεχνοτροπικές τους αποχρώσεις και τη χρονολογική τους κλιμάκωση μέσα στην περίοδο από το τρίτο τέταρτο του 6ου έως τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Μερικές εντάσσονται στα ρεύματα του πελοποννησιακού ιωνισμού (εικ. 7), σε άλλες είναι εμφανής η επιρροή του Άργους και σε άλλες αναγνωρίζονται δεσμοί με τα εργαστήρια της βορειοανατολικής Πελοποννήσου (εικ. 8) —πράγματα ευεξήγητα άλλωστε και από

Εικ. 5. Πτόλις Μαντινείας. Πήλινο ειδώλιο πεπλοφόρου.

8. ΑΔ 18, ό.π., σ. 106, υποσημ. 35.

9. Υπάρχουν θραύσματα μορφών που το αρχικό τους ύψος θα ξεπερνούσε τα 0,55 μ.

Εικ. 6. Πτόλις Μαντινείας. Πήλινο ειδώλιο πεπλοφόρου.

τη γεωγραφική θέση της Μαντινείας. Τα πλέον αξιόλογα δείγματα προέρχονται από την ανασκαφή του ναού, ενώ στις τομές πλεονάζουν τα προϊόντα μαζικής παραγωγής του είδους.

Η άλλη αξιοσημείωτη κατηγορία ευρημάτων, οι σιδερένιες περόνες (εικ. 9-10), σώζονται σε εξαιρετικά καλή για το είδος του μετάλλου κατάσταση διατήρησης και απαρτίζουν ένα μοναδικό σε όγκο και ποιότητα σύνολο[10]. Τυπολογικά είναι αντίστοιχες με τις χάλκινες περόνες (εικ. 11), που επίσης αφθονούν μεταξύ των αναθημάτων του ναού· εκτός από τα μεμονωμένα υστερογεωμετρικά δείγματα, απαντούν όλοι οι γνωστοί τύποι περονών που παράγονται και κυκλοφορούν στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 7ου έως τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Το εύρημα είναι ση-

Εικ. 7. Πτόλις Μαντινείας. Πήλινα ειδώλια κορών.

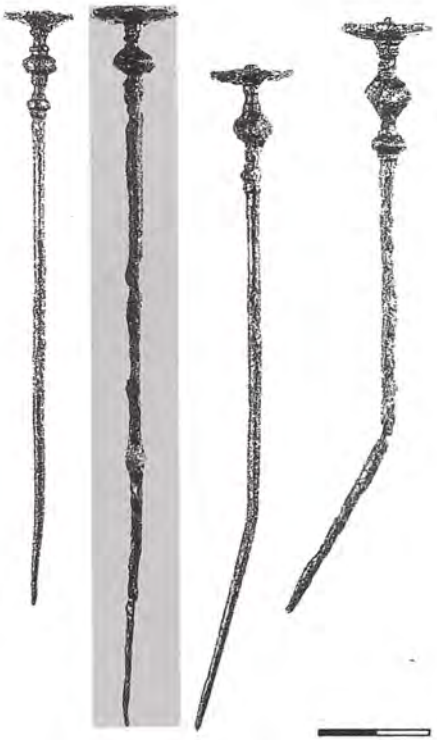
10. Τρεις ερευνητικές τομές, διαστ. 1Χ2 μ. η καθεμία, στην εξωτερική ανατολική πλευρά του κτιρίου έδωσαν συνολικά 210 περίπου σιδερένιες περόνες — άρτιες και ελλιπείς— και άφθονα θραύσματα άλλων, και μόνο 30 χάλκινες. Μεταξύ των αναθημάτων όμως του ναού υπερτερούν οι χάλκινες, για τις οποίες βλ. I. Kilian-Dirlmeier, PBF XIII 8 (1984), όπου "Mantineia".

Εικ. 8. Πτόλις Μαντινείας. Γυναικείο καθιστό ειδώλιο «αργειακού» τύπου.

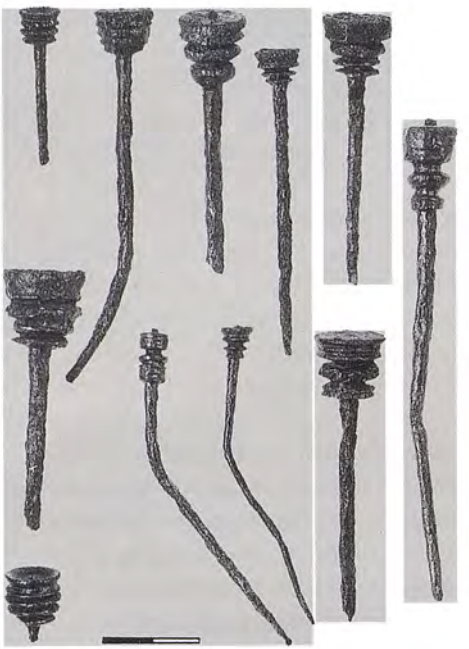
Από τη μαρτυρία των κινητών ευρημάτων διαπιστώνεται γενικά ότι τα αρχαϊκά ιερά στην «Πτόλι» ακμάζουν έως το 460 π.Χ., ότι έχουν μια δεύτερη περίοδο ακμής τον 4ο αι. και ότι παύουν να λειτουργούν προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Σε ποιο βαθμό στις διακυμάνσεις αυτές υπάρχει αντίκτυπος συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων και μεταβολών του πολιτικού βίου των Μαντινέων πιστεύουμε ότι θα δείξει η συνέχεια της έρευνας μαζί με πολλά άλλα που αναμένονται από μαντικό για τη σπουδή της αρχαίας μεταλλουργίας και ειδικά της τεχνολογίας του σιδήρου.

Ποικίλα χάλκινα ελάσματα (εικ. 12), χάλκινα και ελάχιστα αργυρά γυναικεία κοσμήματα, οστέινες πόρπες και σφραγίδες συμπληρώνουν τις συνήθεις στα πελοποννησιακά Αρτεμίσια και Ηραία κατηγορίες αναθημάτων με μερικά δείγματα που συγκαταλέγονται μεταξύ των αρίστων του είδους τους. Λεπτά εργαλεία και άμορφες μικρές μάζες χαλκού στα στρώματα της διάβρωσης επιβεβαιώνουν, τέλος, την παρουσία εργαστηρίων κοντά στα ιερά.

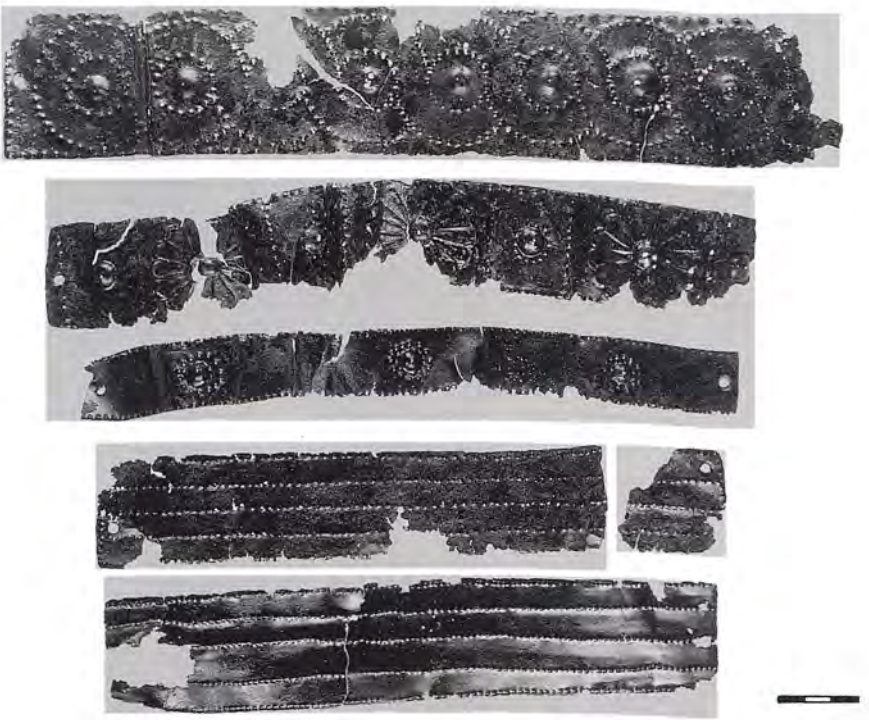
Εικ. 9. Πτόλις Μαντινείας. Σιδερένιες περόνες.

αυτή. Το κέρδος μέχρι στιγμής είναι ότι η *Πτόλις* του μυθικού Μαντινέως (Παυσανίας VIII 8, 4) αναδύεται πλέον ως πραγματικότητα της πρώιμης Χαλκοκρατίας και ότι άρχισε ήδη να μας αποκαλύπτεται μια ακμαία αρχαϊκή Μαντίνεια με την «Πτόλι» ως κεντρικό ιερό τόπο, όπου συναντώνται οι Μαντινείς των γύρω κωμών, συντηρούν κοινοτικά ιερά και σφυρηλατούν τους εθνικούς δεσμούς τους, ώσπου να «συνοικισθούν» στο άστυ που ιδρύθηκε (460 π.Χ.) για το σκοπό αυτό στην πεδιάδα κοντά στο λόφο.

Εικ. 10-11. Πτόλις Μαντινείας. Σιδερένιες και χάλκινες περόνες.

Εικ. 12. Πτόλις Μαντινείας. Χάλκινα ελάσματα.

PTOLIS AT MANTINEIA

TH. KARAGIORGA-STATHAKOPOULOU

The hill that rises about 1 km north of the ruins of ancient Mantineia is identified as the Mycenaean acropolis that was called Ptolis in antiquity. The completion of the excavation of the temple on the west slope and the exploratory trenches around the hill have revealed that the hill was inhabited in the Neolithic period and throughout the Bronze Age. The temple on the west slope was built on the site of a cult place at the end of the 8th or beginning of the 7th c. BC. It was probably dedicated to Artemis and had two building phases, the second of which extended from the third quarter of the 6th to the end of the 3rd c. BC. At the same time other sanctuaries were in use on the summit and higher parts of the hill.

Από Τη Διακοσμηση Των Νεκρικων Κλινων

Μ. Λιλιμπακη-Ακαματη

Σε εργασίες διαπλάτυνσης του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών, αμέσως νότια του τρίτου κατά σειρά τύμβου, που συναντά κανείς μεταξύ Χαλκηδόνας και Πέλλας[1], αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι του λεγόμενου ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας[2].

Ο τάφος στον οποίο βρέθηκαν τα αντικείμενα που εξετάζονται εντοπίσθηκε στη βόρεια παρειά του δημόσιου δρόμου[3]. Ήταν κιβωτιόσχημος, λαξευτός στο φυσικό βράχο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το ανατολικό τμήμα του βρέθηκε κατεστραμμένο και έλειπαν οι καλυπτήριες πλάκες. Είχε μήκος 2,60, πλάτος 1,30 και βάθος 0,70 μ. Στο δάπεδο, ανατολικά και δυτικά, υπήρχαν λαξεύματα πλ. 0,50 και βάθ. 0,30 μ., μέσα στα οποία ήταν τοποθετημένα τα πόδια μιας κλίνης[4], πάνω στην οποία κείτονταν ο νεκρός με το κεφάλι στην ανατολική πλευρά.

Η έλλειψη κτερισμάτων δυσχεραίνει τη χρονολόγηση του τάφου. Η χρονολογική τοποθέτηση ωστόσο γειτονικού κιβωτιόσχημου τάφου στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.[5] κάνει πολύ πιθανή και τη χρονολόγηση του τάφου που εξετάζεται στην ίδια περίοδο.

Τα μόνα αντικείμενα που βρέθηκαν στον τάφο ήταν μερικά σιδερένια καρφιά από τη συναρμόλογηση των ξύλινων τμημάτων της νεκρικής κλίνης και η διακοσμητική επένδυση των ποδιών της από «φαγεντιανή»[6]. Η επένδυση αυτή αποτελεί και το αντικείμενο μελέτης (εικ. 1-3).

Τα κομμάτια της διακοσμητικής επένδυσης των ποδιών της νεκρικής κλίνης βρέθηκαν μέσα στα λαξεύματα του δαπέδου των στενών πλευρών του τάφου. Από τα κομμάτια του δυτικού λαξεύματος αποκαταστάθηκε ολόκληρη η επένδυση του ενός ποδιού της δυτικής πλευράς της κλίνης (εικ. 1) και το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσης του άλλου (εικ. 2). Τα κομμάτια του ανατολικού λαξεύματος, που δε σωζόταν ολόκληρο εξαιτίας της καταστροφής του τάφου, αποτελούν ένα μικρό μέρος της επένδυσης του βόρειου

1. Για τους ταφικούς τύμβους της περιοχής της Πέλλας, Π. Χρυσοστόμου, Νέοι τύμβοι στην Πελλαία χώρα, ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 147 κ.ε.

2. Για το λεγόμενο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 91 κ.ε., υποσημ. 2, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η ίδια, Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 127-136, καθώς και το Ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας. Ανασκαφή 1989, ΑΔ 44 (1989): Μελέτες, υπό εκτύπωση. Επίσης, Πέλλα, Πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων, 1987, οδηγός έκθεσης, σ. 28 (Κ. Τζαναβάρη).

3. Σε απόσταση 100 μ. περίπου από τις υπώρειες του τύμβου.

4. Παρόμοια λαξεύματα υπάρχουν σε πολλούς κιβωτιόσχημους τάφους του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας.

5. Η χρονολόγηση του τάφου αυτού στηρίζεται στο μοναδικό κτέρισμά του, ένα μυροδοχείο με πολύ χαμηλό πόδι, σφαιρική κοιλιά και διακόσμηση οριζόντιων ταινιών. Για παρόμοια μυροδοχεία, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα 1994, σ. 121, σχέδ. 22, πίν. 1.

6. Για το υλικό κατασκευής, που στο άρθρο ονομάζεται «φαγεντιανή», βλ. παρακάτω στην Έκθεση ανάλυσης υλικού.

Εικ. 1-2. Διακοσμητική επένδυση από φαγεντιανή ποδιών της νεκρικής κλίνης μετά την αποκατάσταση.

πιθανότατα ποδιού της ανατολικής πλευράς της κλίνης (εικ. 3).

Η διακοσμητική επένδυση του ποδιού της νεκρικής κλίνης του τάφου έχει ύψος 0,295 μ. Η διακόσμηση χωρίζεται σε τρεις ενότητες: Η πρώτη, στο κάτω μέρος, αποτελείται από ένα τμήμα, ύψ. 0,066 μ., διάτρητο στη μέση, σε όλο το μήκος του, με ανοικτό γαλάζιο χρώμα[7]. Η κάτω επιφάνειά του είναι επίπεδη. Το κατώτερο τμήμα του, ύψ. 0,02 μ., με ελαφρά καμπύλο περίγραμμα, συνεχίζεται με μια σπείρα ανάμεσα σε δύο σκοτίες[8] και λεπτό δακτύλιο επάνω, πλ. 0,018 και ύψ. 0,005 μ. Η δεύτερη ενότητα αποτελείται κι αυτή από ένα τμήμα διάτρητο[9] με ανοικτό πράσινο χρώμα, ύψ. 0,07 μ.[10], με

7. Η κάτω διάμετρός του είναι 0,073 και η πάνω 0,065 μ. Η οπή έχει διάμετρο 0,034 κάτω και 0,029 μ. επάνω.

8. Το τμήμα αυτό έχει ύψος 0,035 μ.

9. Η οπή έχει διάμετρο κάτω 0,045 και πάνω 0,05 μ.

10. Η κάτω πλευρά έχει διάμετρο 0,128 και η πάνω 0,09 μ.

ελαφρά κυρτή την κάτω επιφάνεια γύρω από την οπή[11]. Το κατώτερο τμήμα, ύψ. 0,055 μ., φέρει είκοσι τέσσερις ραβδώσεις που καμπυλώνονται στο πάνω μέρος προς τα μέσα. Πάνω στο ραβδωτό αυτό τμήμα υπάρχει σκοτία, ύψ. 0,02 μ. Η πάνω επίπεδη επιφάνειά της, ένας κυκλικός δακτύλιος γύρω από την οπή, έχει πλάτος 0,022 μ. Η τρίτη ενότητα της διακόσμησης, ύψ. 0,158 μ., αποτελείται από έξι σπείρες με ανοικτό γαλάζιο χρώμα, που σε ορισμένα σημεία γίνεται έντονα γαλάζιο και πέντε σκοτίες με ανοικτό πράσινο χρώμα. Τα κομμάτια, διάτρητα κι αυτά[12], εναλλάσσονται το ένα πάνω στο άλλο. Οι σπείρες, με καμπύλο περίγραμμα, έχουν διάμετρο 0,104-0,105 και ύψ. 0,013 μ. Η διάμετρος των σκοτιών είναι 0,09-0,094 μ. και το ύψος τους 0,015 μ.[13].

Τα τμήματα της διακοσμητικής επένδυσης που περιγράφηκαν είναι κατασκευασμένα στον τροχό. Έτσι εξηγούνται οι μικρές διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις τους. Οι ραβδώσεις μόνον της δεύτερης διακοσμητικής ενότητας έγιναν με εργαλείο.

Η ξύλινη κλίνη του τάφου της Πέλλας είχε, όπως φαίνεται, τη μορφή απλού ορθογώνιου φορείου, τα πόδια του οποίου, λαξευμένα ομοιόμορφα, εισχωρούσαν στον κενό κυκλικό χώρο που δημιουργούν τα διάτρητα επάλληλα διακοσμητικά στοιχεία της επένδυσης. Μόνον το κάτω τμήμα τους, που εισχωρούσε στο στενότερο χώρο του κομματιού της πρώτης ενότητας, πρέπει να ήταν λεπτότερο.

Τα σιδερένια καρφιά σε σχήμα Γ, που βρέθηκαν στον τάφο[14], προέρχονται από τη συναρμολόγηση του πάνω μέρους των ξύλινων ποδιών, που πιθανότατα εξείχαν ελαφρά από τη διακοσμητική επένδυση,

11. Η κυρτή επιφάνεια έχει πλάτος 0,025 μ.

12. Η διάμετρος οπής των σπειρών είναι 0,046 μ. και των σκοτιών 0,041 μ.

13. Ο δακτύλιος των σπειρών έχει πλάτος 0,03 μ. και των σκοτιών 0,028 μ. Η ελλιπής επένδυση του δεύτερου ποδιού της δυτικής πλευράς της κλίνης σώζεται μέχρι ύψους 0,23 μ. (εικ. 2). Λείπουν δύο σπείρες και δύο σκοτίες της τρίτης διακοσμητικής ενότητας. Το κατώτερο τμήμα της διακόσμησης και το ραβδωτό κομμάτι είναι κολλημένα, όμως τα ανοίγματα των οπών τους δε συμπίπτουν απόλυτα. Κολλημένες είναι επίσης μια σπείρα και μια σκοτία. Κάποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στις διαστάσεις των κομματιών του ποδιού αυτού σε σχέση με το προηγούμενο. Η κάτω διάμετρος του κατώτερου τμήματος της διακόσμησης είναι 0,075 μ. Το άνοιγμα της οπής στο πάνω μέρος του ραβδωτού τμήματος είναι 0,045 μ. Η διάμετρος των σπειρών είναι 0,105-0,108 μ. και των οπών τους 0,046-0,048 μ. Μια σκοτία έχει διάμετρο 0,087 μ. Από την επένδυση ποδιού της ανατολικής πλευράς της κλίνης (εικ. 3), σωζ. ύψ. 0,175 μ., διασώζεται το κατώτερο τμήμα της, που έχει συμπληρωθεί, μέρος του δεύτερου ραβδωτού τμήματος, συγκολλημένο από δύο κομμάτια, καθώς και δύο κομμάτια από διαφορετικές σπείρες και ένα κομμάτι σκοτίας από το τρίτο τμήμα της διακόσμησης. Στο ένα κομμάτι της σπείρας, στην περιφέρειά της, το γαλάζιο χρώμα διαφοροποιείται σε έντονο γαλάζιο (λουλακί). Και εδώ παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις σε σχέση με τα άλλα δύο πόδια. Το ύψος του κάτω τμήματος της διακόσμησης είναι 0,07 μ., η κάτω διάμετρος 0,08 μ. και το άνοιγμα των οπών κάτω και πάνω 0,03 μ. Το κατώτερο τμήμα του με το καμπύλο περίγραμμα έχει ύψος 0,03 μ. και το ανώτερο με τη σκοτία και τις δύο σπείρες 0,025 μ., ενώ ο δακτύλιος, πλ. 0,027 μ., έχει ελαφρά κυρτή την κάτω επιφάνεια. Το ραβδωτό τμήμα, με επίπεδη την κάτω επιφάνεια, έχει ύψος 0,065 μ. και διάμετρο οπής στην κάτω πλευρά 0,06 μ. Η σκοτία στην πάνω πλευρά του έχει ξεκολλήσει. Το πλάτος του δακτυλίου της σκοτίας που σώζεται είναι 0,02 μ.

14. Βρέθηκαν επτά σιδερένια καρφιά σε σχήμα Γ. Το μέγιστο μήκος της κάθετης κεραίας τους είναι 0,115 και της οριζόντιας 0,045 μ.

Εικ. 3. Κομμάτια από τη διακοσμητική επένδυση από φαγεντιανή ποδιού της ανατολικής πλευράς της νεκρικής κλίνης.

με τους κανόνες του σκελετού του φορείου. Η συναρμολόγηση αυτή έγινε αφού καλύφθηκαν τα πόδια με τα κομμάτια της επένδυσης, τα οποία τοποθετήθηκαν «περαστά» από πάνω και κολλήθηκαν το ένα πάνω στο άλλο. Το λαξευμένο στο βράχο θρανίο που σχηματίζεται στη μέση του τάφου[15], εξασφάλιζε τη σταθερότητα του επίπλου, καθώς οι κανόνες πατούσαν πάνω σ' αυτό.

Το απλό ξύλινο φορείο του τάφου της Πέλλας μετατρέπεται με τη διακοσμητική επένδυση των ποδιών του σε κλίνη με τορνευτά πόδια[16]. Τα πρώτα δείγματα κλινών και θρόνων με τορνευτά πόδια εμφανίζονται στον 8ο αι. π.Χ. Οι απεικονίσεις τους στην αγγειογραφία και την πηλοπλαστική των αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων είναι άφθονες[17].

Τα κυρίαρχα στοιχεία της διακόσμησης επίπλων με τορνευτά πόδια είναι το

15. Το ύψος της επένδυσης του ποδιού της ανατολικής πλευράς της κλίνης που αποκαθίσταται ακέραιο είναι περίπου 0,295 μ., όσο και το βάθος των λάκκων.

16. H. Kyrieleis, Throne und Klinen, 24 ErgHeft JdI 1969, σ. 116 κ.ε.

17. C. Ransom, Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans, Chicago 1905, σ. 20 κ.ε. G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, London 1966, σ. 55 κ.ε., εικ. 80-83, 283, 301-303. H. Kyrieleis ό.π., πίν. 18 αριθ. 3 (Δημητριάδα).

χαμηλό πόδι με το κομψό σχήμα και οι δακτύλιοι. Στην ελληνιστική εποχή προστίθεται μια σειρά από κυρτά διακοσμητικά στοιχεία στο κάτω μέρος, οι καμπυλότητες της διακόσμησης γίνονται λιγότερο έντονες και ανάμεσα στα τορνευτά τμήματα παρουσιάζονται πέλματα ζώων, φυτικά μοτίβα, σφίγγες[18].

Στα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία της επένδυσης των ποδιών της κλίνης της Πέλλας είναι φανερή η ανατολική επίδραση. Ο συνδυασμός του ραβδωτού τμήματος με τις σπείρες και τις σκοτίες συναντάται ευρύτατα σε διακοσμήσεις επίπλων της Περσίας και της Αιγύπτου[19]. Επιβεβαιώνεται, έτσι, ακόμα μια φορά η διάδοση των πολιτιστικών στοιχείων της Ανατολής στον ελληνικό χώρο με τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου Γ΄.

Νεκρικές κλίνες με τορνευτά πόδια φαίνεται ότι δεν ήταν συνηθισμένες στον ελληνικό χώρο. Δύο παραδείγματα είναι γνωστά από τη νότια Ελλάδα, οι λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων στη Βάθεια Εύβοιας και στο Ηρώο της Καλυδώνος[20]. Οι νεκρικές κλίνες, όπως δείχνουν τα άφθονα λίθινα δείγματα, αλλά και τα διακοσμητικά στοιχεία των ξύλινων κλινών που έχουν διασωθεί, είχαν ορθογώνια πόδια[21], διακοσμημένα συνήθως με ελεφαντοστό, γυαλί, επιχρυσωμένο ή χρωματισμένο πηλό[22]. Δεν έλειπαν βέβαια και οι κλίνες με ζωγραφική διακόσμηση[23]. Η αποκατάσταση της διακόσμησης των ξύλινων κλινών βασίζεται ως τώρα στα διακοσμητικά στοιχεία που έχουν διασωθεί και στις αντίστοιχες διακοσμήσεις των λίθινων κλινών.

Αναλύσεις δειγμάτων από την επένδυση των ποδιών της ξύλινης νεκρικής κλίνης του τάφου του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας[24] απέδειξαν ότι το υλικό της, παραπλήσιο της φαγεντιανής, κατατάσσεται στην κατηγορία των Frit[25]. Τα διακοσμητικά στοιχεία ήταν συγκολλημένα με μια λευκή ουσία, που ταυτίσθηκε με ανθρακικό ασβέστιο. Υπολείμματά της

18. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romaines II, Paris 1963, σ. 127 B° 25, πίν. 154α. Βλ. και Κ. Τζαναβάρη, Πήλινο ταφικό σύμπλεγμα από τη Βέροια, Αμητός (1987), σ. 861 κ.ε., πίν. 174.

19. Η. Kyrieleis, ό.π., πίν. 9 αριθ. 1-3 (Περσία), αριθ. 4 (Αλεξάνδρεια), πίν. 12, αριθ. 1 (Β. Συρία).

20. K. G. Vollmoeller, Über zwei euböische Kammergraber mit Totenbetten, AM 26 (1901), σ. 368 κ.ε., εικ. 11, 12, πίν. XVI. E. Dyggve - F. Poulsen -K. Rhomaios, Das Heron von Kalydon Kobenhavn 1934, σ. 346 κ.ε., εικ. 52-54, 116. Για τα λείψανα κλίνης με τορνευτά πόδια που βρέθηκε μέσα σε σαρκοφάγο στη Losarskata της Βουλγαρίας, βλ. B. D. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in SüdBulgarien (1934), σ. 121 κ.ε., εικ. 145, 146, 148-150.

21. Η. Kyrieleis, ό.π., σ. 151 κ.ε.

22. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι, 1984, σ. 121 κ.ε., Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων, Θεσσαλονίκη 1990 (διδακτορική διατριβή υπό δημοσίευση), σ. 184 κ.ε. Γενικότερα για τη διακόσμηση ξύλινων επίπλων, G. Richter ό.π., σ. 122 κ.ε., σ. 125 κ.ε.

23. Κ. Σισμανίδης, ό.π., σ. 33 κ.ε. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 34 εικ. 13, 14.

24. Οι αναλύσεις έγιναν στο εργαστήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης από τις χημικούς Μ. Κεσίσογλου και Μ. Μήρτσου. Η έκθεση με τα αποτελέσματα της ανάλυσης παρατίθεται στο τέλος του άρθρου, σ. 128 κ.ε. Ευχαριστώ θερμά τη διευθύντρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης Ι. Βοκοτοπούλου για τη χορήγηση άδειας εξέτασης του υλικού στο εργαστήριο του Μουσείου.

25. M. S. Tite, Characterisation of Early Vitreous Materials, Archaeometry 29, 1, 1987, σ. 21 κ.ε., σ. 27 κ.ε.

διατηρήθηκαν στις εφαπτόμενες επιφάνειες και στο εσωτερικό των οπών.

Αν και τα υπολείμματα διακόσμησης νεκρικών κλινών έχουν πληθύνει τελευταία στο μακεδονικό χώρο, η διακόσμηση της ξύλινης κλίνης του τάφου του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας με φαγεντιανή είναι το μόνο γνωστό ως σήμερα παράδειγμα.

Η χρήση της φαγεντιανής είναι γνωστή από την 5η χιλιετία π.Χ.[26]. Τα καλύτερα παραδείγματα προέρχονται από την Αίγυπτο και άλλες χώρες της ανατολικής Μεσογείου. Η φαγεντιανή εχρησιμοποιείτο αρχικά για την κατασκευή μικρών αντικειμένων, π.χ. ψήφων και φυλακτών, αργότερα όμως άρχισαν να κατασκευάζονται με αυτήν κοσμήματα, ειδώλια, αγγεία, αλλά και στοιχεία αρχιτεκτονικής διακόσμησης[27]. Ως ένθετο υλικό εχρησιμοποιείτο ευρύτατα για τη διακόσμηση επίπλων στην Αίγυπτο[28]. Η μορφή της διακόσμησης της νεκρικής κλίνης του τάφου της Πέλλας με τη χρησιμοποίηση φαγεντιανής ως περίβλημα ξύλινου μέλους είναι, όσο γνωρίζω, μοναδική ως σήμερα, τουλάχιστον στον ελληνικό χώρο.

Τα κατασκευαστικά στοιχεία και οι διαστάσεις του επίπλου, προσαρμοσμένες στις διαστάσεις του τάφου, δείχνουν ότι η κλίνη είχε κατασκευασθεί για να τοποθετηθεί στον τάφο. Ανάλογα έπιπλα της καθημερινής ζωής με μεγάλη χρήση πρέπει να ήταν περιορισμένα εξαιτίας του ευπαθούς υλικού κατασκευής[29].

Δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί η ύπαρξη εργαστηρίων κατασκευής αντικειμένων από φαγεντιανή ή υποκατάστατά της στη Μακεδονία με μόνο το παράδειγμα της Πέλλας. Απαιτείται συστηματική μελέτη ανάλογου υλικού τόσο από τις ανασκαφές της μακεδονικής πρωτεύουσας, όσο και από άλλες περιοχές του μακεδονικού χώρου.

Έκθεση ανάλυσης υλικού

Μ. Κεσισογλου - Ε. Μηρτσου

Τρία δείγματα από τη διακόσμηση της κλίνης, ένα χρώματος μπλε και δύο με διαφορετικές αποχρώσεις του πράσινου, μελετήθηκαν με στερεοσκοπική εξέταση, χημική ανάλυση και περίθλαση ακτίνων-Χ, προκειμένου να προσδιορισθεί η σύστασή τους.

Κατά τη στερεοσκοπική εξέταση (160χ) τα δείγματα παρουσίασαν εικόνα υαλοποιημένων υλικών. Αποτελούνταν από έναν πυρήνα ανοικτού μπλε ή πράσινου χρώματος κατά περίπτωση και εξωτερικά έφεραν ένα στρώμα πάχ. 0,1-0,3 ΜΜ με πιο σκούρο χρώμα.

26. Για την τεχνική της φαγεντιανής, J.v. Noble, The Technique of Egyptian Faience, AJA 73 (1969), σ. 435 κ.ε. A. Lucas - J. R. Harris, Ancient Egyptian Materials and Industries, London 1962, σ. 156 κ.ε. Al. Kaczmarczyk - R.E.M. Hedges, Ancient Egyptian Faience, Warminster 1983, σ. 28 κ.ε., 78 κ.ε., σ. 148 κ.ε.

27. Βλ. υποσημ. 26. Ακόμα, D. Thompson, Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience (1973), σ. 10 κ.ε., 16 κ.ε. El. Rietstahl, Ancient Egyptian Glass and Glazes in the Brooklyn Museum, New York 1968, σ. 2 κ.ε.

28. H. S. Baker, Furniture in the Ancient World. Origins and Evolution, London 1966, σ. 28 κ.ε., σ. 79 κ.ε.

29. Αντίθετα διακοσμήσεις σε χαλκό ήταν πολύ συνηθισμένες, όπως αποδεικνύουν τα χάλκινα τμήματά τους που έχουν διασωθεί.

Η χημική ανάλυση, που πραγματοποιήθηκε μόνο στον πυρήνα των δειγμάτων, περιελάμβανε προσδιορισμό των στοιχείων Na, K, Ca, Mg, Fe, Cu, Pb και Mn με φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης σε φασματοφωτόμετρο Perkin-Elmer 1100B. Η διαλυτοποίηση των δειγμάτων έγινε με σύντηξη με μεταβορικό λίθιο ($LiBO_2$).

Τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης δίνονται στον πίνακα 1.

κορυφές που αποδίδονται σε ανακλάσεις α-χαλαζία και ασβεστιοπυριτικών ενώσεων. Η ύπαρξη αυτών των ενώσεων σε συνδυασμό με τη χημική σύσταση και τη μορφή των δειγμάτων συνηγορούν στην κατάταξή τους στην κατηγορία των "Frit" κατά Tite (1987), που είναι υλικά παραπλήσια με τη φαγιεντιανή και για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνται οι ίδιες πρώτες ύλες: πυρίτιο που προέρχεται συνήθως από άμμο, αλκάλεα από φυσικά

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Αποτελέσματα χημικής ανάλυσης (%)

Δείγμα	Na_2O	K_2O	CaO	MgO	Fe_2O_3	CuO	PbO	MnO
Πράσινο σκούρο	0,37	0,02	6,96	0,13	0,12	0,95	1,32	—
Πράσινο ανοικτό	0,09	0,01	7,45	0,15	0,15	0,95	1,04	—
Μπλε ανοικτό	0,40	0,06	10,95	0,83	1,97	0,88	—	—

Όπως φαίνεται από τις τιμές του πίνακα, τα δείγματα περιέχουν CaO σε ποσοστό το οποίο κυμαίνεται από 7% έως 11% περίπου, που είναι πολύ υψηλότερο από αυτό που περιέχουν οι τυπικές φαγιεντιανές (<1,5%). Η μελέτη του δείγματος με πράσινο σκούρο χρώμα με περιθλασίμετρο κόνεως ακτίνων-Χ (Phillips PH 1840, CuKa, φίλτρο Ni, 36KV/24MA) έδωσε διάγραμμα στο οποίο εμφανίζονται

αποθέματα ή τέφρα φυτών και ασβέστης.

Όσον αφορά το χρώμα των δειγμάτων, το μεν μπλε αποδίδεται στην ύπαρξη χαλκού, τα δε πράσινα σε συνδυασμό μπλε ενώσεων του χαλκού και κίτρινων ενώσεων του μολύβδου.

Το υλικό που θεωρήθηκε ως συγκολλητική ουσία των στοιχείων της διακόσμησης ταυτοποιήθηκε ως ανθρακικό ασβέστιο.

Decoration of a Funerary Couch

Maria. Lilimbaki-Akamati

In the course of widening the Thessaloniki-Yannitsa public road a cist tomb dated to the end of the 4th or the beginning of 3rd cent. BC was discovered cut into the natural rock, with cavities at each end in which the legs of a wooden funerary couch sheathed with pieces of "faience" fitted.

Three sets of decoration can be distinguished on the sheathing, which is 0.295 m in height. The first, on the lower part, consists of a light blue piece with a spiral between two scotias and a narrow band on top. The second consists of a light green piece with twenty-four grooves on the lower part and a scotia on the upper. The third consists of six light blue spirals and five light green scotias.

The wooden funerary couch was a plain rectangular litter, whose legs went through the gaps formed by the successive perforated pieces of sheathing. Thus the plain litter was transformed by the ornamental sheathing into a couch with turned legs, showing strong Eastern influence on the individual decorative elements. Funerary couches with turned legs were not usual in Greece, and the form of the decoration of the couch in the tomb at Pella with the use of faience as sheathing on the wooden component is, as far as I know, unique at present.

Analyses of samples of the sheathing of the couch legs showed that the material, which is very similar in appearance to faience, falls into the category of frit.

A Problematic Scarab from the Thermojannis Collection

Eric H. Cline

A scarab, possibly of Thutmose III, Pharaoh of Egypt from *ca*, 1479-1425 B.C., is currently in the Nafplion Museum in Greece (Nafplion Museum no. 9874, former Collection Thermojannis). The inscribed hieroglyphs, which are most likely to be read as *Mn-ḫpr-r^{c}* ("Men-kheper-re") with two flanking *m3^{c}t* feathers and a *R^{c}* sign (sun-disk) and *mn* sign (draught-board) above, also form cryptograms praising a god: Amun or Amun-Re (fig. 1a-d). Previously in the private collection of G. Thermojannis, the scarab is of unknown provenance. It is believed to have been discovered somewhere in the Argolid, possibly in a Late Helladic tomb. Within the Thermojannis collection it was kept together with the Mycenaean seals (*CMS* V Suppl. 1B nos. 89-103) and an "Island gem" of the 6th c. B.C. The collection also contains a large number of gold beads, spindle whorls and four anthropomorphic figurines of the Mycenaean period[1].

Description and Identification

The scarab appears to be made of jasper, either black or very dark green, depending upon lighting conditions and the individual viewer. Its measurements are: L: 2.15, W: 1.56, Th: 0.98, SH: 0.25 and 0.30 cm. There are a few fine cracks in the surface. The scarab body itself is somewhat stylized, with a lunate (elongated oval) head, a notched clypeus, and a naturalistically-modelled back. The thorax and elytra are depicted by reasonably straight lines, while the front legs are suggested simply by parallel lines (fig. 1c-d)[2].

Inscribed on the base are the *R^{c}* sign (sun-disk) and the *mn* sign (draught-board) above an elongated oval containing hieroglyphs which are problematic. These are most likely to be read *Mn-ḫpr-r^{c}* ("Men-kheper-re"), most frequently used as the prenomen of Thutmose III; a *m3^{c}t* feather flanks the oval on either side (fig. 1a-b). Many of the hieroglyphs are inscribed as

1. Information courtesy of Dr. Ingo Pini and of Mrs Eleni Palaiologou from the Nafplion Museum. I would like to thank Dr. Pini for the generous invitation to publish this scarab and for his assistance and comments throughout the publication process; Mrs Phani Pachyyanni and the Nafplion Museum for permission to publish the scarab; Drs James M. Weinstein and Richard B. Parkinson for their comments on the scarab; and Drs John Baines, Erik Hornung, Bertrand Jaeger, David B. O'Connor and Elisabeth Staehelin for their comments on both the scarab and earlier versions of this manuscript. It should be noted that all comments and observations by the author and by the scholars consulted were made on the basis of photographs, or, in some cases, a photocopy of the photographs seen on fig. 1.

2. The scarab fits into Petrie's Type H; see Petrie 1917: p.lxiii (especially nos 12, 44, 48, 50, 54, 62, 80, 82, 86, 88, and 92). See also Martin 1971, Tufnell 1984, and O'Connor 1985 for typological classifications and descriptive analyses of earlier second millennium scarabs. As O'Connor 1985: 10 remarks, "the presence of a lunate head...is a strong indication of a Dynasty XVIII date". O'Connor 1985: 9 also notes that his Type 4 scarabs, which ours resembles, are most common in the Eighteenth Dynasty.

Fig. 1. Problematic scarab, from the Thermojannis Collection: a) base of scarab, b) impression of scarab base, c) top view of scarab, d) side view of scarab.

extremely stylized signs; for example, the *ḫpr*, or sacred scarab-beetle, is depicted with a square body and lacking a head[3]. In fact, it is this stylizing of the signs which leads to problems of interpretation, particularly in the case of the middle sign within the elongated oval.

There are three basic possibilities concerning the interpretation of this middle sign. The first is that the sign is most likely a *mn* (draught-board), stylized almost beyond recognition and missing all of its vertical lines. The hieroglyphs inside the oval would then read *Mn-ḫpr-r^{c}* ("Men-kheper-re"), and the inscription on the scarab would then be a reference to Thutmose III. Good examples of other scarabs reading *Mn-R^{c} Mn-ḫpr-r^{c}*, with the latter located within an oval or a cartouche below the *Mn-R^{c}* and with flanking *m3^{c}t* feathers, can be readily found[4].

A second possibility again involves Thutmose III. It is conceivable that the middle hieroglyph within the oval is not a separate sign at all but is in fact a "wing" belonging to the sign above, which would then still be read as *R^{c}*, but which would then be a highly stylized "winged sun-disk"[5]. If so, then the *mn* and the *R^{c}* above the oval must be used in conjunction with the signs within the oval in order to create Thutmose III's prenomen. This does not present a great problem, for a number of examples can be found of scarabs with Thutmose III's prenomen written using two sun-disks in order to create the desired inscription; thus (top to bottom) *R^{c}, mn, R^{c}* (winged), and *ḫpr*[6]. Thus, the vertical hieroglyphs would read *Mn-ḫpr-r^{c}* ("Men-kheper-re"). If the two *m3^{c}t* feathers are read as phonetic signs as well, thus utilizing all signs present on the scarab, the full inscription might be read as *Mn-ḫpr-r^{c} m3^{c}ty* ("Men-kheper-re, the Just"). As Staehelin, Hornung and Jaeger have pointed out, however, the epithet *m3^{c}ty* does not occur anywhere else with the name of a king; it is more usually found in combination with the name of a god[7]. Thus, the two *m3^{c}t* feathers should probably be seen in this case as simple flanking motifs.

A third, less-likely, possibility is that the middle sign within the oval should be read instead as *ꜣ* (horizontal wooden column) and that the three hieroglyphs within the oval should be read as *ꜣ-ḫpr-r^{c}* ("Aa-kheper-re") — an attempt to write the prenomen of Amenhotep II, the Pharaoh of Egypt from *ca* 1427-1400 B.C. This seems most unlikely, however, for the inscription would then be defective, since Amenhotep II's prenomen was meant to be written *ꜣ-ḫprw-r^{c}* ("Aa-kheperu-re"). Our scarab would be missing the lowest-most hiero-

3. For other examples of Thutmose III cartouches containing a highly stylized *ḫpr* (scarab-beetle), sometimes with a *m3^{c}t* feather on either side of the cartouche, *cf.* Hornung and Staehelin 1976, p. 244-247, 253 (nos 266, 269-271, 276-278, 281-286, 311), Pls 26-27, 31; Jaeger 1982, p. 114 (ill. 269-270), 125 (ill. 301, 310-311); Petrie 1917, p. xxix (no 144).

4. *Cf.* Jaeger 1982, p. 34 (nos 123°-124°).

5. I am indebted to Richard B. Parkinson for this suggested reading.

6. For examples of scarabs with Thutmose III's prenomen in combination with a winged sun-disk, some written using two sun-disks, see Hornung and Staehelin 1976, p. 246 (nos 276, 278); Jaeger 1982, p. 32 (nos 68°-69°) and 33-34 (nos 97°-125°), particularly nos 104°, 106°, and 123°-124°.

7. Private communication, 30 December 1993.

glyph, the plural strokes. Since there is no room left in the oval for such a missing hieroglyph, the possibility of this being a scarab of Amenhotep II seems remote[8]. Moreover, the use of an oval containing hieroglyphs on the scarab also indicates that an identification with Thutmose III is more likely. Jaeger has shown that ovals were used in the writing of Thutmose III's name far more often than they were used for any other Egyptian Pharaoh during the period from Ahmose to Thutmose IV[9].

Cryptographic Inscription(s)

The entire inscription on the base of our scarab may also be read as a cryptogram, in several different ways[10]. If one simply reads *Mn-ḫpr-rᶜ* within the oval (sun-disk, stylized draught-board, scarab-beetle), then the two signs above (*mn* and *Rᶜ*) can best be explained as part of a cryptographic inscription. This cryptographic inscription, which would be read *'Imn* ("the god Amun"), arises from reading cryptographically the top *Rᶜ* sign (sun-disk) as an *i*, by acrophony from either *im* ("the pupil of the eye"), *irt* ("eye"), or *itn* ("sun-disk"); the top *mn* sign (draught-board) as an *m*, by acrophony from *mn*; and the oval itself as an *n*, by acrophony from *nḫb.t* ("king's titulary")[11]. The two flanking *m3ᶜt* feathers can either be seen as simple flanking motifs or can be read as above, *m3ᶜty* (adjective: "Just").

An almost identical parallel for our scarab may be seen in the Blanchard-Matouk collection (no. BB.II.6). That Thutmose III scarab, of white steatite, is inscribed with the *Rᶜ* sun-disk, the *mn* sign, two *m3ᶜt* feathers, and an elongated oval with Thutmose III's prenomen inside. Matouk interprets the cryptographic inscription on the Blanchard-Matouk scarab to read *'Imn m3ᶜty* ("Amun, the Just"), identical to the above interpretation for the inscription on our scarab[12].

Alternatively, if one sees a stylized "winged-sun-disk" within the oval, then two separate sets of cryptograms may be read using the hieroglyphs present. First, the *Rᶜ* sign (sun-disk) can be read cryptographically as an *i*, as above; the *mn* sign (draught-board) can be read as an *m*; and the *ḫpr* sign (scarab-beetle) in the elongated oval can be read

8. There are, however, a number of parallels extant for defective writings of Amenhotep II's prenomen on Egyptian scarabs; *cf.* Hornung and Staehelin 1976, p. 259 (no 339), pl. 34; Hall 1913, p. 164-166 (nos 1658, 1662, 1668, 1678); Petrie 1917, p. xxx (no 7). Jaeger 1982, p. 68, records the existence of two scarabs of Amenhotep II on which are written both his prenomen and "Amun-Re".

9. Jaeger 1982, p. 40. Of Jaeger's 2312 scarabs with ovals, 40% were Thutmose III's. It should be noted, however, that while Thutmose III may well have initiated the use of the oval with his prenomen, most of the Thutmose III scarabs examined by Jaeger apparently date not from the time of his immediate reign, but posthumously; see Jaeger 1982, p. 261.

10. See Drioton 1957, p. 13-20; Matouk 1972, p. 2-3, 57; Jaeger 1982, p. 94, 168-169, 293 n. 215, 294 n. 218.

11. I am indebted to E. Hornung, B. Jaeger and E. Staehelin for this suggestion.

12. Matouk 1972, p. 57 (no 285), with photograph on p. 210 (no 285). For other examples of Thutmose III cryptographic inscriptions and trigrams, see Matouk 1972, p. 56-57 (nos 270-284, 286-287) with photographs on p. 209-210; also examples in Drioton 1957, especially p. 18, no 22 (Hall's no 2592) and p. 20, no 34 (Hall's no 2471); Jaeger 1982, *passim*.

as an *n*, by acrophony from *ntri* ("divine"). The winged sun-disk can, in this context, be read as R^c, from the expected R^c. The two *m3ᶜt* feathers together can be read as *m3ᶜty* (adjective: "Just"). Thus, the cryptogram would read *'Imn-R*^{c} *m3ᶜty* ("Amun-Re, the Just"). In a related reading, the two *m3ᶜt* feathers can be read cryptographically as an *i* (by equivalence grouping) and an *m* (from *m3ᶜt*), respectively. This permits a second cryptographic reading of *'Imn-R*^{c} ("Amun-Re") both horizontally and vertically at the same time; vertically: sun-disk, draught-board, scarab-beetle, winged sun-disk = *'Imn-R*^{c}; horizontally: feather, scarab-beetle, winged sun-disk, feather = *'Imn-R*^{c}. This would explain why the scarab-beetle and the winged sun-disk were placed in a separate oval, for they were to be used twice; once vertically and once horizontally.

Origins and Validity

It is possible that our scarab is the product of an Eighteenth Dynasty Egyptian workshop, which somehow made its way to the Bronze Age Aegean. In the Aegean area, there have been many Egyptian and Egyptianizing objects, particularly those of the Eighteenth Dynasty, found in Late Bronze Age contexts[13]. In particular, an alabaster vase with the cartouche of Thutmose III found in an LM IIIA1 (early 14th c. B.C.) tomb at Katsamba on Crete has been long known and is justifiably famous[14].

There is, in fact, at least one other Egyptian scarab with a cryptographic inscription in the Aegean, found in a good Late Bronze Age context at Zapher Papoura on Crete. It was discovered in Chamber Tomb 99, a tomb of LM IIIA2 date (late 14th c. B.C.). The scarab (Heraklion Museum no 687), of New Kingdom date, is of white steatite. According to Weinstein, the three signs (*nfr*, falcon, uraeus) on this scarab can be read as the trigram *'Imn* ("Amun"). In cryptographic writing, the *nfr* can stand for *i*, by acrophony from *ib* ("heart"); the falcon can stand for *m*, by acrophony from *Mntw* ("Montu"); and the uraeus can stand for *n*, by acrophony from *ntrt* ("goddess")[15].

However, the highly stylized nature of the hieroglyphs on our scarab prevents us from definitively specifying an Egyptian origin and an Eighteenth Dynasty date of manufacture. Because of their rather strange appearance, we must consider two possibilities.

First, there is the possibility that our scarab is the product of an extra-Egyptian workshop, located in Syro-Palestine or (less likely) in the Aegean. There were, certainly, many opportunities for local artisans to obtain, and possibly copy, Egyptian scarabs in Syro-Palestine during the Late Bronze Age. Considering the history of Egyptian contact with, and occupation

13. For catalogues of other Eighteenth Dynasty Egyptian objects in the LBA Aegean, with references, see Pendlebury 1930; Cline 1987, 1991.

14. See references in Cline 1987, Table 3 (no D4) and Cline 1991, p. 24, 61, 526-527 (no 683).

15. Weinstein 1989, p. 25, n. 124. For full details and description of the scarab, with references, see Pendlebury 1930, p. 27 (no 47), pl. I; Cline 1991, p. 356 (no 150).

of, the Syro-Palestinian area, it is not surprising that there have been numerous stylized Egyptian or Egyptianizing royal-name scarabs found in that region, including those naming Thutmose III[16].

Second, there is the distinct possibility that our scarab is the product of an Egyptian workshop, but one which functioned long after the reign of Thutmose III. In fact, Staehelin, Hornung and Jaeger are reluctant to assign the scarab to the time of Thutmose III. They suggest that the back of the scarab, and the engraving upon the base, may date the piece to the first half of the first millennium B.C.; an Eighteenth Dynasty workshop, they feel, would probably have done the engraving much more neatly and precisely[17]. There were certainly many, later, imitations of Thutmose III scarabs; workshops of the Saite Period seem to have been particularly fond of copying his scarabs, and numerous such later imitations found their way to Greece during the first millennium B.C.[18]. It is true that, within the Thermojannis collection, our scarab was kept together with an "Island gem" of the 6th c. B.C. as well as with Mycenaean seals and other Bronze Age objects; but we should not read too much into the companion pieces of the scarab within the collection, when the scarab itself has an unknown provenance.

If we consider a later date of manufacture, there remains yet a final possibility which must be mentioned. As noted above, it is possible that the signs within the oval on this scarab should be read *'3-ḫpr-r^{c}* ("Aa-kheper-re"). We have discounted an identification with Amenhotep II, since Amenhotep II's prenomen was meant to be written *'3-ḫprw-r^{c}* ("Aa-kheperu-re"). However, the prenomen of Shoshenq V, a pharaoh of the 22nd Dynasty who ruled *ca* 773-735 B.C. (alt. 767-730 B.C.), was *'3-ḫpr-r^{c}* ("Aa-kheper-re"), just as could be read on our scarab[19].

Conclusions

In conclusion, the identification of the scarab currently in the Nafplion Museum in Greece (Nafplion Museum no. 9874) remains problematic. The inscription on the scarab seems most likely to be identified with Thutmose III, Pharaoh of Egypt from *ca* 1479-1425 B.C. Although there are a number of possibilities, the inscribed hieroglyphs should most likely be read *Mn-ḫpr-r^{c}* ("Men-kheper-re"), with two flanking *m3^{c}t* feathers and a *R^{c}* sign (sun-disk) and *mn* sign (draught-board) above. The

16. See, for instance, Giveon 1985, p. 24-27 (nos 11-15), 42-43 (nos 57-58), 50-51 (nos 83-84), 100-101 (no 116), 124-125 (nos 43-44), 142-143 (no 17), 156-157 (nos 1-3), 178-179 (no 7); Giveon and Kertesz 1986, p. 16-19 (nos 37-50); Giveon 1988, p. 34 and pl. II (no 20), 86 and pl. VII (no 99). On the Egyptian presence in Syro-Palestine during the New Kingdom period, see Weinstein 1981.

17. Private communication, 30 December 1993. Staehelin, Hornung and Jaeger note that their observations were made on the basis of a photocopy of the photographs seen on fig. 1; not on the basis of first-hand observation of the scarab itself.

18. *Cf.* Lythgoe 1905, Hall 1913, Dawkins 1929, and Pendlebury 1930 for "Thutmose III" and other 'imitation' scarabs of Saite Renaissance manufacture found in first millennium B.C. contexts within the Aegean.

19. Cf. Matouk 1972, p. 132, 198, 220; Baines and Malek 1980, p. 37; Giveon 1985, p. 182-183 (no 20); Kitchen 1986, p. 85-88, 103-105, 349-351, 354-355.

hieroglyphs also form one or more cryptograms which can be read either *'Imn* ("the god Amun"), *'Imn m3ᶜty* ("Amun, the Just"), *'Imn-Rᶜ m3ᶜty* ("Amun-Re, the Just") or, finally, *'Imn-Rᶜ* ("Amun-Re") both vertically and horizontally at the same time.

The origin and date of the scarab are also debatable. While an Egyptian manufacture is most likely, an extra-Egyptian manufacture in Syro-Palestine or in the Aegean is also possible. Moreover, while an Eighteenth Dynasty manufacture date might be assumed on the basis of the hypothesis that the scarab was discovered within a Late Helladic tomb somewhere in the Argolid, this findspot and manufacture date are by no means certain. A manufacture in an Egyptian workshop of the Saite Renaissance period, during the first millennium B.C., can be as convincingly argued. Finally, an identification with Shoshenq V, of Dynasty 22, remains an outside possibility.

BIBLIOGRAPHY

Baines - Málek 1980: J. Baines - J. Málek 1980, Atlas of Ancient Egypt (Facts on File), New York 1980.

Cline 1987: E. H. Cline, Amenhotep III and the Aegean: A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century B.C., Orientalia 56/1 (1987), p. 1-36.

Cline 1991: E. H. Cline, Orientalia in the Late Bronze Age Aegean; A Catalogue and Analysis of Trade and Contact between the Aegean and Egypt, Anatolia, and the Near East (Ph. D. Dissertation), Univ. of Pennsylvania 1991, Ann Arbor, MI, University Microfilms.

Dawkins 1929: R. M. Dawkins (ed.), The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta (Macmillan and Co), London 1929.

Drioton 1957: É. Drioton, Trigrammes d'Amon, WZKM 54 (1957), p. 11-33.

Giveon 1985: R. Giveon, Egyptian Scarabs from Western Asia from the Collections of the British Museum (Vandenhoeck and Ruprecht), Göttingen 1985.

Giveon 1988: R. Giveon, Scarabs from Recent Excavations in Israel (Vandenhoeck and Ruprecht), Göttingen 1988.

Giveon - Kertesz 1986: R. Giveon - T. Kertesz, Egyptian Scarabs and Seals from Acco (Universitätsverlag Freiburg Schweiz), Freiburg 1986.

Hall 1913: H. R. Hall, Catalogue of Egyptian Scarabs, Etc., in the British Museum, vol. 1 (British Museum), London 1913.

Hornung - Staehelin 1976: E. Hornung - E. Staehelin, Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen (Philipp von Zabern), Mainz 1976.

Jaeger 1982: B. Jaeger, Essai de Classification et Datation des Scarabées Menkhéperré (Vandenhoeck and Ruprecht), Göttingen 1982.

Kitchen 1986: K. A. Kitchen, The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B.C.) (Aris and Phillips Ltd), Warminster 1986.

Lythgoe 1905: A. M. Lythgoe, Egyptian, or Graeco-Egyptian, Objects from the Argive Heraeum, in The Argive Heraeum, v. II, p. 367-374, C. Waldstein, ed. (Houghton, Mifflin and Co), Boston 1905.

Martin 1971: G. T. Martin, Egyptian Administrative and Private-Name Seals, Principally of the Middle Kingdom and Second Intermediate Period (Griffith Institute), Oxford 1971.

Matouk 1972: F. S. Matouk, Corpus du Scarabée Égyptien. Tome Premier: Les Scarabées Royaux (L'Académie Libanaise), Beirut 1972.

Newberry 1905: P. E. Newberry, Ancient Egyptian Scarabs, London 1905.

O'Connor 1985: D. B. O'Connor, The Chronology of Scarabs of the Middle Kingdom and the Second Intermediate Period, JSSEA 15 (1985), p. 1-41.
Pendlebury 1930: J. D. S. Pendlebury, Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area (Cambridge University Press), Cambridge 1930.
Petrie 1917: W. M. F. Petrie, Scarabs and Cylinders with Names (School of Archaeology in Egypt), London 1917.
Tufnell 1984: O. Tufnell, Studies on Scarab Seals, Volume II: Scarab Seals and Their Contribution to History in the Early Second Millennium B.C. (Aris and Phillips Ltd), Warminster 1984.
Weinstein 1981: J. M. Weinstein, The Egyptian Empire in Palestine: A Reassessment, Basor 241 (1981), p. 1-28.
Weinstein 1989: J. M. Weinstein, The Gold Scarab of Nefertiti from Ulu Burun: Its Implications for Egyptian History and Egyptian-Aegean Relations., in G. F. Bass, C. Pulak, D. Collon and J. M. Weinstein, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign, AJA 93 (1989), p. 17-29.

NOTES ON A MEDALLION OF COMMODUS FOUND AT KASTELLI KISSAMOU*

MICHAEL R. JENKINS

Fig. 1. Roman medallion of Commodus (obverse and reverse).

The sole Roman medallion to have been unearthed *in situ* in Greece is a type of the Emperor Commodus found during excavations at Kastelli Kissamou on the island of Crete. Its discovery was officially announced in the report of the excavations of Y. Tzedakis for 1970[1], and briefly noted by M. Oeconomides of the Numismatic Museum (Athens) in 1971/74[2]. The medallion lay in a large drain or sewer some 4 m. to the East of a Roman-period villa at Kastelli Kissamou. Nearby were also discovered several bronze coins of the mid-third century. The medallion and few coins discovered in the drain are not to be considered part of the extensive hoard of 120 Roman coins deliberately hidden in a shallow cavity made in the floor near the villa's atrium in *c.* A.D. 346. Rather the medallion and coins recovered from the drain most

* I wish to express my thanks to Dr. Mando Oeconomides and the kind staff of the Numismatic Museum (Athens) for their assistance in allowing me to view the medallion on 14/10/1988 and 12/12/1990. I also express my special thanks to Dr. Mando Oeconomides for arranging casts of the piece to be forwarded to me, and for her encouragement in the preparation of this short paper. The medallion has been assigned the 'Accession Number' 192, Invoice Number 78/1970.

1. ADelt 25 (1970): Chronika, pp. 471f, Pl. 412b. See also ADelt 23: (1968), pp. 416-417, and ADelt 24 (1969): Chronika, pp. 431-432 for additional discussion of the excavations.

2. ADelt 26 (1971): Chronika, p. 10, Pl. 9.1 and BCH XCVIII (1974), p. 583, note 4 and p. 585, Figs 9-10.

probably found their way into it having been accidentally lost or dropped by their owners. Before speculating upon how this medallion struck in Rome found its way into a sewer in Western Crete, its unique numismatic characteristics and its historical significance require discussion.

The medallion bears the following legends and designs[3]:

Obverse: *L AELIUS AURELIUS COMMODUS AUG PIUS FELIX*

Head of Commodus, facing left, wearing the Herculean lion-skin hood pulled over his head.

Reverse: *HER CULI*
ROM ANO
AUG UST

Hercules' club is depicted dividing the legend, and the outer edge of the flan is encircled with a decorative floral wreath (of oak-leaves?).

This medallion may be considered to belong to a 'Hercules-Commodus' group identified by Toynbee as comprising nine different medallion-types[4], six bearing in part a *TR P XVIII* reverse legend (variously depicting 'Hercules-Commodus' marking out the *sulcus primigenius*, resting on his club, standing, and sitting on a rock), and three (lacking reference to the emperor's *Tribunicia Potestas*) bearing reverse legends of *HER CULI ROM ANO AUGU/AUG UST* and variously depicting Hercules' attributes; the quiver, club and bow[5]. The reverse of one of these three latter examples (hereafter noted as Gnecchi 79.10)[6] having the legend *HER CULI ROM ANO AUG UST* and showing the club of Hercules between the letters of the legend, bears a most strong resemblance to that of the medallion discovered at Kastelli Kissamou. However the shape and proportions of the club depicted in the centre of the reverse flan of Gnecchi 79.10 are so different from those of the example discovered at Kastelli Kissamou as to strongly suggest that they were not struck from the same die.

When one turns attention to the obverse of the medallion discovered at Kastelli Kissamou, the differences between it and Gnecchi 79.10 are at once apparent. While sharing the same obverse legend, the head of 'Hercules-Commodus' faces left in the

3. Physical description of the medallion: Metal: Bronze; D.: 42.00 mm; Th.: 5.00 mm; W.: 69.66 gr; Patina: Both obverse and reverse have developed a green patina encircling the outer section of the flan (i.e. over the obverse legend and the floral wreath of the reverse). Striking: The obverse and reverse dies struck the flan in such a manner that both were in very close alignment; they varied by but a few degrees.

4. J. M. C. Toynbee, Roman Medallions, Numismatic Studies No. 5, The American Numismatic Society, New York 1944 (Reprint 1986), pp. 74-75. The 'Hercules-Commodus' medallion group, as identified by Toynbee, comprises two sub-groups: six types dated with the *Tribunicia Potestas*, and three without. The six *Tribunicia Potestas* dated types are represented in F. Gnecchi, I medaglioni romani, Bologna 1912, 2 by:

i) p. 55, number 32, Tav. 80.4, ii) p. 54, numbers 29-30, Tav. 80.2-3, iii) p. 55, number 31, iv) p. 55, numbers 33-34, Tav. 80.5-6, v) p. 55, number 35, Tav. 80.7, vi) p. 54, numbers 23-24, Tav. 79.7-8.

The three 'un-dated' types are represented in Gnecchi (see above) by:

i) p. 54, number 27, Tav. 80.1, ii) p. 54, numbers 25 and 26, Tavv. 77.2 and 79.9, iii) p. 54, number 28, Tav. 79.10.

5. Toynbee, op.cit., pp. 74-75.

6. Gnecchi, op.cit., p. 54, number 28, and Tav. 79.10.

former case, and right in the latter. The obverse design of the medallion discovered at Kastelli Kissamou is most closely paralleled by one of those six medallion-types carrying the *Tribunicia Potestas* number 'XVIII' (hereafter noted as Gnecchi 80.5)[7]. While Gnecchi 80.5 carries the reverse legend *HERCULI ROMANO AUG P M TR P XVIII COS VII PP* and depicts 'Hercules-Commodus' marking out the *sulcus primigenius*, its obverse design and legend are the same as those borne by the medallion discovered at Kastelli Kissamou. Indeed points of detail shared by these two examples (such as the angle of the Emperor's nose, the depiction of his facial features and the curling mane of the lion-skin hood) are so similar as to suggest that they may have been struck from the same die[8].

It may thus be concluded that the medallion discovered at Kastelli Kissamou bears a similar (but not exactly identical) reverse design to that carried by Gnecchi 79.10 and an obverse design most similar (if not identical) to that carried by Gnecchi 80.5. The Kastelli Kissamou medallion must be considered a unique type of the 'Hercules-Commodus' medallion group. As part of this group the medallion discovered at Kastelli Kisamou is further testament to the manic proportions which Commodus' delusions of association with the god/hero reached; the Emperor even titled himself 'Hercules Romanus'[9].

Toynbee argues that this group of Commodian medallions (and indeed other medallions) were created for presentation to selected recipients on the occasion of the New Year. Furthermore she offers the suggestion that: "Perhaps the six dated [Tribunicia Potestas] medallions were presented on the regnal New Year's Day (December 10), the six [*sic* three?] undated pieces on that of the calendar (January 1)"[10].

However, as Toynbee herself notes[11], Commodus was murdered on December 31, A.D. 192, twenty-one days after his *Tribunicia Potestas* had been proclaimed for the XVIIIth time. If the medallion-type from Kastelli Kissamou and the three *Tribunicia Potestas* 'un-dated' medallion-types known at the time of Toynbee's writing were prepared for distribution on January 1, one must assume that the recipients of these medallions were presented with them by officials acting on the orders of the (deceased) Emperor (a most unlikely cineraria

7. Ibid., p. 55, number 33, and Tav. 80.5.

8. Ibid., p. 54, number 26, notes a medallion ('a due metalli') bearing the *HERCULI ROMANO AUG* reverse legend and a design of bow, club and quiver, and an obverse bearing the legend *L AELIUS COMMODUS AUG PIUS FELIX* and depicting the head of Commodus wearing the lion-skin hood and facing to the left. While these points suggest that this piece may bear the same obverse type as Gnecchi 80.5 and the medallion found at Kastelli Kissamou, Dr. Michel Amandry of the Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale (Paris), has kindly informed me that the piece has survived in a very poor condition and that its type is hardy recognisable.

9. See Dio Cassius, Roman History, Epitome of Book LXXIII.

10. Toynbee op.cit., p. 75. While the text quoted gives as six the number of undated pieces, this would appear to be an error — at the start of the paragraph from which the quotation is taken Toynbee clearly notes, "With these six TR P XVIII medallions we must group three others [i.e. the 'un-dated' types] ...".

11. Toynbee, op.cit., p. 74.

if one considers the chaos which must have followed immediately after the murder of the Emperor), or that they were 'souvenired' by ones faithful to the memory of Commodus.

While Toynbee's speculation in regard to the possibility of there having been different distribution times for the *Tribunicia Potestas* 'dated' and 'un-dated' 'Hercules-Commodus' medallion-types is of interest, the discovery of the medallion-type from Kastelli Kissamou offers indirect rebuttal to this point. That the 'un-dated' medallion from Kastelli Kissamou bears the same obverse-type as one of the 'dated' medallions (i.e. Gnecchi 80.5) suggests that the authorities responsible for medallic production did not necessarily differentiate between those types with *Tribunicia Potestas* dating and those without. All the medallions of the 'Hercules-Commodus' group (including that found at Kastelli Kissamou), may well have been officially distributed on the occasion the regnal New Year, some weeks prior to the Emperor's death.

Whatever the case may be, it would seem that the hands into which the medallion fell were probably those of a loyal and high rankding subject of the Emperor. Toynbee notes: 'Any conclusion we may draw as to the status of the donees must be based upon indirect evidence, upon the internal evidence of the medallions themselves and upon the external evidence of find spots. The fact that the great majority of medallions are severally represented by only comparatively small numbers of examples, while not a few are known from one specimen alone, indicates that they were minted for distribution to circles of selected individuals'[12].

That the medallion which is the subject of this discussion (and which is indeed the only specimen of its type thus far discovered) was found at Kastelli Kissamou in Crete, so far distant from the Imperial capital, strongly suggests that its owner/s wished to conserve it as a token of loyalty and Imperial recognition, or as a 'curio' of the reign of the deceased Emperor.

Toynbee further notes that of the vast majority of Roman medallions discovered *in situ* outside the capital: 'In the provinces ... the preponderance among recorded find spots, as far as bronze medallions are concerned, [are] of great military headquarters, frontier stations and important centres of local and imperial administration—cities in which legionary commanders and other high officers of the army, provincial governors and representatives of the Emperor, higher-grade civil servants and government officials were permanently resident or constantly passing through'[13].

The medallion from Kastelli Kissamou is a clear exception to this general rule —the villa was located in a 'backwater' of the Empire. One might speculate that it was taken there by its high-ranking recipient who, under the rule of the Severans, sought or was forced to seek seclusive retirement. Was it displaced in a moment of carelessness, or perhaps thrown into the sewer by a later owner who despised the Imperial portrait it bore? We shall never know the circumstances under which this unique medallion came to rest in the great drain of the Kastelli Kissamou villa.

2 July 1993

12. Ibid., p. 112.
13. Ibid., p. 117.

Η Κεραμικη απο την «Α΄ Κουβελε·ι·κη Σπηλια» Αλεποχωριου Λακωνιας*

Μαργαριτα Κουμουζελη

Παρά την περιορισμένη έκταση της ανασκαφής και το μικρό βάθος των επιχώσεων που έχει ερευνηθεί ως τώρα, το κεραμικό υλικό από την Α΄ Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου είναι αξιόλογο ποσοτικά και ποιοτικά. Η μελέτη βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτική φάση και δεν έχει επιχειρηθεί κανενός είδους στατιστική ανάλυση. Έχουν καταμετρηθεί 5.233 όστρακα. Ο αριθμός όμως των οστράκων μειώνεται δραστικά, αφού πολλά από αυτά ανήκουν στο ίδιο αγγείο —κι έχουν συγκολληθεί μερικά— και πολλά επίσης είναι μικρότερου μεγέθους. Όλες οι χαρακτηριστικές κατηγορίες της κεραμικής αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά. Οι τύποι και τα σχήματα των αγγείων εμφανίζονται με σχετική πληρότητα και πιστοποιούν την εντατική χρήση του σπηλαίου στη διάρκεια της ύστερης και τελικής νεολιθικής. Έτσι συμπληρώνεται το μεγάλο χρονολογικό και γεωγραφικό κενό για τη γνώση της νεολιθικής στη Λακωνία ανάμεσα στο Κουφόβουνο και στην Αλεπότρυπα Διρού.

Το κατώτατο στρώμα, που αρχίζει σε βάθος 0,35-0,40 μ. από την επιφάνεια και περιέχει τα κατάλοιπα της ύστερης ή νεότερης νεολιθικής, αποτελείται από λεπτόκοκκο χαλαρό χώμα τεφρού χρώματος με γωνιώδεις και λειασμένες πέτρες μεγάλου μεγέθους. Η ανασκαφή του δεν έχει ολοκληρωθεί. Έχει αφαιρεθεί ως τώρα περίπου 0,50 μ. μόνο από το βάθος του. Μέσα σ' αυτή την επίχωση οι κατηγορίες της μελανής, αμαυρόχρωμης και φαιάς κεραμικής συνυπάρχουν. Στα τετράγωνα μάλιστα Β3 και Β4, όπου η ανασκαφή προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος, δηλαδή 0,80-1 μ. (βλ. άρθρο στον παρόντα τόμο, σ. 25, εικ. 4) βρέθηκαν και οι τρεις, μαζί με μερικά όστρακα Urfirnis. Έτσι, η ανασκαφή δεν βρίσκεται ακόμη σε τέτοιο βάθος ώστε να δείξει αν υπάρχει στρώμα, στο οποίο να πιστοποιείται το προβάδισμα της μελανής κεραμικής σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες, όπως συμβαίνει στο Φράγχθι[1]. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι αφ' ενός όστρακα Urfirnis βρέθηκαν στο κατώτατο ως σήμερα σημείο της ανασκαφής και πουθενά αλλού, και αφ' ετέρου ότι η ποσότητα της μελανής κεραμικής με διακόσμηση θαμπού λευκού χρώματος, που είναι η αρχαιότερη, είναι μικρότερη από τις άλλες κατηγορίες. Αυτό μπορεί και να σημαίνει ότι βρίσκεται ήδη στο τέλος της σ' αυτό το ύψος. Όπως και να έχει το πράγμα, η συνέχιση της ανασκαφής σε βάθος και η επέκτασή της σε ολόκληρο τον εξωτερικό χώρο του

* Ευχαριστίες εκφράζονται στον Πάνο Πολυδωρόπουλο, συντηρητή της Εφορείας, για τη μεταχείριση του υλικού και τη βοήθεια που μου προσέφερε στη διάρκεια της μελέτης, τον Ανδρέα Ηλιακόπουλο για τη φωτογράφηση, τον Άκη Γιαννάτο για την εκπόνηση της εικόνας 1, τη Μαρία Δεϊλάκη, που μελάνωσε τα σχέδια των εικόνων 2, 3, 4 και τη Γεωργία Οικονομίδου που δακτυλογράφησε το κείμενο.

1. T. W. Jacobsen, Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Hesperia 38 (1969), σ. 368. Ο ίδιος, Excavation in the Franchthi Cave 1969-1971, Part II, Hesperia 42 (1973), σ. 266-268.

σπηλαίου θα απαντήσει σε παρόμοια ερωτήματα για τις σχέσεις μεταξύ μέσης και νεότερης νεολιθικής και του τρόπου μετάβασης από τη μία στην άλλη. Επιπλέον, η συνέχιση της ανασκαφής σε μεγαλύτερο βάθος, χαμηλότερα από το επίπεδο της ταφής της τελικής νεολιθικής, που αναφέρθηκε πιο πάνω, και που προκάλεσε διατάραξη των στρωμάτων με το λάκκο που ανοίχτηκε γι' αυτήν, θα δείξει με μεγαλύτερη συνέπεια την εξέλιξη των κεραμικών τύπων.

Γενικά, η κεραμική από την Α΄ Κουβελέικη σπηλιά είναι πολύ καλής ποιότητας και έχει διατηρηθεί σε καλή κατάσταση. Τόσο οι κατηγορίες της, όσο και τα σχήματα των αγγείων και η διακόσμηση, παρουσιάζουν ομοιότητες με τους γνωστούς χώρους της Πελοποννήσου, της Στερεάς και της Θεσσαλίας, χωρίς την ιδιοτυπία που παρατηρείται στο γειτονικό Κουφόβουνο[2]. Στο Αλεποχώρι το κεραμικό υλικό δείχνει ότι οι νεολιθικοί χρήστες του σπηλαίου βρίσκονταν σε επαφή με τα μεγάλα κέντρα της εποχής και κοντά σε κάποιο σπουδαίο κόμβο για την περιοχή, από όπου τα προϊόντα και τα διάφορα αγαθά διοχετεύονταν στην περιφέρεια.

Urfirnis κεραμική

Αρχίζοντας από τα όστρακα Urfirnis (εικ. 9: 1-7 και εικ. 11: 1-3) που είναι εξαιρετικής κατασκευής, η διακόσμηση με τις παράλληλες λεπτές λοξές γραμμές πλαισιωμένες από πλατειές ταινίες σε συνδυασμό με τα όρθια ή κοιλόκυρτα τοιχώματα δείχνουν ότι προέρχονται από βαθιές φιάλες με ή χωρίς πόδι, όπως είναι γνωστές από τη Λέρνα, το Φράγχθι, την Κόρινθο, τη Νεμέα και την Ασέα[3].

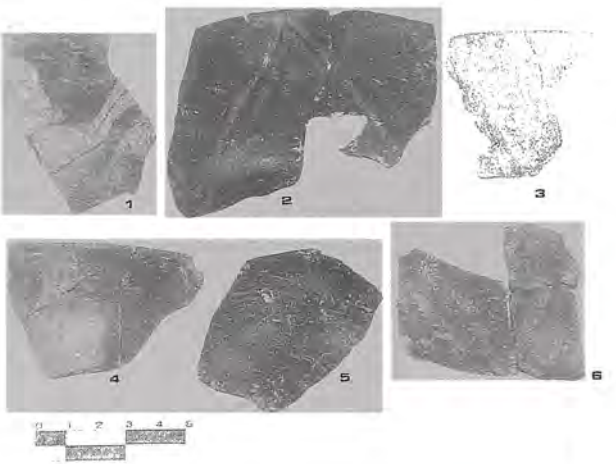
Μελανή κεραμική

Η κατηγορία των μελανών αγγείων, εκτός από τα μελανά ή μελανότεφρα στιλβωτά όστρακα, που συνήθως χαρακτηρίζονται από τη λεία και εξαιρετικά στιλπνή επιφάνεια, περιλαμβάνει και όστρακα χωρίς καμμία στίλβωση και άλλα με μελανή επιφάνεια και ερυθρό πυρήνα. Στις τρεις πρώτες ομάδες ο πηλός είναι επίσης σκοτεινού χρώματος, αρκετά καθαρός με αραιές προσμείξεις, και αρκετά σκληρός και συνεκτικός. Το χρώμα κυμαίνεται από μελανό σε πολύ σκούρο γκρίζο, και τα μελανότεφρα, που συνήθως περιλαμβάνονται στα μελανά, είναι στην πραγματικότητα μια διαβάθμιση ανάμεσα στα μελανά και τα φαιά. Στο Αλεποχώρι όμως υπάρχουν και όστρακα που είναι χρώματος καφέ σκούρου (Munsell 7, 5YR 4/2 brown).

Η μόνη μορφή διακόσμησης είναι γραπτή, με λευκό θαμπό χρώμα σε γραμμικά πολύ απλά μοτίβα, όπως παράλληλες λοξές ή τεθλασμένες διπλές γραμμές στο ανώτερο μέρος του αγγείου (εικ. 1: και εικ. 4: 2). Τα περισσότερα όστρακα αυτής της ομάδας, που είναι παντού η αρχαιότερη, στο Αλεποχώρι ανήκουν σε βαθιές σχετικά φιάλες με όρθια τοιχώματα, που

2. J. Renard, Le site néolithique et helladique ancien de Kouphovouno (Laconie), Aegaeum 4, Liege 1989, σ. 98, 161.

3. W. W. Phelps, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, 1975, πίν. 17, 4-7, 66, 27 και E. J. Holmberg, The Swedish Excavations at Asea in Arcadia, Göteborg 1944, σ. 44-51, εικ. 49-51, 53, 54.

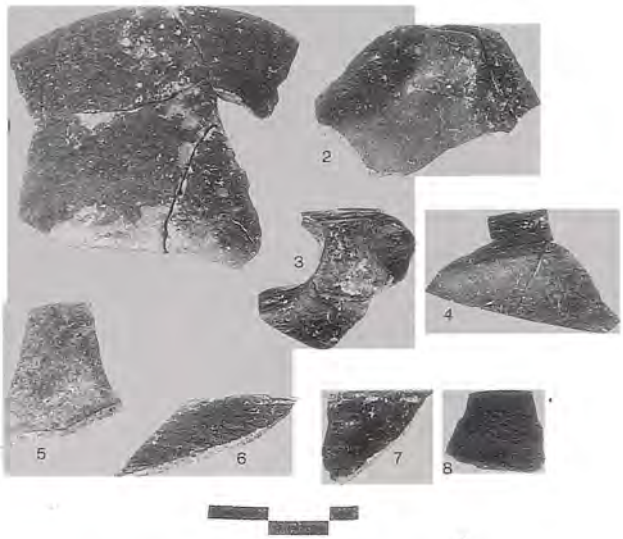
Εικ. 1. Μελανή κεραμική με γραπτή λευκή διακόσμηση.

λίγο ψηλότερα από τη βάση σχηματίζουν ελαφρά γωνίωση (carination), ή τοιχώματα σε σχήμα S και προέρχονται από το βαθύτερο σημείο της B3 και B4.

Στα μελανά στιλβωτά που βρέθηκαν στο υπόλοιπο στρώμα, συμπεριλαμβάνονται η ρηχή φιάλη (εικ. 2: 4 και εικ. 5: 2), τα όστρακα από φιάλη (εικ. 2, 7) και από αγγείο με κοντό λαιμό (hole mouthed jar) (εικ. 2: 6 και εικ. 5: 3). Χαρακτηριστικά σχήματα ανάμεσα στα μελανότεφρα είναι το κύπελλο με την ταινιωτή λαβή που στενεύει στο μέσον[4] (εικ. 2: 3 και εικ. 4: 4) και το όστρακο από ψηλό λαιμό κλειστού αγγείου (εικ. 2: 5 και εικ. 5: 8) που και τα δύο ανήκουν στη λεπτή κεραμική και φέρουν εξαιρετική στίλβωση — κυρίως το κύπελλο— και στις δύο όψεις.

Τέλος, τα όστρακα από μελανά αγγεία με ερυθρό πυρήνα έχουν συνήθως πολύ παχύτερα τοιχώματα από τα προηγούμενα (0,006-0,008 μ.) από λεπτό καθαρό πηλό με λεπτές προσμείξεις και μελανό επίχρισμα στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια, που άλλοτε είναι στιλβωμένη μετρίως με εμφανή τα σημάδια του εργαλείου με το οποίο έγινε η στίλβωση, όπως

4. Η λαβή αυτού του τύπου παρουσιάζει ευρεία διάδοση στη διάρκεια της ύστερης νεολιθικής, από τη φάση Τσαγγλί της Μαγούλας Αράπη στη Θεσσαλία (H. Hauptmann und V. Milojčič, Die Funde der fruhen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien, Bonn 1969, σ. 22, Πίν. II, 4.7), στην Κόρινθο (S. S. Weinberg, Remains from Prehistoric Corinth, Hesperia 6 (1937), σ. 514 και εικ. 33, e), Κλένια (W. W. Phelps, ό.π., πίν. 32, 11) και Φράγχθι (T. Jacobsen, Hesperia 38 (1969), σ. 368, εικ. 7, 1-2, πίν. 98, a) σε όλα τα είδη της κεραμικής. Φαίνεται ότι είναι παλαιότερης παράδοσης όμως και τα παλαιότερα δείγματά της είναι σε μελανή και γκρίζα κεραμική.

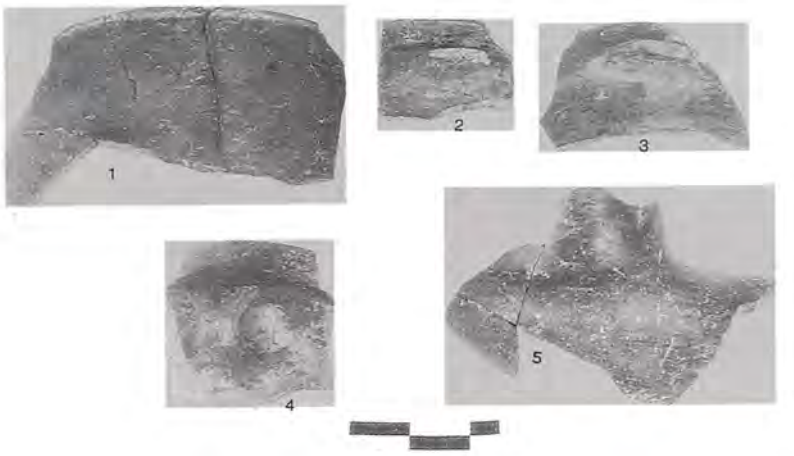
Εικ. 2. Μελανή κεραμική και μελανότερη.

στο κύπελλο με κατακόρυφη λαβή (εικ. 2: 2 και εικ. 5: 6), και άλλοτε έχει υποστεί εξαιρετική λείανση, ώστε να είναι απαλή στην αφή, αλλά χωρίς στιλπνότητα. Το καλύτερο παράδειγμα είναι η βαθιά φιάλη με τα τοιχώματα που κλίνουν προς τα έξω (εικ. 2: 1 και εικ. 5: 1).

Φαιά ή γκρίζα κεραμική

Η φαιά ή γκρίζα κεραμική που αντιπροσωπεύεται με περισσότερα από 80 όστρακα παρουσιάζει διάφορες ποικιλίες κατασκευής, χρώματος και στιλπνότητας. Εδώ έχουν διακριθεί έξι ομάδες:

α) Όστρακα από αγγεία λεπτής κεραμικής μεγάλης στιλπνότητας με εξαίρετη στίλβωση και τη χαρακτηριστική σαπωνοειδή υφή. Ο πηλός, που είναι καθαρός με αραιές λεπτότατες προσμείξεις, έχει το ίδιο ιδιότυπο γκριζόφαιο χρώμα (Munsell 10YR 5/2 grayish brown) με την επιφάνεια. Τα τοιχώματα είναι λεπτά και σκληρά και στην επιφάνεια φέρουν επίχρισμα που έχει στιλβωθεί και αποκτήσει την απαλή και λεία υφή. Αυτά τα όστρακα διακρίνονται ανάμεσα στα άλλα από την τελειότητα της κατασκευής και το χρώμα. Τα σχήματα περιλαμβάνουν υδρίες με ταινιωτή κατακόρυφη λαβή κάτω από το χείλος που είναι όρθιο ή κλίνει ελαφρά προς τα έξω (εικ. 3: 2, 3 και εικ. 5: 9), ανοικτά αγγεία με όρθια τοιχώματα (εικ. 6: 1, 2), κλειστά αγγεία με μέτριο όρθιο λαιμό (εικ. 6: 3), καρινωτές φιάλες, κλειστά αγγεία με χαμηλό λαιμό (hole

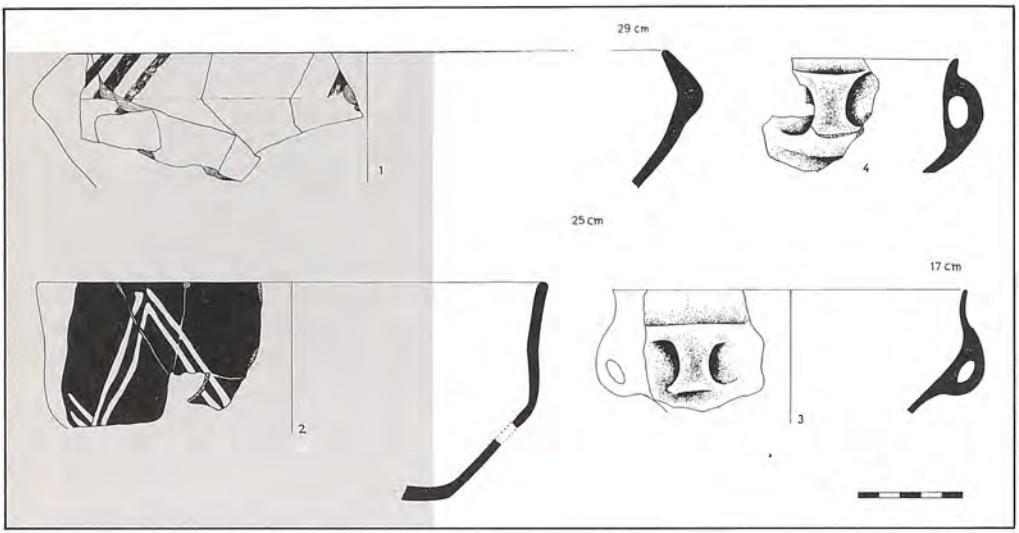

Εικ. 3. Γκρίζα ή φαιά κεραμική.

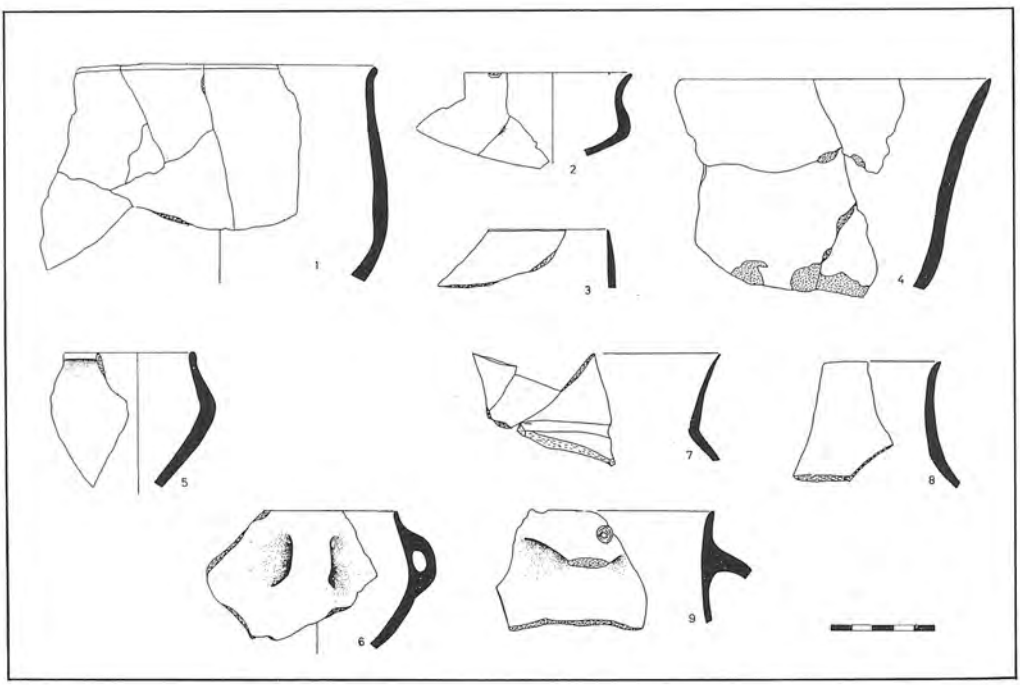
mouthed jars (εικ. 6: 4, 5), καθώς και το κύπελλο με όρθια χείλη και τη λαβή χαμηλότερα από τον ώμο, όπου σημειώνεται απότομη γωνίωση (εικ. 3: 4 και εικ. 4: 3). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όστρακα της εικ. 6: 4, 5 εξαιτίας της διακόσμησής τους. Το πρώτο (αριθ. 4), ενώ ανήκει σ' αυτή την ομάδα της κεραμικής από πλευράς τοιχώματος και επιχρίσματος στο εσωτερικό του, στην εξωτερική του επιφάνεια φέρει αμαυρόχρωμη διακόσμηση: επίχρισμα ρόδινου χρώματος (7,5YR 8/4 pink) στην επιφάνεια και πλατιά ταινία θαμπής γκριζόφαιας (10R 4/1 dark reddish gray) βαφής γύρω από το λαιμό και στο εσωτερικό του χείλους. Το δεύτερο (αριθ. 5) φέρει διακόσμηση δύο οξειών γωνιών κάτω από το λαιμό (εικ. 11: 11), που σήμερα δείχνουν σαν να έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού.

β) Μικρός αριθμός οστράκων του κλασικού τύπου της λεπτής γκρίζας κεραμικής από ανοικτόχρωμο γκρίζο πηλό (10YR 6/1 gray) με λεπτές αραιές προσμείξεις σκοτεινού χρώματος που διακρίνονται στην επιφάνεια. Φέρουν επίχρισμα που έχει εξαιρετική στίλβωση. Αναγνωρίσιμα σχήματα είναι ρηχή φιάλη μικρού μεγέθους με γωνίωση λίγο ψηλότερα από τη βάση και αυλάκωση στο λαιμό, με γραπτή διακόσμηση δύο οξυκόρυφων γωνιών στον ώμο (εικ. 6: 12 και εικ. 11, 10). Αυτό το σχήμα και ο τύπος κεραμικής έχει βρεθεί σε μεγαλύτερη ποσότητα στην Κόρινθο[5] και είναι σίγουρα από εκεί

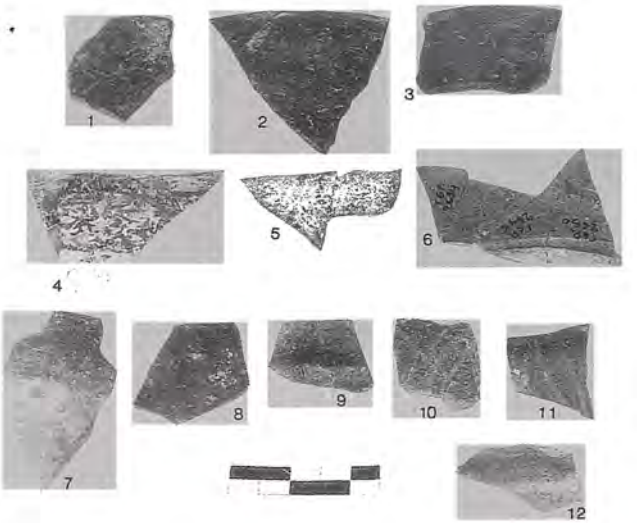
5. S. Weinberg, Hesperia 6 (1937), σ. 509, εικ. 26-27.

Εικ. 4. 1. Αμαυρόχρωμη φιάλη, 2. Φιάλη μελανής στιλβωτής κεραμικής, 3. Κύπελλο φαιάς κεραμικής, 4. Κύπελλο φαιάς-μελανότεφρης κεραμικής.

Εικ. 5. Μελανή και φαιά κεραμική: 1, 5, 7, 9 Φαιά, 2, 3, 6, 8 Μελανά στιλβωμένα, 4 Μελανό λειασμένο.

Εικ. 6. Γκρίζα ή φαιά κεραμική με διακόσμηση.

εισηγμένο στο Αλεποχώρι. Άλλα σχήματα είναι κλειστό αγγείο με χοανοειδή λαιμό και σφαιρικό σώμα (εικ. 6: 6 και εικ. 5: 7) που όμοιό του έχει βρεθεί στη φάση Τσαγγλί της Μαγούλας Αράπη στη Θεσσαλία[6] και καρινωτή φιάλη με γραπτή γραμμική διακόσμηση στο σημείο της θλάσης των τοιχωμάτων, όπως φαίνεται από όστρακα.

γ) Όστρακα από αγγεία σκούρου γκρίζου χρώματος (10YR 5/1 gray) από πηλό γκρίζο καλής όπτησης που σε μερικά είναι καθαρός και στα περισσότερα περιέχει αρκετές μέτριες προσμείξεις. Η στίλβωση είναι εξαιρετική. Τα σπουδαιότερα σχήματα είναι ασκός (εικ. 3: 5), φιάλη με καρίνωση στον ώμο και κυρτά χείλη (εικ. 6: 7 και εικ. 5: 5), καρινωτή φιάλη με λεπτά τοιχώματα και γραπτή γραμμική διακόσμηση ανοικτού γκρίζου χρώματος στο σημείο της θλάσης (εικ. 6: 11 και εικ. 11: 9) και φιάλη με παχιά πλατιά χείλη που κλίνουν προς τα έξω[7].

δ) Ομάδα οστράκων από αγγεία οικιακής χρήσης μεγάλου σχετικά μεγέθους με καλοψημένα τοιχώματα σε σχήμα S από σκούρο γκρίζο πηλό με προσμείξεις. Τα λεπτά χείλη κλίνουν προς τα έξω

6. H. Hauptmann, ό.π., σ. 30, πίν. 22, 2 και Beilage 1, 25.

7. W. W. Phelps, ό.π., σ. 201, πίν. 25, 4.

σχηματίζοντας μικρό στενό περιχείλωμα (εικ. 3: 1 και εικ. 5: 1). Έχουν δίχρωμη επιφάνεια patchwork γκρίζου και φαιού χρώματος (10YR 4/2 dark greyish brown και 5YR 5/3 reddish brown) με μέτρια στίλβωση και στις δύο όψεις.

ε) Μικρός αριθμός οστράκων από αγγεία με λεπτά τοιχώματα που στον πυρήνα είναι γκρίζα και καστανόφαια στις όψεις. Η φαιά τους επιφάνεια (10YR 6/3 pale brown), που είναι πολύ διαφορετική στον χρωματικό τόνο από τα υπόλοιπα, είναι στιλβωμένη. Σε δύο όστρακα, που προέρχονται από αγγείο του οποίου τα τοιχώματα κλίνουν προς τα μέσα (εικ. 6: 8 και εικ. 11: 8), υπάρχουν ίχνη γραπτής γραμμικής διακόσμησης ερυθρόφαιου χρώματος. Άλλο αναγνωρίσιμο σχήμα είναι κλειστό αγγείο με όρθιο ψηλό λαιμό.

στ) Μία τελευταία ομάδα οστράκων αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνει όστρακα με σκούρο γκρίζο χρώμα (10YR 4/1 dark gray) εξαιρετικής στίλβωσης και υψηλής στιλπνότητας, των οποίων τα τοιχώματα είναι σκούρα ερυθρά-φαιά.

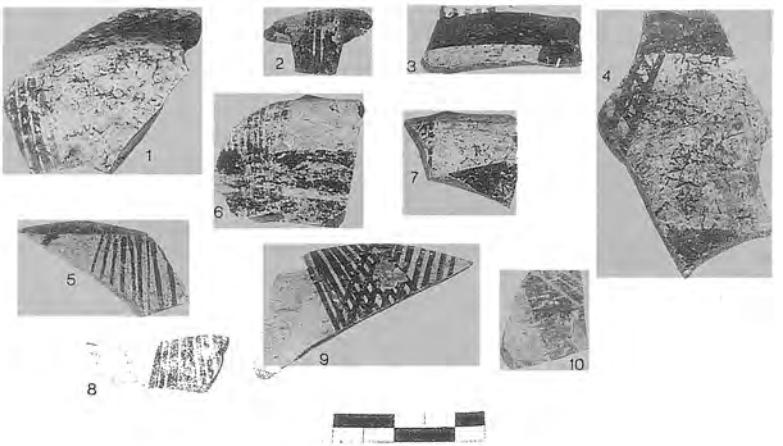
Αμαυρόχρωμη κεραμική

Ποσοτικά, η αμαυρόχρωμη κεραμική είναι η μεγαλύτερη κατηγορία με όστρακα τριπλάσια ή τετραπλάσια από τα γκρίζα. Στην πλειονότητά τους, ανήκουν σε αγγεία λεπτής κεραμικής (εικ. 7). Είτε έχουν τοιχώματα λεπτά και σκληρά χωρίς καθόλου προσμείξεις, είτε κάπως παχύτερα με αραιές προσμείξεις, χαρακτηρίζονται από ανοικτόχρωμη επιφάνεια κιτρινωπή (10YR 8/3 - 8/4 - 7/4 very pale brown) ή ελαφρά ρόδινη (5YR 8/2 pinkish white), που στις περισσότερες περιπτώσεις οφείλεται σε επίχρισμα. Δεν λείπουν όμως και τα δείγματα με στιλβωμένη επιφάνεια, που έχει το χρώμα του ίδιου του πηλού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η φιάλη καστανέρυθρου χρώματος της εικ. 4: 1 με τη γωνίωση κάτω από τα χείλη και τις λοξές καφετιές γραμμές. Ένας πολύ μικρός αριθμός με πρασινόφαιο χρώμα, που είναι χαρακτηριστικό της Κορίνθου[8], ξεχωρίζει και είναι μάλλον εισηγμένα από εκεί.

Τα αναγνωρίσιμα σχήματα περιλαμβάνουν φιάλη με αμφικωνικά τοιχώματα και απότομη γωνίωση στην εξωτερική επιφάνεια (εικ. 7: 1 και εικ. 10: 3), φιάλη με αυλάκωση κάτω από το λεπτό χείλος (bead rim) και εξογκωμένο ώμο (εικ. 7: 6 και εικ. 10: 4), μικρό κλειστό αγγείο με λαβή (εικ. 7: 5, 8: 2 και εικ. 10: 7, 8). Η συστηματική μελέτη του υλικού οπωσδήποτε θα προσθέσει περισσότερα. Η διακόσμηση από θαμπό χρώμα-βαφή σε αποχρώσεις που κυμαίνονται από γκριζόφαιο σε γκριζοκάστανο (10YR 5/2 grayish brown, 5YR 4/2 dark reddish brown), συνίσταται σε δέσμες λοξών γραμμών που διασταυρώνονται σχηματίζοντας οξυγώνια τρίγωνα (εικ. 7: 4, 9 και εικ. 10: 5, 6), δέσμες παραλλήλων κατακορύφων γραμμών πλαισιωμένων από πλατειές ταινίες (εικ. 7: 1, 3, 5, 6, 7) και άλλους συνδυασμούς. Στη λεπτή κεραμική παρατηρείται μία προσεκτική εκτέλεση στη σύνθεση, με ισοπαχείς γραμμές ή ελεύθερες λεπτές γραμμές.

Αντίθετα, σε όστρακα οικιακής ή χονδροειδούς κεραμικής (εικ. 8) από μεγά-

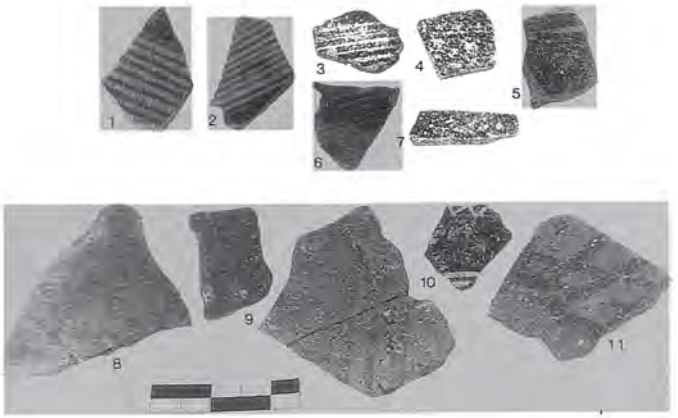
8. John C. Lavezzi, Prehistoric Investigations at Corinth, Hesperia 47 (1978), σ. 421. W. W. Phelps, ό.π., σ. 250, πίν. 81, 10-21.

Εικ. 7. Λεπτή αμαυρόχρωμη κεραμική.

Εικ. 8. Χονδροειδής κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Εικ. 9. Άνω: όστρακα urfirnis, Κάτω: 8, 9: όστρακα κεραμικής του τύπου «μελανό επί ερυθρού», 10-12: αμαυρόχρωμα.

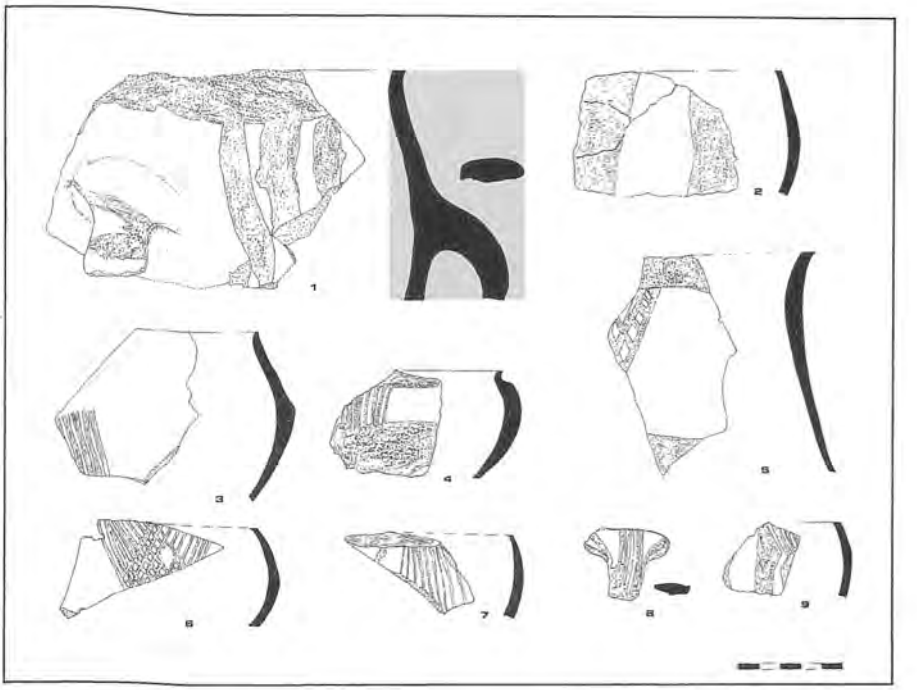
λου μεγέθους αγγεία, το επίχρισμα δεν έχει υποστεί επεξεργασία και παρουσιάζει αδρή επιφάνεια και το χρώμα της διακόσμησης είναι περασμένο με βιαστικές πινελιές. Αξιοπρόσεκτα είναι το ζωηρό ερυθρό (2.5YR 4/8 red) στο όστρακο της εικ. 7, 2 και ο συνδυασμός του κιτρινωπού φόντου (10YR 8/4 very pale brown) με τις πορτοκαλλιές ταινίες (7.5YR 6/8 reddish yellow) στο όστρακο της εικ. 7, 4 και 4, 2, το οποίο ανήκε σε αγγείο ανοικτού σχήματος με λεπτά τοιχώματα, που είχε την εσωτερική του επιφάνεια καλυμμένη με ζωηρό ερυθρό επίχρισμα στιλβωμένο με εξαιρετική επιμέλεια.

Μία ακόμη ομάδα της οικιακής αμαυρόχρωμης κεραμικής στο Αλεποχώρι περιλαμβάνει όστρακα από ερυθρό πηλό (2.5YR 6/6 red) με πολλές προσμείξεις. Η επιφάνεια άλλοτε είναι στιλβωμένη (εικ. 9: 11 και εικ. 11: 7) και άλλοτε χωρίς καμμία επεξεργασία (εικ. 9: 10 και εικ. 11: 5).

Κεραμική με διακόσμηση «μελανό επί ερυθρού»

Μολονότι τρία μόνον όστρακα αυτού του τύπου συμπεριλαμβάνονται στο υλικό από το Αλεποχώρι, αξίζει να αναφερθούν εδώ, γιατί ανήκουν σε κατηγορία κεραμικής της Στερεάς Ελλάδας που δείγματά της δεν είχαν ως τώρα βρεθεί στην Πελοπόννησο νοτιότερα από την Κόρινθο και τη Γωνιά[9]. Πρόκειται για όστρακα λε-

9. S. S. Weinberg, Excavations at Prehistoric Elateia, Hesperia 31 (1959), σ. 182. John C. Lavezzi, ό.π., σ. 422-423 και W. W. Phelps, ό.π., σ. 194. Η παρουσία τους στην Άρεια Αργολίδας δεν είναι βεβαιωμένη. Πρβλ. Ελισάβετ Χατζηπούλιου-Καλλίρη, Νεολιθική Κεραμική από την Άρεια Αργολίδας, ΑΔ 36 (1981): Μελέτες, σ. 158. Ευχαριστίες εκφράζονται στον W. Phelps για τη διαβεβαίωση ότι όντως πρόκειται για όστρακα «μελανού επί ερυθρού» και για διαφωτιστική συζήτηση.

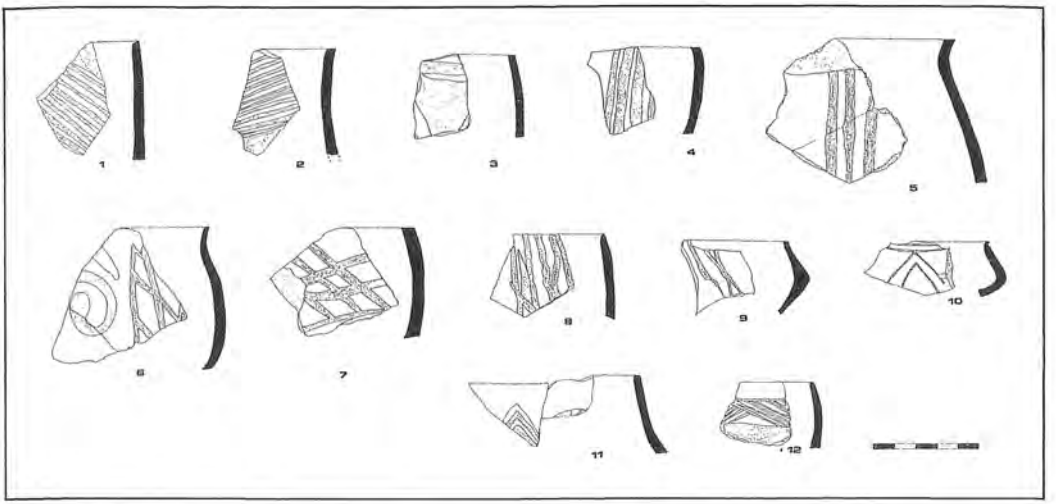

Εικ. 10. Αμαυρόχρωμη κεραμική.

πτής κεραμικής εξαιρετικής ποιότητας από ερυθρό πηλό (2.5 YR 5/6 red) με επιφάνεια στιλπνότατη από την εντατική στίλβωση. Στο ένα από τα δύο που εικονίζονται εδώ (εικ. 9: 3, 6), και λιγότερο καλά στην εικ. 9: 8, 9, η διακόσμηση αποτελείται από παράλληλες λοξές γραμμές από θαμπό γκριζόμαυρο χρώμα, που όντως διαφέρει στη χροιά από το χρώμα της αμαυρόχρωμης κεραμικής, ώστε να είναι αδύνατη η σύγχυση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, όσο κι αν χαρακτηρίζονται από τα ίδια γενικά χρώματα. Το δεύτερο όστρακο, που ανήκει σε κλειστό αγγείο, διακοσμείται από σπείρα που έχει ξεθωριάσει και δέσμες λοξών διασταυρωμένων γραμμών. Στο τρίτο όστρακο η διακόσμηση, που έχει τελείως ξεθωριάσει —δέσμη παραλλήλων τεθλασμένων γραμμών— διακρίνεται από τη διαφορά στιλπνότητας στην επιφάνεια.

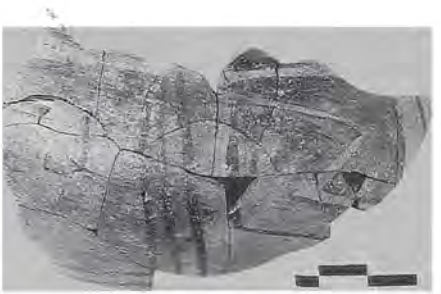
Πολύχρωμα

Το σπουδαιότερο από τα λιγοστά κι ασήμαντα όστρακα πολύχρωμων που βρέθηκε στο Αλεποχώρι είναι αυτό της εικ. 12, από αγγείο με σφαιρικό σώμα και χείλη ή λαιμό που κλίνουν προς τα έξω. Η διακόσμησή του αυτομάτως φέρνει στο νου τα πολύχρωμα αγγεία της Γωνιάς Κο-

Εικ. 11. Όστρακα από αγγεία με διακόσμηση: 1-3 urfirnis, 4, 6 «Μελανό επί ερυθρού», 5-7 Αμαυρόχρωμα, 8-11 Γκρίζα ή φαιά με γραπτή διακόσμηση, 12 Μελανή κεραμική με στιλβωτή διακόσμηση.

ρινθίας[10] από όπου αναμφίβολα είναι εισηγμένο. Έχει λεπτά τοιχώματα από καθαρό πηλό, εξωτερική επιφάνεια με επίχρισμα στιλβωμένο κιτρινέρυθρου χρώματος (7.5 YR 7/6 reddish yellow). Η γραπτή σύνθεση αποτελείται από τρεις λοξές δυνατές γραμμές από θαμπή καφετιά βαφή (7.5YR 5/4 brown) που βρίσκονται στο μέσον περίπου του οστράκου. Αριστερά και δεξιά των γραμμών σχηματίζονται τετράγωνα του ίδιου χρώματος, γεμισμένα με καστανέρυθρο στιλβωμένο χρώμα (5YR 5/4 reddish brown). Διαγώνια μέσα στο κάθε τετράγωνο κινείται μία βαθμιδωτή ή τεθλασμένη ταινία που έχει αφεθεί στο χρώμα του επιχρίσματος του αγγείου, ενώ το περίγραμμά της είναι τονισμένο με καφετιές γραμμές. Το παιχνίδισμα ανάμεσα στους ανοικτούς και σκουρότερους τόνους και στη στιλπνή επιφάνεια και τις θαμπές γραμμές δημιουργεί

Εικ. 12. Αγγείο με πολύχρωμη διακόσμηση.

την εντύπωση της πολυχρωμίας και αποτέλεσμα ευχάριστο στην όψη. Στο κάτω αριστερό τμήμα του οστράκου φαίνονται

10. C. W. Blegen, Gonia, Metropolitan Museum Studies III (1930-1931), σ. 69-70, πίν. II.

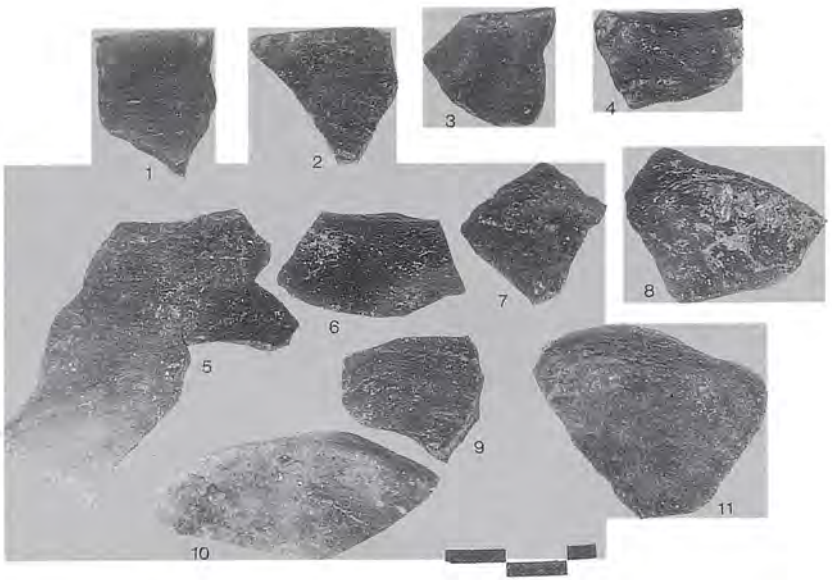
Εικ. 13. Χονδροειδής κεραμική με ταινίες εμπίεστης διακόσμησης.

και οι οριζόντιες γραμμές που χωρίζουν τη σύνθεση από το αδιακόσμητο τμήμα του αγγείου.

Από το δεύτερο μετά το επιφανειακό στρώμα, που αποτελείται από καστανοκίτρινο χώμα με γωνιώδεις πέτρες και προσμείξεις τέφρας, και είναι πάχους 0,20-0,25 μ. στις τομές Α3-Α4-Β3, δηλαδή στο βόρειο τμήμα του σκάμματος, αλλά βαθαίνει απότομα προς την ανατολική πλευρά, τετράγωνα Β4 και Γ4, έως βάθ. 0,80 και 1 μ. (βλ. άρθρο, στον παρόντα τόμο, σ. 25, εικ. 4, 5), προέρχεται υλικό, στο οποίο διαφαίνεται μία άλλη διαφορετική φάση στην πολιτιστική συνέχεια του χώρου. Πρόκειται για την τελευταία φάση της νεολιθικής, την τελική νεολιθική.

Στην κεραμική τώρα, το κυρίαρχο στοιχείο είναι η αφθονία της οικιακής και χονδροειδούς κεραμικής[11]. Στην πλειονότητά της η δεύτερη έχει την επιφάνεια έστω και ελαφρά στιλβωμένη ή επεξεργασμένη με κάποιο μέσο ώστε να είναι ομαλή, και κοσμείται με πλαστική διακόσμηση και ανάγλυφες ταινίες με εμπιέσεις δακτύλων (εικ. 13). Σε ένα ή δύο όστρακα έχουν παρατηρηθεί δέσμες λοξών

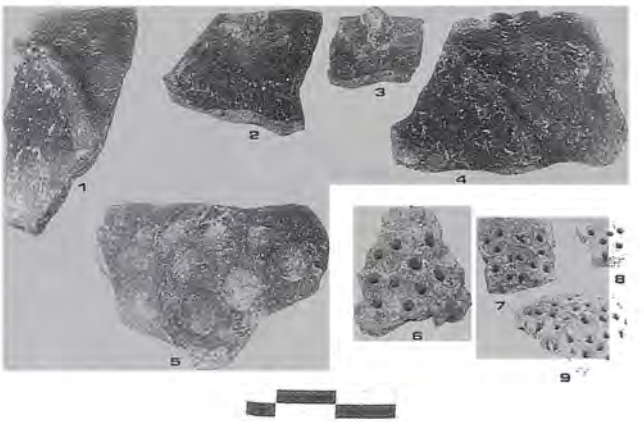
11. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σε όλους τους χώρους αυτής της εποχής, πρβλ. T. Jacobsen, Hesperia 42 (1973), σ. 271-275, και W. W. Phelps, ό.π., σ. 296, 320, 345.

Εικ. 14. Οικιακή στιλβωτή μελανέρυθρη κεραμική (1, 2, 5, 6, 9, 10) και δίχρωμη variegated (3, 4, 7).

εγχάρακτων γραμμών κάτω από τα χείλη (εικ. 19: 4).

Η οικιακή κεραμική, με λεπτότερα και σκληρά τοιχώματα από σκούρο καστανό πηλό και λεπτές ή μέτριες προσμείξεις, χαρακτηρίζεται από δίχρωμη μελανή - ερυθρόφαια στιλβωμένη επιφάνεια εξαιρετικής στιλπνότητας. Ο μεγαλύτερος αριθμός οστράκων, που προέρχονται από το σώμα, παραπέμπουν σε σφαιρικά σχήματα με στρογγυλεμένο ώμο. Χείλη έσω νεύοντα και η στίλβωση στο εσωτερικό πολλών οστράκων υποδεικνύουν φιάλες ή λεκανίδες και αγγεία με χαμηλό λαιμό (hole mouthed jars). Υπάρχουν όμως και όρθιοι λαιμοί από κλειστά αγγεία και αποφύσεις με οριζόντια ή κάθετη διάτρηση (εικ. 14: 1, 2, 5, 6, 7). Με πολύ μικρότερη στιλπνότητα και λιγότερο καλή στίλβωση από τα προηγούμενα αγγεία, αλλά με τονισμένη την αντίθεση ανάμεσα στο ερυθρό και μελανό χρώμα είναι τα δίχρωμα variegated αγγεία, που εμφανίζονται σε αρκετά μεγάλη ποσότητα στο Αλεποχώρι, σε λεκάνες με τοιχώματα που γέρνουν προς τα έξω, και μεγάλες κομβιόσχημες αποφύσεις. Υπάρχουν επίσης όστρακα με χείλη που προεκτείνονται στο εσωτερικό σχηματίζοντας επίπεδη οριζόντια ταινία γύρω από το στόμιο (anti-splash rim) (εικ. 14: 3, 4). Παρόμοια φιάλη με ψηλό πόδι έχει βρεθεί στο σπήλαιο Χοιροσπηλιά και είναι εκτεθειμένη στο Μουσείο Λευκάδας.

Εικ. 15. Όστρακα ηθμών και χονδροειδούς κεραμικής με ανάγλυφες ταινίες και εμπιέσεις δακτύλων.

Ανάμεσα σ' αυτές τις δεσπόζουσες κατηγορίες της κεραμικής κάνουν την εμφάνισή τους με ένα μόνο αγγείο τα ερυθρά με στιλβωτή διακόσμηση (εικ. 16) και η κεραμική με το ιδιότυπο επίχρισμα crusted (εικ. 17). Ανάλογο φαινόμενο έχει παρατηρηθεί και στο Φράγχθι, όπου αυτοί οι τύποι αντιπροσωπεύονται με πολύ μικρό αριθμό οστράκων, αλλά και σε άλλες θέσεις της ίδιας εποχής.

Η υδρία της εικ. 6 με τη στιλβωτή διακόσμηση κατακορύφων γραμμών στον ώμο έχει επίσης κατακόρυφη ταινιωτή λαβή με κερατοειδή απόληξη. Στο Αλεποχώρι έχουν επίσης βρεθεί ζωόμορφες λαβές σε ερυθρά στιλβωτή κεραμική.

Το αγγείο με τη διακόσμηση crusted, της εικ. 17, που είναι και καλά διατηρημένο, βρέθηκε στην ταφή, που αναφέρεται στο σχετικό άρθρο στον παρόντα τόμο, σ. 25. Περιείχε τα οστά βρέφους και ήταν τοποθετημένο στο εσωτερικό του ευρύστομου άβαφου αγγείου της εικ. 18. Πρόκειται για μελανό αγγείο αμφικωνικού σχήματος, του οποίου το σχήμα μας είναι γνωστό από το Φράγχθι[12], με στιλβωμένη επιφάνεια, πάνω στην οποία έχει επιστρωθεί το χαρακτηριστικό επίχρισμα crusted, που εδώ είναι λευκού χρώματος, και διασώζεται καλύτερα στους ώμους του αγγείου. Αυτού του είδους η διακόσμηση απαντά και σε μικρό αριθμό οστράκων. Το ευρύστομο ταφικό αγγείο απλής άβαφης κεραμικής με ομαλή επιφάνεια, μικρή βάση και οριζόντιες αποφύσεις στο μέσο του ύψους των τοιχωμάτων (εικ. 18), που περιείχε ολόκληρη την ταφή,

12. T. Jacobsen, ό.π., σ. 274, εικ. 9, 5 και W. W. Phelps, ό.π., πίν. 50, 10.

Εικ. 16. Υδρία με ερυθρά στιλβωτή διακόσμηση.

Εικ. 17. Μελανό στιλβωμένο αγγείο με επάλειψη λευκού επιχρίσματος crusted.

έχει μία οπή ανοιγμένη λίγο πάνω από τη βάση, που είναι πιθανό να χαρακτηρίζει αγγεία αυτής της χρήσης.

Σ' αυτό το στρώμα της τελευταίας φάσης της νεολιθικής, εκτός από την ταφή με την ιδιομορφία της χρήσης των δύο αγγείων, που τη διαφοροποιεί από ανάλογες ταφές βρεφών στη Λέρνα[13] και στο Ραχμάνι[14] της Θεσσαλίας, έχουν βρεθεί και άλλα στοιχεία που αναφέρονται στην πνευματική ζωή και τις δοξασίες των ανθρώπων της εποχής, όπως τα ειδώλια που αναφέρονται στην έκθεση της ανασκαφής (βλ. άρθρο, στον παρόντα τόμο, σ. 26, εικ. 7). Κατασκευασμένα από χονδροειδή κεραμική, με αδρή επιφάνεια χωρίς καμμία στίλβωση ή επίχρισμα, αποδίδουν σχηματικά το ανθρώπινο σώμα με τους βραχίονες τεταμένους στα πλάγια και το κεφάλι σε ένα κομμάτι με το λαιμό, και είναι τελείως διαφορετικά από τα ειδώλια όλων των προηγουμένων φάσεων της νεολιθικής. Παρόμοια ειδώλια έχουν βρεθεί στο Φράγχθι[15], στην Κόρινθο[16], στο σπήλαιο Κίτσου στην Αττική[17], στο Σακκοβούνι Αρκαδίας (που εκτίθενται στο Μουσείο Τριπόλεως), καθώς και στο σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού (που είναι εκτεθειμένα στο Μουσείο Αλεπότρυπας).

13. J. L. Caskey, Excavations at Lerna, 1956, Hesperia 26 (1957), σ. 159, πίν. 48f.

14. A. Wace and M. Tompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912, σ. 35, 41, 248, εικ. 7β, 24α.

15. T. Jacobsen, Hesperia 38, ό.π., πίν. 99β· 42, ό.π., σ. 276, πίν. 53.

16. W. W. Phelps, Prehistoric Figurines from Corinth, Hesperia 56 (1987), σ. 248, πίν. 39.

17. N. Lambert, La grotte préhistorique de Kitsos I, Paris 1981, σ. 395, εικ. 254.

Εικ. 18. Άβαφο ευρύστομο αγγείο.

Παράλληλα, ευρήματα, όπως διάτρητα αγγεία-ηθμοί (εικ. 15, κάτω δεξιά), βάσεις με αποτυπώματα ψάθας (εικ. 19: 1), η μυλόπετρα και τα σφονδύλια, που αναφέρονται στην έκθεση της ανασκαφής για την Α΄ Κουβελέικη σπηλιά, στον παρόντα τόμο (βλ. παραπάνω, σ. 27, εικ. 9-10), παρέχουν στοιχεία για την καθημερινή ζωή, τη διαιτητική πρακτική και την εντατική ενασχόληση με την υφαντική.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τα στοιχεία που αναφέρθηκαν ως τώρα δείχνουν ότι στην ύστερη νεολιθική εποχή οι χρήστες της Α΄ Κουβελέικης σπηλιάς στο Αλεποχώρι Λακωνίας είχαν αναπτύξει και απολάμβαναν πολιτισμό που είχε μεγάλη συνάφεια με τον πολιτισμό της Κορινθίας και της Αργολίδας, όπως αυτός αναπτύχθηκε με τις σχέσεις του με τα κέντρα της Στερεάς και της Θεσσαλίας. Στην τελική νεολιθική όμως, οι ομοιότητες περιορίζονται στο Φράγχθι και από την Κορινθία στην Κλένια ιδιαίτερα, πράγμα που δεν είναι απορίας άξιο, αφού και αυτοί οι χώροι είναι σπήλαια. Αυτό που είναι όμως αξιοσημείωτο στο Αλεποχώρι, που βρίσκεται στην ενδοχώρα, είναι οι σχέσεις

Εικ. 19. Χονδροειδής και οικιακή κεραμική.

του με παραθαλάσσιες θέσεις, όπως το Φράγχθι και η ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου, γεγονός που πρέπει να αποδοθεί στη θαλάσσια επικοινωνία. Αυτό θα πρέπει να σημαίνει ότι ένας ή περισσότεροι σημαντικοί παραθαλάσσιοι σταθμοί είχαν τον έλεγχο της περιοχής και γι αυτό θα έπρεπε να αναζητηθούν κοντά στη θάλασσα.

The Pottery from the "A΄ Kouvele·i·ki Cave" at Alepochori in Lakonia

Margarita Koumouzeli

The pottery from the 1990 and 1992 excavations in the "A΄ Kouveleïki Cave" at Alepochori in Lakonia shows that the cave was in use throughout the Late and Final Neolithic periods. In the case of the Late Neolithic, apart from the Urfirnis and Black on Red categories, which were represented by only a few sherds, the high quality of the Black, Matt Painted and Fine Grey wares, which were found in considerable quantities and thus exhibit a relatively complete range of types and shapes, indicates contacts with important centres of production and distribution of goods. Thus at a local level the pottery from the "A΄ Kouveleïki Cave" fills the gap that existed in Lakonia between Kouphovouno and Alepotrypa Dirou, and on a wider level it makes possible correlations between Lakonia and the NE Peloponnese, the Mainland Greece and Thessaly.

The Final Neolithic here too is characterized by the preponderance of domestic, variegated, coarse ware and a very small number of pots with pattern-burnished and the singular crusted decoration. At the same time, the infant burial containing two pots — one inside the other —, the figurines with the schematic rendering of the human body and finds like the quern, perforated strainer vessels, spindle whorls and bases with mat impressions provide evidence for their cultural life, diet and weaving occupation. In this phase of the Neolithic it is significant that at Alepochori, which is in the hinterland, close relations are apparent with coastal cave-sites like Franchthi in the Argolid and Klenia in Corinthia; this implies that in Lakonia, also, there must have existed close to the sea one or more important settlement stations that had control over the region.

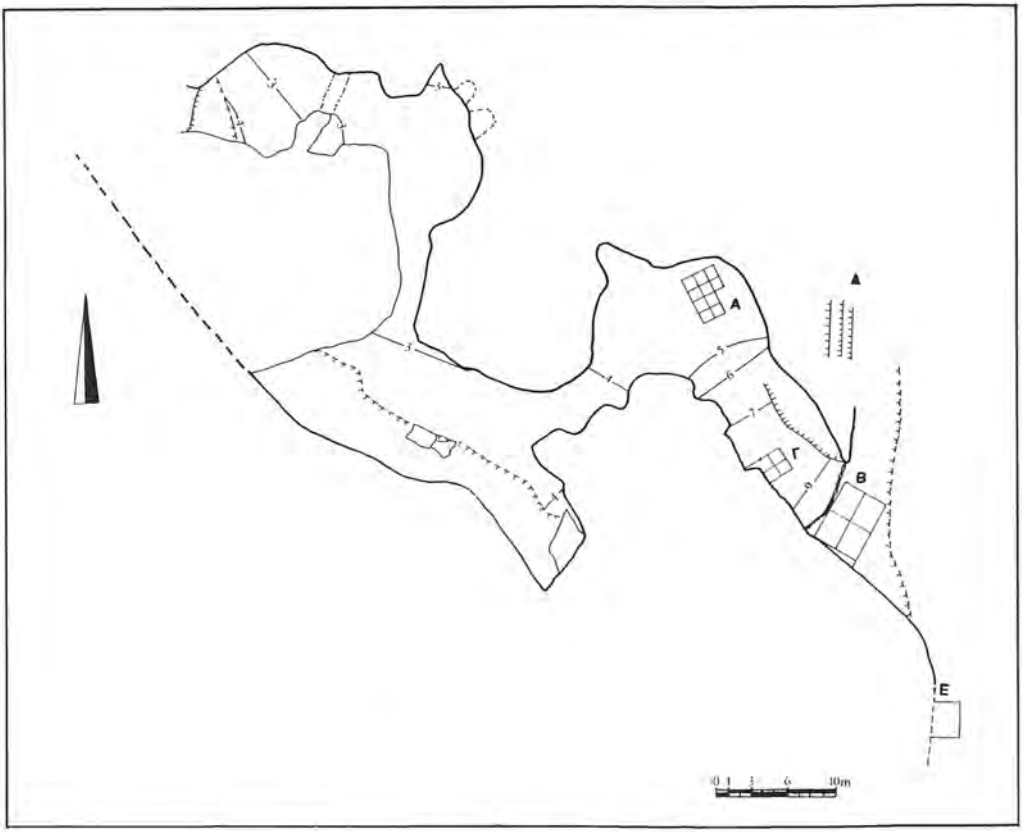
Η Ανασκαφική Ερευνα στο Σπήλαιο των Λιμνων στα Καστρια Καλαβρυτων

Στελλα Κατσαρου - Αδαμαντιος Σαμψων

Εικ. 1. Σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Η είσοδος του σπηλαίου από Α.

Το Σπήλαιο των Λιμνών βρίσκεται σε υψόμετρο 800 μ., 17 χλμ. νοτιοανατολικά των Καλαβρύτων και 1,5 χλμ. βόρεια του χωριού Καστριά. Έχει μήκος 2.100 μ. και αποτελεί την κοίτη ενός ποταμού που διασχίζει ασβεστολιθικά πετρώματα σχηματίζοντας λίμνες σε διάφορα επίπεδα και λιθωματικό διάκοσμο εξόχου ωραιότητας. Η πρόσφατη αξιοποίησή του το έκανε προσιτό στον πολύ κόσμο. Έχει μεγάλη φυσική είσοδο, πλ. 7 μ., που βλέπει προς τα ανατολικά (εικ. 1), όπου δεσπόζει ο ορεινός όγκος του Χελμού. Μπροστά από το σπήλαιο διέρχεται χείμαρρος που έχει διαβρώσει σε μεγάλο βαθμό την περιοχή και έχει αποκαλύψει πλούσια αργιλικά στρώματα του Τεταρτογενούς. Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας

Εικ. 2. Σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Κάτοψη του πρώτου βατού τμήματος του σπηλαίου με τις ανασκαφικές τομές (σχέδ. Θ. Χατζηθεοδώρου).

πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο από το 1992 έως και το 1994[1].

Πρόσφορο για κατοίκηση ή άλλη χρήση είναι το τμήμα που καλύπτει τα πρώτα 80 μ. του σπηλαίου (εικ. 2), όπου το δάπεδο είναι επίπεδο. Συνολικά ανοίχτηκαν πέντε τομές, δύο στο εσωτερικό και τρεις στην είσοδό του.

Πιο συγκεκριμένα, σε απόσταση 20 μ. από την είσοδο ανοίχτηκε η τομή Α (4Χ3 μ.), στο σημείο όπου είχε γίνει προ 30 ετών λαθρανασκαφή κατά την οποία είχαν βρεθεί απολιθωμένα οστά ιπποποτάμου, ελάφου και αιγός του Μέσου Πλει-

1. Σάμψων-Κατσαρού, υπό εκτύπωση.

στόκαινου[2]. Κάτω από τα νεότερα επιφανειακά στρώματα με ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική, αποκαλύφθηκε στρώμα με καύσεις και ταφές της μυκηναϊκής περιόδου. Σε βάθος 1,40 μ. φάνηκε λεπτό πρωτοελλαδικό στρώμα, ενώ αμέσως κάτω από αυτό παρουσιάστηκε το καθαρό νεολιθικό στρώμα (βάθ. 1,75 μ.) από επάλληλα δάπεδα με εστίες και στάχτες. Η κεραμική συνίστατο κυρίως σε άβαφα πιθοειδή της ΝΝ ΙΙ με πλαστική και σχοινοειδή διακόσμηση, χωρίς να λείπουν και τα μικρότερα ανοιχτά αγγεία. Μετά από επάλληλα αργιλικά στρώματα που δεν περιείχαν ευρήματα εμφανίστηκε λεπτό στρώμα της ΝΝ Ι με ελάχιστα όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων. Κάτω από αυτό τα αργιλικά στρώματα συνεχίζονται μέχρι τα 5 μ., όπου σταμάτησε η ανασκαφή. Το βάθος και η αρχαιολογική αξία των υποκείμενων επιχώσεων θα διευκρινιστούν σε μελλοντική έρευνα με τη βοήθεια μικρού γεωτρύπανου.

Η τομή Γ (2Χ2 μ.) ανοίχτηκε 5 μ. μετά την είσοδο, δίπλα στο βραχώδες τοίχωμα. Σε μικρό βάθος (0,83 μ.) ήρθαν στο φως στρώματα της μυκηναϊκής και ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου με άφθονη κεραμική και ταφές επτά ατόμων αναμοχλευμένες και σφηνωμένες σε κόγχη του βράχου (εικ. 3). Σε βάθος 1,45 μ. φάνηκε πρωτοελλαδικό στρώμα, που περιείχε εκτός από χαρακτηριστική κεραμική και νέα σκελετικά ευρήματα, ενώ σε βάθος 1,60 μ. ήρθε στο φως καθαρό νεολιθικό στρώμα με δάπεδα και καύσεις. Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν πολλά οστά ζώων, ανάμεσα στα οποία και μεγάλα κομμάτια από κέρατα ελάφου. Σε μία μελλοντική φάση της ανασκαφής εντάσσεται και συνέχιση της έρευνας στην τομή Γ μέχρι να βρεθεί ο φυσικός βράχος.

Η τομή Β (5Χ5 μ.) ανοίχτηκε ακριβώς στην είσοδο του σπηλαίου και απέδωσε πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα. Τα ανώτερα στρώματα περιείχαν ρωμαϊκή και ελληνιστική κεραμική· κάτω από αυτά εμφανίστηκε καθαρό νεολιθικό στρώμα. Σε βάθος 0,90 μ. παρουσιάστηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και σκληρό παχύ στρώμα από ψημένο πηλό. Το πάχος του είναι τόσο μεγάλο, που αποκλείει την πιθανότητα να χρησίμευσε ως επένδυση πασσαλόπηκτου κτίσματος. Η ανεύρεση ανάμεσα στις επιχώσεις μεγάλων κομματιών πηλού με ίχνος διαμπερούς οπής και επίπεδο τελείωμα κάνει πιθανή την ύπαρξη κλιβάνου. Οπωσδήποτε ο χώρος δεν είναι ο πλέον κατάλληλος, είναι όμως γεγονός ότι η περιοχή διαθέτει άφθονες αργιλικές αποθέσεις που μέχρι πρόσφατα αποτελούσαν αντικείμενο εκμετάλλευσης ντόπιων εργαστηρίων κατασκευής κεράμων. Κάτω από το σκληρό αυτό στρώμα και κατά μήκος του βράχου ήρθε στο φως άθικτη νεολιθική ταφή με το σώμα του νεκρού σε ύπτια στάση. Γύρω από το σώμα είχαν τοποθετηθεί πέτρες που το οριοθετούσαν. Εκτός από ελάχιστα όστρακα και λίγες λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, οι επιχώσεις δεν περιείχαν κτερίσματα. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 2 μ., όπου τα ευρήματα αραιώνουν προοδευτικά.

Δύο πολύ ενδιαφέρουσες τομές ανοίχτηκαν εκατέρωθεν της εισόδου, στις πλαγιές του λόφου που περιβάλλει το σπή-

2. Ι. Μελέντης, ΠΑΑ 43 (1968), σ. 350.

Εικ. 3. Σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Τομή Γ. Η συγκέντρωση ταφών σε κόγχη του βράχου.

λαιο. Συγκεκριμένα, η παρειά βόρεια της εισόδου διαμορφώθηκε σε τρία επίπεδα (τομή Δ Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), όπου τα νεολιθικά ευρήματα (κεραμική, οψιανοί και ανθρώπινα σκελετικά λείψανα) αποκαλύφθηκαν αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Στη νότια παρειά έγινε μία παρόμοια διαμόρφωση σε δύο επίπεδα (τομή Ε Ι, ΙΙ), όπου εκτός από τα άφθονα κινητά ευρήματα αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που προχωρούν με κατεύθυνση Α.-Δ. μέσα στις επιχώσεις. Η εικόνα που διαμορφώνεται από την έρευνα στις εξωτερικές τομές υπογραμμίζει την έντονη κατοίκηση στο χώρο της εισόδου, πιθανότατα με τη μορφή ανδήρων στις παρειές του λόφου που τώρα έχουν υποστεί σημαντική διάβρωση, φυσιολογική αλλά και λόγω της διάνοιξης του δρόμου.

Τα ευρήματα των νεότερων χρόνων δεν είναι πολλά και ανήκουν κυρίως στη ρωμαϊκή και ελληνιστική περίοδο. Πρόκειται για θραύσματα μικρών ανοιχτών αγγείων με φαιό γάνωμα. Ανάμεσά τους βρέθηκε και τμήμα γυάλινου αγγείου. Λιγότερα, αλλά καλύτερης ποιότητας είναι τα

Εικ. 4. Μεσοελλαδική κεραμική από την τομή Γ.

κλασικά όστρακα, ενώ τα δείγματα της γεωμετρικής περιόδου είναι ασήμαντα.

Στην υστεροελλαδική περίοδο χρονολογούνται λίγα θραύσματα κυλίκων και τμήματα μικρών ανοιχτών αγγείων με το χαρακτηριστικό υπόλευκο επίχρισμα. Πιο αξιόλογα είναι τα δείγματα της ΥΕ Ι και της ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου από την τομή Γ, με εγχάρακτα μοτίβα του τύπου της αδριατικής κεραμικής και διακόσμηση από μικρές βαθιές αυλακώσεις σε πλατιές ταινιωτές λαβές άβαφων πιθοειδών (εικ. 4).

Ιδιαίτερα αξιόλογη φαίνεται ότι είναι η πρωτοελλαδική κεραμική από την τομή Γ κυρίως, με χείλη τριγωνικής διατομής, βαθιά ανοιχτά πιθοειδή αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση στο χείλος και πρωτοβερνικωτές φιάλες με λεπτά τοιχώματα.

Η νεολιθική κεραμική (εικ. 5) σε συντριπτικό ποσοστό ανήκει στη NN II και μόνο λίγα αμαυρόχρωμα από την τομή Α χρονολογούνται στη NN I. Το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκει σε βαθιά άβαφα αγγεία χονδροειδούς κατασκευής (πιθοειδή), μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους, ανοιχτά (εικ. 6: 7, 15-17), ή κλειστά με (εικ. 6: 18-21, 32, 36) ή χωρίς (εικ. 6: 22-27, 40) λαιμό. Από αυτά προέρχονται πλατιές ταινιωτές λαβές και αποφύσεις (εικ. 6: 7, 36, 39, 41-45), ποικίλων τύπων (οριζόντιες, δικελλοειδείς, κομβιόσχημες) που απαντούν σε όλες τις γνωστές θέσεις[3] της νεότερης νεολιθικής.

3. Phelps 1975, εικ. 51. Σάμψων 1993, σ. 114.

Εικ. 5. Άβαφη νεολιθική κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση.

Στα χονδροειδή αγγεία κυριαρχούν τα σχοινοειδή κοσμήματα (εικ. 6: 50) σε ελεύθερες, ομόκεντρες ή αλληλοσυμπλεκόμενες ζώνες, καθώς και οι απλές έξεργες ταινίες σε οριζόντια, κάθετη ή ακτινωτή διάταξη (εικ. 6: 47, 49). Πρόκειται για τύπους διακόσμησης πίθων συνήθεις σε όλους τους γνωστούς οικισμούς της νεότερης νεολιθικής, τόσο της Πελοπόννησου[4], όσο και από την υπόλοιπη Ελλάδα[5]. Η ποικιλία όμως των μοτίβων και οι πρωτότυποι συνδυασμοί μαρτυρούν την ύπαρξη ενός ντόπιου εργαστηρίου που δημιουργεί καινούργιους τύπους με πολλή φαντασία και διάθεση.

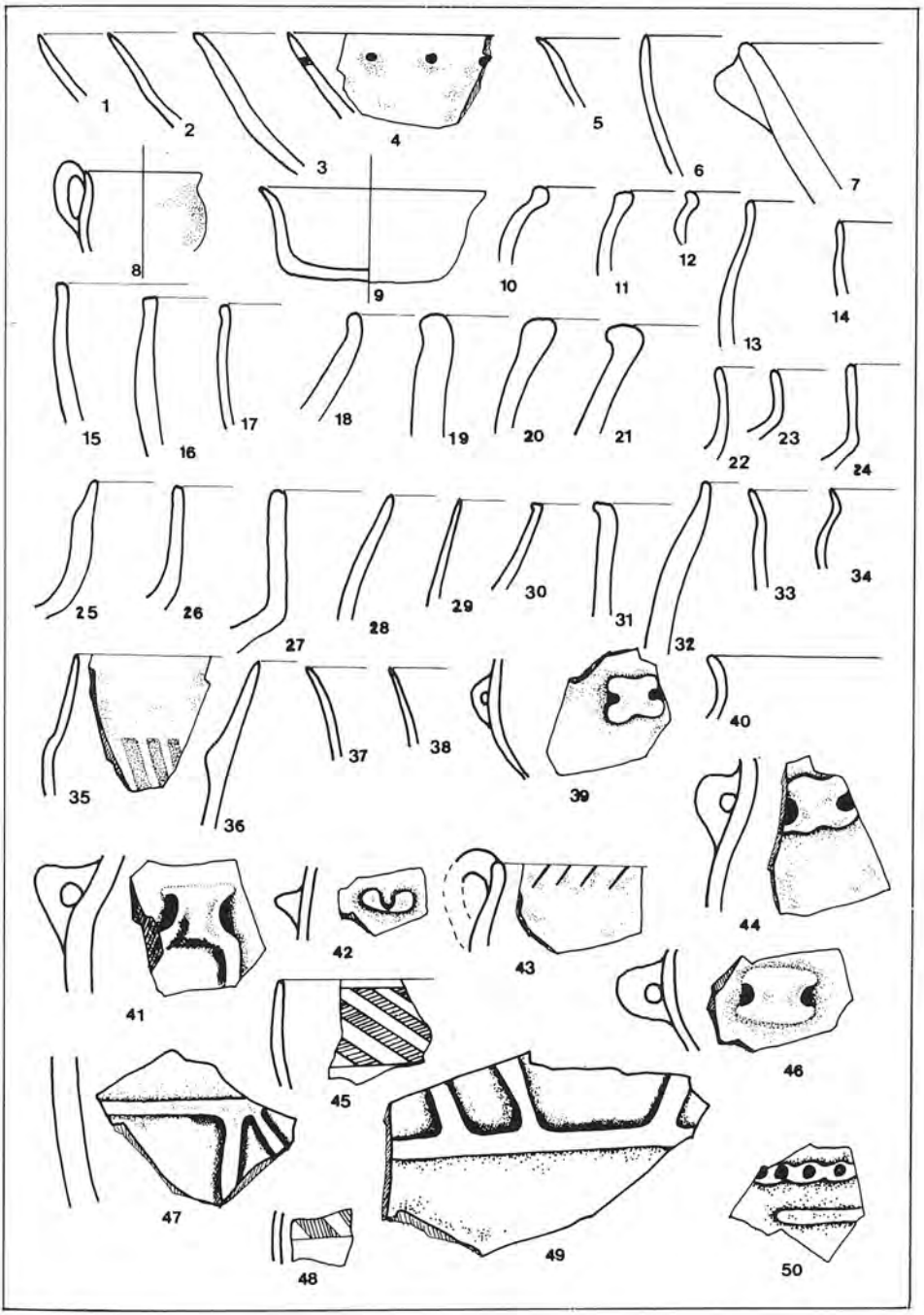
Ένα μικρό αλλά σημαντικό σύνολο άβαφης κεραμικής αποτελείται από θραύσματα χονδροειδών αγγείων που φέρουν ασύμμετρες οπές με έντονο περιχείλωμα. Πρόκειται συνήθως για ανοιχτά αγγεία με τοιχώματα που κλίνουν έντονα προς τα έξω και χρησίμευαν ως ηθμοί[6]. Η διάμετρος των τρημάτων ποικίλλει από 0,01 μ. έως και 0,04 μ. σε μία περίπτωση.

Στα μικρότερα αγγεία με λεπτά τοιχώματα, που είναι βασικά άβαφα, περιλαμβάνεται και ένα μικρό ποσοστό μονόχρωμων φαιού ή μελανού χρώματος, που δεν διαφοροποιείται ως προς τα σχήματα. Κυριαρχούν τα ρηχά σκεύη σε ποικίλους τύπους (εικ. 6: 1-3, 5, 15-17), ενώ πολυάριθμες είναι και οι φιάλες με μικρές ταινιωτές λαβές στο χείλος (εικ. 6: 8, 43) και τα βαθιά αγγεία με τοιχώματα καμπύλα (εικ. 6: 13, 33, 34, 40) ή ευθεία που κλίνουν προς τα μέσα (εικ. 6: 28-30) και σπάνια φέρουν λαιμό (εικ. 6: 22-23). Ειδικά σε μία κατηγορία τους, τα ρηχά ανοιχτά με ημισφαιρικό περίγραμμα (εικ. 6: 6), απαντάται χαρακτηριστική διακόσμηση από λεπτές και αβαθείς εγχαράξεις στην επιφάνεια (εικ. 6: 45, 48) χωρίς τη μεσολάβηση έξεργης ζώνης. Τα μοτίβα αναπτύσσονται σε ευρύτερη οριζόντια ζώνη που περιθέει το αγγείο γύρω από το χείλος και συνίστανται βασικά σε ομάδες πλάγιων ταινιών με λοξή εσωτερική διαγράμμιση. Ο τύπος αυτής της εγχάρακτης διακόσμησης εντοπίζεται μόνο στην Πελοπόννησο και είναι ήδη γνωστός από

4. Phelps 1975, εικ. 57:1, 59:8, 60. Ασέα: Holmberg 1944, σ. 60. Αρκαδία: Howell 1970, σ. 108. Πρόσυμνα: Blegen 1937, σ. 372.

5. Σάμψων 1993, σ. 154. Ενδεικτικά, βλ. Caskey 1960, σ. 136. Immerwahr 1971, πίν. 10. Lambert 1981, σ. 290.

6. Zachos 1987, σ. 70.

Εικ. 6. Τομές και όψεις νεολιθικής κεραμικής.

την Πρόσυμνα[7], τα Κλένια[8], τον Άγιο Δημήτριο[9], αλλά και άλλες θέσεις που δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

Μικρότερες ομάδες κεραμικής αποτελούν αφ' ενός τα μονόχρωμα αγγεία με αυλακωτή διακόσμηση, που χαρακτηρίζονται από ψηλό κάθετο χείλος και σφαιρικό σώμα φαιού χρώματος, πάνω στο οποίο αναπτύσσονται πλάγιες αβαθείς αυλακώσεις (εικ. 6: 35) και αφ' ετέρου τα λεκανοειδή αγγεία με διάτρητο χείλος (cheese pots) (εικ. 6: 4)[10].

Τα λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν είναι σχετικά λίγα (τριπτήρες και ένας μυλόλιθος), όπως και τα οστέινα, και προέρχονται όλα από τις εξωτερικές τομές. Ο οψιανός είναι σχετικά άφθονος (λεπίδες, φολίδες, πυρήνας), ενώ ο πυριτόλιθος είναι σπανιότερος. Και τα δύο είδη προέρχονται βασικά από τις εξωτερικές τομές, πράγμα που υποδηλώνει σαφώς ότι οι οικοτεχνικές ασχολίες λάμβαναν χώρα στον περίγυρο του σπηλαίου.

Από νωρίς φάνηκε η ιδιαίτερη σημασία της έρευνας του σπηλαίου των Λιμνών για τη γνώση της προϊστορικής κατοίκησης στις ορεινές και δύσβατες περιοχές του Χελμού. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, όπως φαίνεται από τη στρωματογραφία της τομής Α, το σπήλαιο πέρασε μακρές περιόδους πλημμύρας, κατά τις οποίες δεν ήταν δυνατό να χρησιμοποιείται. Στην τομή Γ που είναι πιο κοντά στην είσοδο, τέτοια στρώματα δεν έχουν ακόμα εμφανιστεί, ενώ αντίθετα τα δάπεδα κατοίκησης εκεί είναι πιο πυκνά.

Τα λείψανα της χρήσης, παρ' όλα αυτά, είναι πολύ αξιόλογα και για τη νεολιθική και για τη μεσοελλαδική και υστεροελλαδική περίοδο. Ειδικά στις δύο τελευταίες, οι ταφές από τις τομές Α και Γ καθιστούν σαφή την ταφική χρήση του σπηλαίου. Πώς μπορεί να σχετίζονται τα ευρήματα αυτά με το γνωστό μύθο των Προιτίδων, που ο Παυσανίας τουλάχιστον συνδέει με το σπήλαιο (Αρκαδικά Β, 18, 7), δεν μπορεί ακόμα να διευκρινιστεί. Στην πρωτοελλαδική τα ευρήματα είναι σημαντικά, ανάμεσά τους και σκελετικά λείψανα από ένα άτομο, και είναι πολύ πιθανό το σπήλαιο να χρησιμοποιήθηκε μεμονωμένα ως κατοικία. Πάντως κανένα ίχνος της ΠΕ δεν βρέθηκε έξω από το σπήλαιο, ενώ αντίθετα είναι φανερό ότι κατά τη ΝΝ ΙΙ κατοικείται έντονα όλη η περιοχή γύρω από την είσοδό του από μικρό πληθυσμό με απλή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, ενώ το εσωτερικό του χρησιμοποιείται πιθανότατα ως χώρος αποθήκευσης, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση του ως κατοικίας αφού ανευρίσκονται πολλά υπολείμματα τροφής.

Επιπλέον, το σπήλαιο ως προϊστορική θέση δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από την ευρύτερη περιοχή του. Ήδη στη θέση Κάστρο, σε λόφο ο οποίος δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή όχι μακριά από το σπήλαιο, βρέθηκαν λείψανα συνεχούς χρήσης, από την ύστερη νεολιθική έως και τους νεότερους χρόνους. Άλλες νεολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν πρόσφατα

7. Blegen 1937, σ. 374.
8. Phelps 1975, εικ. 94.
9. Zachos 1987, σχέδ. 34.
10. Δωδεκάνησα: Σάμψων 1987, σ. 30.

στην κοιλάδα ανατολικά της Κλειτορίας, αλλά και παλαιότερα[11] στην περιοχή των Καλαβρύτων.

Τέλος, η συστηματική εθνοαρχαιολογική έρευνα της ευρύτερης περιοχής του Χελμού, που αποτελεί «κτηνοτροφικό κέντρο» αιώνων, ελπίζουμε ότι θα βοηθήσει στη διευκρίνηση των ειδικών συνθηκών μέσα στις οποίες έζησε ο προϊστορικός οικισμός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Caskey 1960: J. L. Caskey - E. G. Caskey, The Earliest Settlements at Eutresis: Supplementary Excavations 1958, Hesperia 29 (1960), σ. 126-167.

Blegen 1937: C. Blegen, Prosymna. The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937.

Zachos 1987: K. Zachos, Aghios Demetrios. A prehistoric settlement in SW Peloponnese, Ph. D. Boston 1987.

Holmberg 1944: E. J. Holmberg, The Swedish Excavations at Asea in Arcadia, Lund-Leipzig 1944.

Howell 1970: A. Howell, A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory, BSA 65, σ. 108-127.

Immerwahr 1971: S. A. Immerwahr, The Athenian Agora XIII, Neolithic and Early Bronze Ages, Princeton 1971.

Lambert 1981: N. Lambert, La grotte de Kitsos, Paris 1981.

Phelps 1975: W. Phelps, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, PhD (Αδημοσίευτη διδ. διατρ. στην Αγγλ. Αρχαιολ. Σχολή).

Σάμψων 1986: Α. Σάμψων, Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή Καλαβρύτων, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Αθήνα 1986, σ. 35-39.

Σάμψων 1987: Α. Σάμψων, Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1987.

Σάμψων 1993: Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο, Αθήνα 1993.

Σάμψων - Κατσαρού: Α. Σάμψων - Σ. Κατσαρού, Ανασκαφή στο σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων, Πρακτικά του Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου Σπηλαιολογίας με θέμα «Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον», Αθήνα, Νοέμβριος 1992, Οργανωτής: Εφορεία Σπηλαιολογίας (υπό εκτύπωση).

11. Σάμψων 1986, σ. 35.

Excavations in the Cave of the Lakes at Kastria, Kalavryta

St. Katsarou - Ad. Sampson

The Department of Speleology has undertaken since 1992 an archaeological excavation in the Cave of Lakes, near Kalavryta. The excavation has revealed Late and Middle Helladic deposits containing human skeletal remains in the interior — seven individuals were found packed into a niche — and a thin Early Helladic layer over the Late Neolithic II living floors alternating with thick mud deposits. Further excavation at the entrance yielded only LN II floors, an intact burial and a few architectural remains. The neolithic ware consists mainly of coarse pithoids with broad vertical handles, horizontal lugs, roped patterns and plastic zones, or open bowls with a thin incised decoration unique to Kastria. In LN II, the cave is likely to have served as a storing place for a small populace living outside it and based on a simple agricultural and cattle-breeding economy. Moreover, an important open air site was located not far from the cave, on the hill Kastro, where remains of all periods — LN and Bronze Age included — were collected.

Αποτυπωματα Πλεγματος σε Προ·ι·στορικη Κεραμικη της Τσουγκιζας*

Μαρια Π. Μπελογιαννη

Πολύτιμη πηγή για τις γνώσεις μας, όσον αφορά στον τομέα των πλεκτικών τεχνών, αποτελεί η ανεύρεση είκοσι τεσσάρων οστράκων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στο λόφο Τσούγκιζα στην κοιλάδα της Νεμέας[1]. Τα είκοσι τέσσερα αυτά όστρακα πρώιμης αλλά και ύστερης εποχής του Χαλκού (ΠΕ Ι-ΙΙΙ και ΥΕ Ι-ΙΙΙ) προέρχονται ως επί το πλείστον από τις βάσεις χονδροειδών αγγείων, πιθοειδών και φιαλών και φέρουν αποτυπώματα πλέγματος. Εξαίρεση αποτελούν τρία όστρακα (1576-2-6, 1920-2-1 και 37-2-1) τα οποία δεν προέρχονται από τη βάση, αλλά από τα τοιχώματα και το χείλος κεραμικών αγγείων και φέρουν: τα μεν δύο πρώτα (1576-2-6, 1920-2-1) αποτυπώματα υφάσματος, το δε τρίτο (37-2-1) στην εσωτερική του πλευρά αποτύπωμα κλάδων λυγαριάς. Προφανώς κάποιο καλάθι από λυγαριά καλύφθηκε εξωτερικά με πηλό για να στεγανοποιηθεί[2].

Τα παραπάνω αποτυπώματα προέκυψαν, όταν ο κεραμέας χρησιμοποίησε κάποιο ψαθί ή κυκλικό πλέγμα ως βάση (ένα είδος πρωτόγονου τροχού) για να διευκολυνθεί στην κατασκευή των κεραμικών αγγείων ή όταν ακούμπησε τα ήδη κατασκευασμένα αλλού κεραμικά αγγεία πάνω στην ψάθινη επιφάνεια που βρήκε πρόχειρη (τον ίδιο ρόλο θα μπορούσε να παίξει μια οποιαδήποτε επιφάνεια, π.χ. φύλλα[3], ξύλα, πέτρες ή πήλινοι δίσκοι[4]) για να διευκολύνει το στέγνωμά τους πριν από την όπτηση, συνήθεια που απαντά περισσότερο κατά τη νεολιθική περίοδο και την πρώιμη εποχή του Χαλκού και

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω από τη θέση αυτή: στον καθηγητή J. B. Rutter που με πληροφόρησε για την ανεύρεση των οστράκων με αποτυπώματα πλέγματος στην ΠΕ Ι κεραμική της Τσούγκιζας· στους καθηγητές J. C. Wright, διευθυντή της ανασκαφής στην Τσούγκιζα και D. Pullen για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των παραπάνω οστράκων και κυρίως για το ενδιαφέρον τους και τις πολύτιμες συμβουλές τους· στην Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων που διευκόλυνε τη χορήγηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης των οστράκων με αποτυπώματα πλέγματος· στο Υπουργείο Πολιτισμού που ενέκρινε τη δημοσίευση στα ΑΑΑ και, τέλος, στον καθηγητή Χρ. Ντούμα και στην Έφορο της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αικ. Δημακοπούλου για την καλοσύνη τους να διαβάσουν το άρθρο στην πρώτη του μορφή.

1. Για την προκαταρκτική αναφορά στο αρχαιολογικό πρόγραμμα έρευνας που εφαρμόσθηκε στην κοιλάδα της Νεμέας από το 1984 ως το 1989, βλ. Wright 1990, σ. 579-561.

2. Η κάλυψη της εξωτερικής ή της εσωτερικής επιφάνειας ενός καλαθιού με πηλό ή με άσφαλτο για να στεγανοποιηθεί αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο. Απαντά τόσο στον Παλαιό Κόσμο (Τζάρμο, σπήλαιο Ναχάλ Χεμάρ, Κέρμα) (Adovasio 1975-1977, σ. 223-230. Bar-Yosef 1985, σ. 9. Reisner 1923, σ. 317-318, πίν. 67, 69) όσο και στο Νέο Κόσμο (Scott 1954, σ. 376-377. Cushing 1886, σ. 483-493. Holmes 1881-82, σ. 397-425, πίν. XXXIX).

3. Αποτυπώματα φύλλων απαντούν αρκετές φορές στις βάσεις πήλινων αγγείων, Jacobsen 1973, σ. 271-272, πίν. 51c. Blegen 1928, σ. 116-117, εικ. 109. Wiseman 1967, σ. 23. Kosmopoulos 1948, εικ. 45. Dohl 1973, σ. 236, πίν. 81. Ι. Τσούντας 1898, σ. 182. Zervos 1957, εικ. 88.

4. Πήλινους δίσκους αποκάλυψε ο P. Warren στη Μύρτο (1972, σ. 213 κ.ε., πίν. 175).

λιγότερο κατά τη μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού σε όλη την Ελλάδα, αλλά και εκτός αυτής, σε πολλές θέσεις του παλαιού και του νέου Κόσμου[5]. Ακόμα και σήμερα σε διάφορες χώρες, στις οποίες δεν χρησιμοποιείται ο κεραμικός τροχός, κυκλικά ψαθιά — ελικοειδούς τεχνικής ή τεχνικής απλής διαπλοκής του υφαδιού γύρω από ακτινωτά διατεταγμένα στημόνια — χρησιμοποιούνται για την κατασκευή πήλινων αγγείων[6] (Crowfoot 1938, σ. 3-11). Είναι φανερό πως ένα ψαθί δίνει τη δυνατότητα στον κεραμέα γυρνώντας το αργά να κατασκευάσει πιο εύκολα το αγγείο, αφού δεν υπάρχει κίνδυνος διαστροφής. Κατά την Vitelli (1984, σ. 119), ψάθες και καλάθινα πλέγματα χρησιμοποιήθηκαν για τον ίδιο λόγο που χρησιμοποιούνται σήμερα από ορισμένους παλιούς αγγειοπλάστες χαρτιά ή παλιές εφημερίδες κατά τη διάρκεια της κατασκευής των πήλινων αγγείων. Με την τοποθέτηση πορώδους υλικού στη βάση αποφεύγεται το σπάσιμο ή το λύγισμα και είναι δυνατόν τα αγγεία να περιστρέφονται ή να μετακινούνται. Αυτό κυρίως εφαρμόζεται σε μεγάλα αγγεία, που είναι δύσκολο να περιστρέφονται, προκειμένου να κατασκευάζονται καλύτερα. Είναι ασφαλώς αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα αποτυπώματα βρέθηκαν στις βάσεις αλλά και στα πλευρά χονδροειδών κυρίως αγγείων προορισμένων για οικιακή χρήση. Υπήρξε φυσικά και η περίπτωση που ο κεραμέας χρησιμοποίησε ένα καλάθι ως μήτρα για να κατασκευάσει στο εσωτερικό του ένα πήλινο αγγείο με αποτέλεσμα να αποτυπωθεί η πλέξη του καλαθιού όχι μόνο στη βάση, αλλά και στα τοιχώματα του αγγείου[7].

Η μελέτη ψαθών και καλαθιών αντικειμένων, είτε ακέραιων είτε αποτυπωμένων στις βάσεις και τα τοιχώματα κεραμικών αγγείων, υπέδειξε τρεις μεγάλες κατηγορίες τεχνικών κατασκευής τους. Πρόκειται για την τεχνική διαπλοκής, την ελικοειδή τεχνική και την τεχνική απλής ή διαγώνιας πλέξης. Η ελικοειδής τεχνική αφορά κυκλικής, και μόνο, διάταξης πλέγματα[8]. Η τεχνική αυτή, που διαφέρει ρι-

5. Σε θέσεις του Παλαιού Κόσμου, στην κεραμική των οποίων απαντούν αποτυπώματα πλέγματος, αναφέρονται πολύ συχνά οι ελάχιστοι ερευνητές της καλαθοπλεκτικής και ψαθοπλεκτικής τέχνης, Ben-Dor 1936, σ. 87. Crowfoot 1938, σ. 3-11, πίν. II-IV· Crowfoot 1954, σ. 413-424. Mallon-Koeppel-Neuville 1934, πίν. XXXIV, αριθ. 10-12. Garstang 1953, σ. 34, 36, εικ. 20, αριθ. 14. Adovasio 1975-77, σ. 223-230. Henshall 1950, σ. 131, 152. Dikaios 1953, σ. 273, πίν. LXXXII, αριθ. 1180. Το ίδιο συμβαίνει και για θέσεις του Νέου Κόσμου (Adovasio 1975-1977, σ. 10).

6. Poursat 1978, σ. 91-98, εικ. 120-132. Σάμψων 1987, σ. 79, 81-82· Σάμψων 1988, σ. 96-102, 115, 120, 155-156, σχέδ. 68β. Hood 1981, σ. 247-249, πίν. 92.

7. Όπως προκύπτει από την έρευνα των οστράκων, η ελικοειδής τεχνική δεν απαντά στην Τσούγκιζα. Βέβαια δεν είναι άγνωστη στην Πελοπόννησο, αφού απαντά ήδη σε τρεις θέσεις: τον Άγιο Στέφανο Λακωνίας (Taylour 1972, σ. 213), τις Ζυγουριές Κορινθίας (Blegen 1928, σ. 116-117, εικ. 109) και την Ασίνη Αργολίδος (Frödin-Persson 1938, σ. 228, εικ. 168: 2, 3).

8. Ευθύγραμμης διάταξης πλέγματα απαντούν στις παρακάτω τεχνικές: α) Τεχνική απλής διαπλοκής: Ζυγουριές, Κόρινθος, Μακροβούνι - Κεφαλάρι - Μαγούλα - Ταλιότη. Βλ. Blegen 1928, σ. 116-117, εικ. 109. Kosmopoulos 1948, εικ. 45. Dousougli 1987, σ. 185, 193, 203-205. Weisshaar 1989, σ. 2-7, πίν. 11, 15, 19, 20-22, 32, 34. β) Τεχνική διαπλοκής με σχισμή: Ζυγουριές, Ταλιότη. Βλ. Blegen 1928, σ. 116-117, εικ. 109. Weisshaar 1989, σ. 2-7. γ) Τεχνική απλής πλέξης: Κόρινθος, Άγιος Στέφανος, Ταλιότη. Βλ. Kosmopoulos 1948, εικ. 45. Taylour 1972, σ. 213. Weisshaar 1989, σ. 2-7. δ) Τεχνική διαγώνιας πλέ-

ζικά από τις άλλες, αφού σε αυτή δεν υπάρχουν στημόνια και υφάδια, αποτελείται από μία δέσμη χόρτων που τυλίγεται ελικοειδώς καθώς και από μια ταινία από το ίδιο υλικό για την περιτύλιξή του ή από μία ίνα, συνήθως από λινάρι ή σπάρτο, για τη συρραφή. Οι άλλες δύο τεχνικές αφορούν ευθύγραμμης διάταξης πλέγματα, εκτός από την τεχνική της απλής διαπλοκής και την παραλλαγή της, την τεχνική διαπλοκής με σχισμή, που χρησιμοποιούνται και για την παραγωγή καλαθιών, όπου τα υφάδια διαπλέκονται γύρω από ακτινωτά διατεταγμένα στημόνια (εικ. 1).

Τα περισσότερα αποτυπώματα από το λόφο Τσούγκιζα είναι φθαρμένα τόσο, ώστε η ταύτιση των πλεγμάτων με συγκεκριμένο είδος πλέξης να γίνεται με επιφύλαξη. Υπάρχουν όμως και αποτυπώματα ευκρινή (ένα μάλιστα, το 822-2-6, προέρχεται από ακέραιη βάση) που μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία πλέξης.

Προκύπτει λοιπόν από τα ίδια τα αποτυπώματα πως οι τεχνικές πλέξης που χρησιμοποιήθηκαν στην Τσούγκιζα είναι οι ίδιες που χρησιμοποιήθηκαν σε όλες τις μέχρι τώρα γνωστές, λόγω ανασκαφής, θέσεις της ευρύτερης περιοχής της Αργολιδοκορινθίας (Ζυγουριές, Κόρινθος, Κεραμιδάκι, Φλιούς, Μακροβούνι, Κεφαλάρι Μαγούλα, Ταλιότη, Τίρυνς, Ασίνη)[9]. Συγκεκριμένα, απαντούν οι τεχνικές απλής διαπλοκής (εικ. 1: 1, πίν. Α) ή με σχισμή (εικ. 1: 2, πίν. Α) και διαγώνιας πλέξης με διάταξη υφαδιών και στημονιών πάνω από δύο - κάτω από δύο (2/2), καθώς και πάνω από τρία - κάτω από δύο (3/2) που αφορούν ευθύγραμμης διάταξης πλέγματα (εικ. 1: 3-5, πίν. Α)· όσο για τα κυκλικής διάταξης, η τεχνική πλέξης που κυριαρχεί είναι η απλή διαπλοκή των υφαδιών γύρω από ακτινωτά διατεταγμένα στημόνια (εικ. 1), ενώ ελάχιστα δηλώνεται η παρουσία διαπλοκής με σχισμή, με την ίδια φυσικά διάταξη στημονιών και υφαδιών (εικ. 1). Η πλέξη αλλού είναι αραιή και αλλού σφιχτή, σε αρκετά όστρακα επιμελημένη και σε ορισμένα εντελώς πρόχειρη (εικ. 1).

Στα πιο ευκρινή αποτυπώματα είναι εύκολο να προσεγγίσουμε τον αριθμό των υφαδιών, τα στημόνια όμως δεν διακρίνονται αρκετά καλά. Φαίνεται λοιπόν πως χρησιμοποιήθηκαν για την πλέξη ψαθών και καλαθιών μονά, διπλά ή τριπλά υφάδια (υπερισχύουν τα διπλά)[10] καθώς και

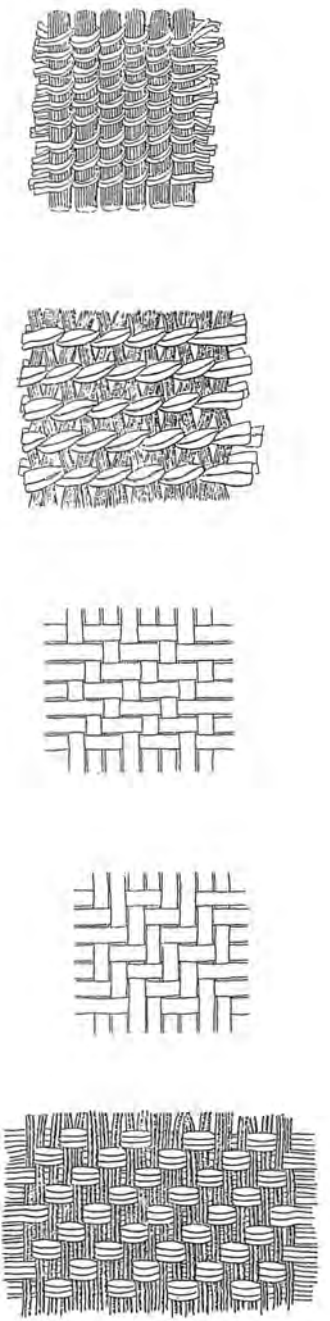
ξης: σπήλαιο Φράγχθι, Ταλιότη. Βλ. Jacobsen 1973, σ. 271-272, πίν. 51c. Weisshaar 1989, σ. 2-7.

Κυκλικής διάταξης πλέγματα απαντούν στις παρακάτω τεχνικές: α) Τεχνική απλής διαπλοκής γύρω από ακτινωτό στημόνι: Τίρυνς, Ζυγουριές, Ασίνη, Ταλιότη. Βλ. Müller 1938, σ. 8, πίν. II, III. Blegen 1928, σ. 116-117, εικ. 109. Frödin - Persson 1938, σ. 228, εικ. 168: 2, 3. Weisshaar 1989, σ. 2-7.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία αποτυπωμάτων οστρέου στα τοιχώματα ή στις βάσεις πήλινων αγγείων στις περιοχές Ασίνη, Ζυγουριές και Τσούγκιζα (2172-2-2). Πιθανότατα τα αγγεία αυτά ήταν εμπορεύσιμα και τα αποτυπώματα χρησίμευαν και ως σφραγίδες.

9. Στις γειτονικές θέσεις (Ζυγουριές, Φλιούς) όπως και στις υπόλοιπες υπερισχύουν τα διπλά υφάδια (Ασίνη, Ταλιότη).

10. Η μεγάλη καλαθοπλεκτική παραγωγή του Άργους, ιδιαίτερα πριν από μερικές δεκαετίες, αλλά και σήμερα, βασίζεται στην αποκλειστική χρήση της λυγαριάς (ή κονοπίτσας) και του καλάμου, και είναι αξιοσημείωτο πως τόπος προμήθειας των παραπάνω υλικών δεν είναι μόνο η Αργολιδοκορινθία, αλλά και περιοχές όπως η Μεσσηνία, η Λακωνία, η Αιτωλοακαρνανία και η Πρέβεζα.

Εικ. 1. Τύποι καλαθοπλεκτικής και ψαθοπλεκτικής, από την J. Carington Smith.

μονά, διπλά, τριπλά ή και πολλαπλά στημόνια (εικ. 1). Όσον αφορά στο υλικό που χρησιμοποιήθηκε ως α΄ ύλη για την ψαθοπλεκτική και καλαθοπλεκτική τέχνη, όσο και όπου αυτό μπορεί να ταυτιστεί, πρέπει να ανήκει στη χλωρίδα της περιοχής.

Βέβαια, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να ταυτίσει κανείς το υλικό στο οποίο βασίστηκε η ψαθοπλεκτική και καλαθοπλεκτική παραγωγή της κοιλάδας της Νεμέας, πολύ περισσότερο όταν την παραγωγή αυτή την εικάζουμε από τα αποτυπώματα που άφησαν καλάθια και ψαθιά στις βάσεις και στα τοιχώματα πήλινων αγγείων. Οπωσδήποτε όμως η γεωγραφική θέση με τη χλωρίδα της μπορούν να βοηθήσουν, υποθετικά πάντα, στην ταύτιση των υλικών που χρησιμοποιούνταν για την παραπάνω παραγωγή. Επικουρικό στοιχείο αποτελεί η σημερινή χλωρίδα, ορισμένα είδη της οποίας χρησιμοποιούνται ή μπορεί να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή καλαθιών και ψαθών. Ρέματα, ποτάμια και λίμνες γνωστά στην περιοχή (Νεμέας, Λογγοπόταμος, Αηγιωργίτικο ποτάμι, Στυμφαλία λίμνη) ασφαλώς τροφοδοτούσαν με υλικό κατάλληλο τους καλαθοπλέκτες που ασκούσαν την τέχνη από πολύ παλιά. Υλικά που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν και τα οποία απαντούν και σήμερα στην περιοχή είναι το σπάρτο (Spartium Junceum L.), οι ίνες του οποίου μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην ψαθοπλεκτική, το ψαθί ή τύφη (Typha angustata B and Ch.), που απαντά σε ποταμούς και λίμνες παντού στην Ελλάδα και χρησιμοποιείται όπως και το σπάρτο στη συρραφή ψαθών, ο γιούγκος ή βούρλο (Juncus L.), ο σκίρπος ή βούτομο (Skirpus lacustris L.), που φύεται στις όχθες ποτα-

μών και ρυάκων σχεδόν σε όλη την Ελλάδα, το αγριοκάλαμο (ο *φλέως* των αρχαίων) (Phragmites communis Trin.), που μαζί με κλαδιά λυγαριάς (Vitex Agnus castus L.), ιτιάς (Salix vinimalis L.), ή αγριελιάς χρησιμοποιείται στην παραγωγή καλαθιών, η στύπη η Φοντανέσειος (Stipa Fontanesii Part.) και, τέλος, ο κύπερος ή κύπειρος (Cyperus longus L.), είδος κοινό σε τέλματα, όχθες ποταμών και ρυακιών παντού στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αργολίδα[11].

Με άφθονο λοιπόν υλικό στη διάθεσή τους, με απλά εργαλεία και με έμφυτη δεξιοτεχνία οι κάτοικοι του λόφου Τσούγκιζα από πολύ νωρίς (ΠΕ, ΥΕ περίοδος), κάλυψαν τις ανάγκες τους, οικιακές και παραγωγικές, με καλάθια[12] και ψαθιά και ορισμένα από αυτά τα χρησιμοποίησαν επιπροσθέτως για να διευκολύνουν την παραγωγή κεραμικών αγγείων. Σήμερα, οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούν ελάχιστα, κυρίως στις αγροτικές ασχολίες τους (π.χ. στο μάζεμα της σταφίδας), τα προϊόντα της καλαθοπλεκτικής και ψαθοπλεκτικής τέχνης, τα οποία όμως δεν τα κατασκευάζουν οι ίδιοι, αλλά τα προμηθεύονται από το Άργος, που αποτελεί κέντρο παραγωγής και διάθεσης καλαθιών διαφόρου μεγέθους και είδους στον ευρύτερο χώρο.

Κατάλογος αγγείων με αποτυπώματα ψάθας

1. 822-2-6 (εικ. 2-3)
   Ακέραιη η βάση πιθοειδούς αγγείου με ευκρινές αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης, πάνω από τρία - κάτω από δύο (3/2). Διπλά ως ένα σημείο, τριπλά στο υπόλοιπο μέρος, υφάδια, πενταπλά μάλλον στημόνια. Επιμελημένη εμφάνιση (ΠΕ).

2. 2110-2-3 (εικ. 4)
   Μικρό τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέ-

11. Καλάθια μικρά και μεγάλα, στρογγυλά και ωοειδή χρησιμοποιούνταν ως δοχεία μεταφοράς ή αποθήκευσης προϊόντων, ως σκεύη μέτρησης στερεών υλικών, π.χ. δημητριακών, και ως μήτρες για την κατασκευή πήλινων αγγείων, ενώ τα ψαθιά χρησίμευαν ως παραπετάσματα (κρεμασμένα από την οροφή σπιτιών) ή ως καλύμματα δαπέδων. Αυτό τουλάχιστον αποδεικνύουν τα δείγματα που προέρχονται από δύο θέσεις του προϊστορικού Αιγαίου, τη νήσο Θήρα και τη νήσο Κρήτη τα οποία και διατηρήθηκαν είτε επειδή καλύφθηκαν με ηφαιστειακή τέφρα, όπως στο Ακρωτήρι Θήρας (Marinatos 1970, σ. 13, πίν. 12, 1. Ντούμας 1975, σ. 227, πίν. 207Α. Doumas 1983, σ. 117), ή επειδή γειτνίαζαν με χάλκινα αντικείμενα, όπως στο ΥΜ νεκροταφείο Αρμένων Ρεθύμνης καλαθάκι με σκέπασμα διακοσμημένο με μικρές χάλκινες θηλειές, ΥΜ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1 περιόδου, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ρεθύμνου. Πολλές φορές καλάθια και ψαθιά προβάλλουν έμμεσα από τα αποτυπώματα που άφησαν στα πήλινα αγγεία, όπως στην Κρήτη (Poursat 1980, σ. 91-98, εικ. 120-132. Betancourt et al. 1990, σ. 73-77, εικ. 1-3, πίν. 1-2).

12. Η ανάγκη της μεταφοράς, της συλλογής και της αποθήκευσης των προϊόντων του πλούσιου αργολικού κάμπου, καθώς και η ύπαρξη στην περιοχή των αναγκαίων πρώτων υλών, οδήγησαν στη γέννηση και την ακμή της καλαθοπλεκτικής τέχνης στο Άργος. Η τέχνη αυτή, που βάδισε παράλληλα με την αγροτική δραστηριότητα του αργολικού κάμπου, άρχισε να παρακμάζει με την έντονη εκβιομηχάνιση της χώρας μετά τον πόλεμο (Χατζηλάκου-Ευθυμίου 1979-1980, σ. 57-82).

ΠΛΕΓΜΑΤΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.

ΠΛΕΞΕΙΣ				ΤΕΧΝΙΚΕΣ			
ΑΡΑΙΗ	ΣΦΙΚΤΗ	ΕΠΙΜΕΛΗΜΕΝΗ	ΣΧΕΤΙΚΑ ΕΠΙΜΕΛΗΜΕΝΗ	ΑΠΛΗ ΔΙΑΠΛΟΚΗ	ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΜΕ ΣΧΙΣΜΗ	ΔΙΑΓΩΝΙΑ	ΕΥΘΥΓΡΑΜΜΗΣ ΔΙΑΤΑΞΗΣ
3	2	5	3	6	3	7	

ΥΦΑΔΙΑ			ΣΤΗΜΟΝΙΑ			ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΑΠΛΗ	ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΜΕ ΣΧΙΣΜΗ	ΚΥΚΛΙΚΗΣ ΔΙΑΤΑΞΗΣ
ΜΟΝΑ	ΔΙΠΛΑ	ΤΡΙΠΛΑ	ΜΟΝΑ	ΔΙΠΛΑ	ΤΡΙΠΛΑ Η ΠΟΛΛΑΠΛΑ			
1	7	2	1	1	3	3	1	

ξης. Μολονότι τα υφάδια διακρίνονται ιδιαίτερα καλά (είναι διπλά) δεν διακρίνονται τα στημόνια με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αποφανθούμε για τη διάταξη υφαδιών και στημονιών. Ίσως πάνω από τρία-κάτω από δύο (3/2) (ΠΕ Ι).

3. 2105-2-1 (εικ. 5)
Πολύ μικρό τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με ευκρινές αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης. Το δείγμα είναι πολύ μικρό για να αποφανθούμε για τη διάταξη υφαδιών και στημονιών. Διακρίνονται μόνο τα υφάδια που είναι διπλά (ΠΕ Ι).

4. 899-2-1 (εικ. 6-7)
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου που φέρει αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαπλοκής με σχισμή. Αραιή πλέξη, διπλά υφάδια και στημόνια. Ιδιαίτερα επιμελημένη η εμφάνιση της ψάθας και ιδιαίτερα ευκρινές το αποτύπωμα (ΠΕ Ι-ΙΙ).

5. 778-2-2 (εικ. 8)
Τρία όστρακα πιθοειδούς αγγείου. Τα δύο φέρουν αποτυπώματα ψάθας πιθανότατα πλεγμένης με τεχνική διαπλοκής με σχισμή. Η πλέξη έχει γίνει μάλλον απρόσεκτα και το χάσμα μεταξύ των στημονιών είναι μεγάλο. Στημόνια και υφάδια δεν διακρίνονται

Εικ. 2-3. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 822) και εκμαγείο.

Εικ. 4. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 2110) και εκμαγείο.

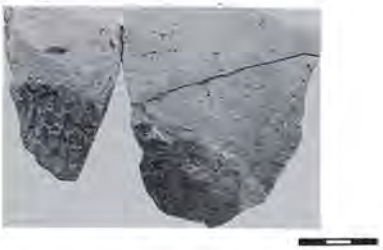

Εικ. 5. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 2105) και εκμαγείο.

Εικ. 6-7. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 899) και εκμαγείο.

Εικ. 8. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 778).

Εικ. 9. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 1119) και εκμαγείο.

καλά, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αποφανθούμε για τον τρόπο διάταξής τους (ΠΕ Ι-ΙΙ).

6. 2165-2-3
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με πολύ φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας. Δεν διακρίνεται το είδος της πλέξης (ίσως διαπλοκή) (ΠΕ Ι-ΙΙ).

7. 2159-2-2
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με πολύ φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας. Δεν διακρίνεται το είδος της πλέξης (ΠΕ Ι-ΙΙ).

8. 2178-2-1
Πολύ φθαρμένο αποτύπωμα κυκλικής πιθανώς ψάθας, με τεχνική διαπλοκής στη βάση χονδροειδούς αγγείου (ΠΕ Ι-ΙΙ).

9. 1957-2-12
Πολύ μικρό τμήμα βάσης με φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας με τεχνική απλής διαπλοκής. Διπλά υφάδια (ΠΕ ΙΙ).

10. 1920-2-1
Αποτύπωμα υφάσματος στο κυρτό προς τα μέσα χείλος φιάλης (ΠΕ ΙΙ).

11. 1786-2-2
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας, πιθανότατα πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης πάνω από τρία-κάτω από δύο (3/2). Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται τα τριπλά υφάδια. Η πλέξη είναι σχετικά αραιή (ΠΕ ΙΙΙ).

12. 1119-2-1 (εικ. 9)
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική απλής διαπλοκής. Πλέξη σφιχτή κι επιμελημένη. Διπλά υφάδια και τριπλά στημόνια σε όσα σημεία μπορούμε να διακρίνουμε (πιθανότατα ΥΕ Ι-ΙΙ).

13. 1307-2-11 (εικ. 10)
Αποτύπωμα ψάθας στη βάση μικρής φιάλης (πολύ μικρό το δείγμα). Η ψάθα ήταν κατά πάσα πιθανότητα πλεγμένη με τεχνική διαπλοκής γύρω

Εικ. 10. Βάσεις πήλινων αγγείων με αποτυπώματα ψάθας (αριθ. 750, 1307).

από ακτινωτά διατεταγμένο στημόνι (ΥΕ Ι-ΙΙ).

14. 226-2-1
Βάση χονδροειδούς αγγείου με πολύ φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης. Λόγω της κακής διατήρησης του υλικού και μη ευκρίνειας των στημονιών δεν γνωρίζουμε τον τρόπο διάταξης στημονιών και υφαδιών. Πιθανότατα πάνω από τρία - κάτω από δύο (3/2). Διπλά υφάδια (πιθανότατα ΥΕ ΙΙΙ).

15. 1576-2-6
Αποτύπωμα υφάσματος στα πλευρά κεραμικού αγγείου (πιθανότατα φιάλης) (ΥΕ ΙΙΙΑ2).

16. 1545-2-1
Βάση χονδροειδούς αγγείου με πολύ φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας. Δεν διακρίνεται ο τρόπος πλέξης. Ίσως διαπλοκή με σχισμή (ΥΕ ΙΙΙΒ).

17. 1562-2-2 (εικ. 11)
Πολύ μικρό τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με ευκρινές αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης, πάνω από δύο - κάτω από δύο (2/2). Πλέξη λεπτή και επιμελημένη, μονά υφάδια και στημόνια (ΥΕ ΙΙΙΒ).

18. 1333-2-2 (εικ. 12)
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με φθαρμένο αποτύπωμα κυκλικής ψάθας, πλεγμένης με τεχνική διαπλοκής με σχισμή γύρω από ακτινωτά διατεταγμένα στημόνια. Διακρίνονται μόνο τα μονά υφάδια (ΥΕ ΙΙΙΒ1).

19. 1817-2-1
Μικρό τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαγώνιας πλέξης. Διπλά υφάδια. Δεν διακρίνονται καλά τα στημόνια, επομένως δεν μπορούμε να είμαστε σαφείς ως προς τη διευθέτηση στημονιών και υφαδιών (ΥΕ ΙΙΙΒ1).

20. 2201-2-1 (εικ. 13)
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με ευκρινές αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική απλής διαπλοκής. Πλέξη αραιή, σχετικά επιμελημένη. Τριπλά υφάδια και πενταπλά ή εξαπλά στημόνια.

21. 2204-2-1
Τμήμα από τη βάση χονδροειδούς αγγείου με φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική απλής διαπλοκής. Πλέξη σφιχτή και επιμελημένη. Διπλά υφάδια.

22. 750-2-4 (εικ. 10)
Πολύ μικρό τμήμα φιάλης με δακτυλιόσχημη βάση που φέρει αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαπλοκής. Πολύ λεπτή η πλέξη, προφανώς με νήμα από σπάρτο, δίνει την εντύ-

Εικ. 11. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 1562).

Εικ. 12. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 1333) και εκμαγείο.

πωση χονδρού υφάσματος-καλύμματος πλεγμένου με πολλή προσοχή.

23. 37-2-1
Τμήμα από τα τοιχώματα χονδροειδούς αγγείου που φέρει αποτύπωμα κλάδων λυγαριάς στο εσωτερικό. Προφανώς κάποιο καλάθι καλύφθηκε εξωτερικά με πηλό για να στεγανοποιηθεί και τα κλαδιά αποτυπώθηκαν στο νωπό πηλό.

24. 895-2-1
Τμήμα από τη βάση φιάλης με φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας πλεγμένης με τεχνική διαπλοκής γύρω από ακτινωτό στημόνι.

Εικ. 13. Βάση πήλινου σκεύους με αποτύπωμα ψάθας (αριθ. 2201).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Adovasio 1975-1977: J. M. Adovasio, The Textile and Basketry Impressions from Jarmo, Paleorient Vol. 3, 1975-1977.

Bar-Yosef 1985: Ofer Bar-Yosef, A Cave in the Desert: Nahal Hemar 9000 year-old Finds, The Israel Museum 1985.

Ben-Dor 1936: I. Ben-Dor, Pottery of the Middle and Late Neolithic Periods, στο J. Garstang, Jericho: City and Necropolis, Annals of Archaeology and Anthropology, Univ. of Liverpool 23 (1936).

Betancourt et al. 1990: P. Betancourt et al., Evidence for Minoan Basket from Kommos, Crete, CretSt 2 (1990).

Blegen 1928: C. W. Blegen, Zygouries, A Prehistoric

Settlement in the Valley of Cleonae, Cambridge Mass. 1928.

Crowfoot 1938: G. M. Crowfoot, Mat Impressions on Pot Bases, Annals of Archaeology and Anthropology 25 (1938).

Crowfoot 1954: G. M. Crowfoot, Textiles, Basketry and Mats, στο C. Singer, E. J. Holmyard - A. R. Hall, A History of Technology I, Oxford 1954.

Cushing 1886: F. H. Cushing, Fourth Annual Report of the Bureau of Ethnology, Washington 1886.

Dikaios 1953: P. Dikaios, Khirokitia, London 1953.

Dousougli 1987: A. Dousougli, Makrovouni-Kefalari - Magoula-Talioti, Bemer Kungen zu den stufen Fit I und II in der Argolid, PZ 62 2 (1987).

Dohl 1973: H. Dohl, Tiryns VI, Bonn 1973.

Frödin - Persson 1938: O. Frödin and A. W. Persson, Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930, Stockholm 1938.

Garstang 1953: J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford 1953.

Henshall 1950: A. S. Henshall, Textiles and Weaving Appliances in Prehistoric Britain, PPS 16 (1950).

Holmberg 1944: E. Holmberg, Excavations at Asea, Lund 1944.

Holmes 1881-82: W. H. Holmes, Prehistoric Textile Fabrics of the United States, Derived from Impressions on Pottery, Bureau of American Ethnology. Third Annual Report, Washington 1881-82.

Hood 1981: S. Hood, Excavations in Chios 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, BSA (1981), Suppl. 15.

Jacobsen 1973: Th. Jacobsen, Excavations in the Franchti Cave 1969-1971, Part II, Hesperia 42 (1973).

Kosmopoulos 1948: L. W. Kosmopoulos, The Prehistoric Inhabitations of Corinth, Munich 1948.

Mallon - Koeppel - Neuville 1934: A. Mallon - R. Koeppel - R. Neuville, Teleilat Ghassul, I, Compte rendu des fouilles de l'Institut Biblique Pontifical 1929-1932, 1934.

Marinatos 1970: Sp. Marinatos, Excavations at Thera III (1969 season), Αθήνα 1970.

Müller 1938: K. Müller, Tiryns IV, Die Urfirniskeramik, München 1938.

Ντούμας 1975: Χρ. Ντούμας, Ανασκαφή Θήρας, ΠΑΕ 1975.

Doumas 1983: Ch. Doumas, Thera, Pompeii of the Ancient Aegean, London 1983.

Poursat 1980: J. C. Poursat, Vannerie in Études Cretoises XXVI. Fouilles executées à Mallia, Le Quartier Mu, Paris 1978.

Reisner 1923: G. A. Reisner, Excavations at Kerma, Harvard African Studies vol. VI, Cambridge Mass., 1923.

Σάμψων 1987: Α. Σάμψων, Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1987.

Σάμψων 1988: Α. Σάμψων, Η Νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου, Αθήνα 1988.

Scott 1954: L. Scott, A History of Technology, Oxford 1954.

Taylour 1972: W. D. Taylour, Excavations at Ayios Stefanos, BSA 67 (1972).

Τσούντας 1898: Χρ. Τσούντας, Κυκλαδικά, ΑΕ 1898.

Weisshaar 1989: H. J. Weisshaar, Die Keramik von Talioti, Deutsches Archaeologisches Institut Athen, Tiryns Band XI, Bonn 1989.

Wisseman 1967: J. Wisseman, Excavations at Corinth, The Gymnasium Area 1965, Hesperia 36 (1967).

Wright 1990: J. C. Wright et al., The Nemea Valley Archaeological Project: A Preliminary Report, Hesperia 59 (1990).

Χατζηλάκου-Ευθυμίου 1979-80: Μ. Χατζηλάκου-Ευθυμίου, Η καλαθοπλεκτική του Άργους, Εθνογραφικά 2 (1979-80).

Zervos 1957: Ch. Zervos, L'Art des Cyclades, Paris 1957.

Mat Impressions On Prehistoric Pottery from Tsoungiza

Maria P. Beloyanni

The finding of 24 sherds of bases of large and small coarse EH I-III and LH I-III pots with mat impressions in the excavations on Tsoungiza Hill in the Nemea valley has been proved very interesting for the study of basketry and matting in the prehistoric Aegean.

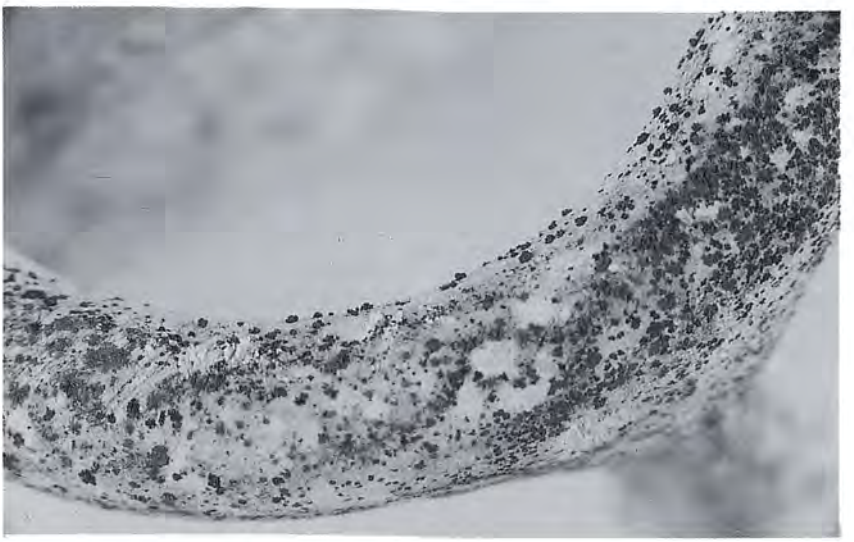
The impressions of mats and baskets on the bases have a rectilinear or circular weave. The weaving techniques used at Tsoungiza were the same as those used on all the sites in the Argolid and Corinthia (Zygouries, Corinth, Keramidaki, Phlius, Makrovouni, Kefalari, Magoula, Talioti and Asine). The techniques are simple twine, split twine and twill weaves (3/2 or 2/2) for the mats with a rectilinear weave (fig. 1). The wickerwork technique predominates in the impressions with a circular weave (fig. 1).

The material used for the baskets and mats was gathered from the local flora (rushes, reed mace, sedges and feather grass for the mats and reeds and chaste-tree or willow withes for the baskets).

Today the local people still use baskets and mats to some extent for agricultural purposes, such as picking grapes, and they buy them in Argos, which is the main production centre for a large region.

«Μαυρα Στιγματα» σε Χαλκινα Αντικειμενα του Μουσειου Ηρακλειου[1]

Γεωργιαννα Μωραϊτου

Εικ. 1. Μαύρα στίγματα πάνω σε χάλκινη λαβή αγγείου.

Το 1977 περιγράφεται από τον B. Madsen ένα φαινόμενο διάβρωσης σε χάλκινα αντικείμενα[2]. Τα προϊόντα αυτής της διάβρωσης, τα «μαύρα στίγματα», όπως τα ονόμασε, εμφανίζονται διάσπαρτα ή συγκεντρωμένα σε διάφορα σημεία της επιφάνειας του χάλκινου αντικειμένου. Σε μεγέθυνση φαίνονται σαν μικροσκοπικοί θάμνοι (εικ. 1). Είναι πολύ μαλακά και μαυρίζουν τα χέρια.

Η διάβρωση αυτή είναι μουσειακό φαινόμενο και συντελείται μέσα στις προθήκες ή τις αποθήκες των μουσείων. Η πρώτη ερμηνεία που δόθηκε ήταν ότι ίσως πρόκειται για μικροβιολογική προ-

1. Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στη 2η Συνάντηση Συντηρητών που διοργάνωσε ο Π.Ε.Σ.Α., στη Θεσσαλονίκη στις 28-29 Νοεμβρίου του 1986. Τους συνάδελφους του Μουσείου Ηρακλείου Αντώνη Φουντουλάκη, Δημήτρη Βασιλακάκη και Γιώργο Ηλιάκη ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για τη βοήθεια και την υποστήριξη που μου παρείχαν.

2. Madsen 1977.

σβολή[3]. Οι μελέτες όμως που ακολούθησαν έδειξαν ότι είναι κρύσταλλοι θειούχου χαλκού (CuS) του ορυκτού κοβελλίτη και ότι δεν πρόκειται για μικροβιολογική προσβολή, αλλά για προϊόντα μιας χημικής αντίδρασης που προκαλούν στο χαλκό και τα κράματά του το υδρόθειο ή άλλες θειούχες ενώσεις[4].

Ο χαλκός μπορεί να μην είναι μεταλλικός. Όπως έχει αποδειχθεί και πειραματικά, το υδρόθειο αντιδρά και με προϊόντα διάβρωσης του χαλκού και συγκεκριμένα με το βασικό ανθρακικό χαλκό $CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$ ή $CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$ και τον υποχλωριούχο χαλκό ($CuCl$)[5]. Έχει βρεθεί επίσης ότι ποσότητα 0,002 ppm συγκέντρωση υδρόθειου είναι αρκετή για να ξεκινήσει η διάβρωση[6].

Τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο της «θειούχου διάβρωσης» έχει παρατηρηθεί σε πολλά μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής[7]. Είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο, το οποίο παρατηρήσαμε και στο Μουσείο Ηρακλείου σε χάλκινα αντικείμενα από την έκθεση και τις αποθήκες.

Το γεγονός ότι μαύρα στίγματα δεν παρατηρήθηκαν σε όλα τα χάλκινα, παρά μόνο σε μεμονωμένα αντικείμενα ή σε ομάδες αντικειμένων, μας απέκλεισε το ενδεχόμενο ενός αέριου ρυπαντού, ο οποίος υπάρχει διάχυτος σε όλο το μουσείο. Έτσι, αποκλείστηκαν οι εξής παράγοντες, στους οποίους είχε αποδοθεί στο παρελθόν το φαινόμενο της θειούχου διάβρωσης[8]: α) η γενική ρύπανση του περιβάλλοντος, β) το θειούχο καρβονύλιο (OCS), που είναι αρκετά διαδεδομένο στην ατμόσφαιρα, και γ) τα προϊόντα καύσης πετρελαίου από σόμπες.

Έπρεπε λοιπόν να αναζητήσουμε την αιτία τοπικά, δηλαδή στο άμεσο περιβάλλον των αντικειμένων τα οποία είχαν προσβληθεί. Μικροβιολογική αποσύνθεση οργανικών υλών στο άμεσο περιβάλλον των αντικειμένων κατά την οποία θα μπορούσε να παραχθεί υδρόθειο δεν παρατηρήθηκε. Οπότε, οδηγηθήκαμε στην υποψία ότι όπως έχει ήδη τονιστεί[9], η πιο πιθανή πηγή έκλυσης του υπεύθυνου αέριου ρυπαντού έπρεπε να είναι τα υλικά έκθεσης και αποθήκευσης: υφάσματα, βαφές, χρώματα, χαρτόνια, κόλλες, ελαστικά κτλ.

Το θέμα της ρύπανσης των προθηκών από τα υλικά έκθεσης έχει ιδιαίτερα μελετηθεί σε σχέση με τον άργυρο, επειδή το υδρόθειο θεωρείται η αιτία που προκαλεί «το μαύρισμα» του αργύρου. Έχει επισημανθεί ότι το μάλλινο ύφασμα, η μάλλινη τσόχα και το δέρμα, όταν διασπώνται, εκλύουν υδρόθειο, γιατί είναι πρωτεϊνικά υλικά με αμινοξέα που περιέχουν θείο. Τα υφάσματα από viscose ενδέχεται επίσης να περιέχουν θείο ως κατάλοιπο της επεξεργασίας τους. Τέλος, υπάρχουν βαφές υφασμάτων που περιέχουν θείο[10].

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήσαμε για να βρούμε τα υλικά που προκαλούν τη θειούχο διάβρωση, παρατηρήσαμε ότι στις αποθήκες σχεδόν όλα τα χάλκινα που είχαν στη συσκευασία τους

3. Madsen 1977.
4. Madsen - Hansen 1979, και Hansen 1984.
5. Oddy - Meeks 1982.
6. Madsen - Hansen 1979.
7. Madsen 1985.
8. Hansen 1984, Madsen 1985.
9. Black Shaw - Daniels 1979, Daniels - Ward 1982.
10. Black Shaw - Daniels 1979.

Εικ. 2. Χάλκινη ασπίδα από το Ιδαίο Άντρο (Μουσείο Ηρακλείου). Συγκέντρωση θειούχου χαλκού κοντά στο γύψο.

λάστιχο παρουσίαζαν μαύρα στίγματα. Τα λάστιχα αυτά, που είναι τόσο πρακτικά στη μεταφορά των μικροαντικειμένων από την ανασκαφή στο εργαστήριο συντήρησης, αποδεικνύονται ακατάλληλα ακόμα και για την προσωρινή αποθήκευση των αρχαίων. Κατά την παραγωγή τους τα λάστιχα υπόκεινται σε θείωση, το λεγόμενο βουλκάνισμα, χημική επεξεργασία κατά την οποία προστίθεται θείο στο φυσικό ελαστικό για να αποκτήσει τις ελαστικές του ιδιότητες και να γίνει ανθεκτικό. Τα λάστιχα λοιπόν που χρησιμοποιούνται στην αποθήκευση των αρχαίων, εκτός από την αρνητική επίδραση που έχουν στα χάλκινα αρχαία δεν εκπληρώνουν και το σκοπό τους, διότι η διάρκεια ζωής τους είναι μικρή. Όταν διασπώνται κιτρινίζουν και σπάνε, με αποτέλεσμα να χάνονται οι ενδείξεις των αρχαίων.

Πιθανή πηγή παραγωγής θειούχων ενώσεων ήταν τα παλαιά υλικά αποκατάστασης.

Σε μια χάλκινη ασπίδα από το Ιδαίο Άντρο (αριθ. ευρ. Μ. Ηρακλείου 26), που πρέπει να συντηρήθηκε πριν το 1930, χρησιμοποιήθηκε γύψος στο πίσω της μέρος για στήριξη. Όλη η επιφάνεια της ασπίδας ήταν καλυμμένη με μικροσκοπικά μαύρα στίγματα. Κατά μήκος των ρωγματώσεων, εκεί όπου διακρινόταν ο γύψος, παρατηρήθηκε αύξηση θειούχου χαλκού (εικ. 2).

Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί χάλ-

Εικ. 3. Χάλκινο αγγείο συμπληρωμένο με γύψο (αριθ. ευρ. Μ. Ηρακλείου 2359). Διακρίνονται μαύρα στίγματα κοντά στο γύψο.

κινο αγγείο (αριθ. ευρ. Μ. Ηρακλείου 2359) (εικ. 3), που έχει συμπληρωθεί με γύψο. Παρατηρήθηκε και εδώ ότι τα μαύρα στίγματα πολλαπλασιάζονταν κοντά στο γύψο (εικ. 4).

Είναι προφανές ότι καλύτερη προστασία από τα μαύρα στίγματα είναι η έκθεση των αντικειμένων σε ένα περιβάλλον απαλλαγμένο θειούχων ενώσεων.

Στη βιβλιογραφία υπάρχουν δύο μέθοδοι ελέγχου των υλικών ως προς την περιεκτικότητά τους σε θείο. Οι μέθοδοι αυτές είναι του Oddy (1973) και των Daniels και Ward (1982) και προτάθηκαν για την προστασία του αργύρου. Εφαρμόζονται συστηματικά σε μουσεία του εξωτερικού σε υλικά που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν σε περιοδικές ή μόνιμες εκθέσεις.

Το φαινόμενο της θειούχου διάβρωσης υπενθυμίζει πόσο απαραίτητη είναι για τον συντηρητή η βαθύτερη γνώση των υλικών που χρησιμοποιεί, καθώς και η ανάγκη παρέμβασής του στον τρόπο αποθήκευσης και έκθεσης των αρχαίων.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της εικ. 3. Συγκέντρωση μαύρων στιγμάτων κατά μήκος του γύψου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Black Shaw - Daniels 1979: S. M. Black Shaw - V. D. Daniels, The Testing of Materials for Use in Storage and Display in Museums, The Conservator, 1979 (3), σ. 16-19.

Brinch Madsen 1977: H. Brinch Madsen, Mikrobiologisk angreb på bronzerne fra Budsenebrøden, Meddelelser om Konservering 2 (1977), σ. 264-270.

Brinch Madsen - Hzeim Hansen 1979: H. Brinch Madsen - N. Hzeim Hansen, Black Spots on Bronzes - A Microbiological or Chemical Attack, The Conservation and Restoration of Metals, Scottish Society for Conservation and Restoration, Edinburgh 1979, σ. 33-39.

Brinch Madsen 1985: H. Brinch Madsen, Schwarze Fleckbildung auf Bronzen, Archaölogische Bronzen, Antike Kunst, Moderne Technik, Berlin 1985, σ. 105-109.

Daniels - Ward 1982: V. Daniels - S. Ward, A Rapid Test for the Detection of Substances which will tarnish silver, Studies in Conservation 27 (1982), σ. 58-60.

Hjelm Hansen 1984: N. Hjelm Hansen, Cleaning and Stabilization of Sulphide Corroded Bronzes, Studies in Conservation 29 (1984), σ. 17-20.

Oddy 1973: W. A. Oddy, An Unsuspected Danger in Display, Museums Journal 73 (αριθ. I), 1973, σ. 27-28.

Oddy - Meeks 1982: W. A. Oddy - N. D. Meeks, Unusual Phenomena in the Corrosion of Ancient Bronzes, Science and Technology in the Service of Conservation, N. S. Brommelle and G. Thomson (εκδ.), IIC, London 1982, σ. 119-124.

"Black Spots" on Bronze Artifacts at the Heraklion Museum

G. Moraïtou

Black spots, copper sulphide crystals, were observed on copper alloy artifacts in display and in storage at the Heraklion Archaeological Museum. They are by-products of chemical attack by sulphur containing gaz pollutants.

Knowing the possible sources of these pollutants, a systematic search was conducted in the Museum, which led to the attribution of the phenomenon to two materials in vicinity to the copper alloy objects:

a) Rubber bands used in packaging.

b) Plaster of Paris used in gap filling.

It is recommended that all materials for use in the display and storage of copper alloy objects are tested for sulphur and that conservators are consulted when planning the display, storage and packaging of antiquities.

Αγροκτημα Με Πυργο Κλασικης Εποχης Στην Περιοχη Θυμαρι* Παλαιας Φωκαιας

H. Lohmann

Χάρη στην ευγενή παραχώρηση αδείας από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Β. Πετράκο και στην οικονομική υποστήριξη του ιδρύματος "Fritz Thyssen Stiftung" της Κολωνίας, έγινε δυνατή το Μάιο του 1991 η έρευνα ενός αρχαίου αγροκτήματος στο νότιο άκρο της ακτής του Θυμαρίου στη νότια Αττική. Το αγρόκτημα βρίσκεται στην κορυφή ενός ομαλά στρογγυλεμένου λόφου (ύψ. 62,6 μ.), σε απόσταση 500 μ. περίπου από τη θάλασσα και εμφανίζεται ήδη στο φύλλο 14 των Karten von Attika[1]. Πιθανώς ταυτίζεται με έναν από τους τρεις «οχυρωμένους δήμους» τους οποίους αναφέρει ο Ν. Κοτζιάς[2] μεταξύ Αναβύσσου και Χάρακα, στη νοτιοδυτική ακτή της Αττικής. Όταν εντοπίστηκε εκ νέου το αγρόκτημα το 1982, κατά τη διάρκεια χαρτογραφήσεων των ορατών επιφανειακών λειψάνων των περιοχών Χάρακας, Θυμάρι, Αγία Φωτεινή και Λεγραινά[3], ήταν εν μέρει κατεστραμμένο από την άροση. Παρ' όλα αυτά διατηρούνταν, εκτός από το ψηλό θεμέλιο ενός τετράγωνου πύργου, λείψανα οικοδομημάτων καθώς και άλλων βοηθητικών κτισμάτων, όπως και ένα μεγάλο κυκλικό αλώνι, διαμ. 20 μ. (εικ. 1). Η παράνομη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή έκανε απαραίτητη την έρευνα[4], διότι το εν λόγω αγρόκτημα με τον πύργο ανήκει στα σημαντικότερα του είδους του στην Αττική και μαρτυρεί την έντονη οικιστική δραστηριότητα στην αθηναϊκή χώρα κατά την κλασική περίοδο. Μας δόθηκε η ευκαιρία να εξετάσουμε κυρίως κατά πόσο αυτά τα «απομονωμένα αγροκτήματα» της υπαίθρου κατοικούνταν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ή εάν η κατοίκησή τους ήταν μόνον εποχιακή, π.χ. μόνον κατά τη διάρκεια του θερισμού και της συλλογής της σοδειάς. Οι επιφανειακές εργασίες απέδειξαν ότι το αγρόκτημα, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των αρχαίων αγροκτημάτων του Χάρακα, της Αγίας Φωτεινής, του Θυμαρίου και των Λεγραινών, ιδρύθηκε τον 5ο αι. π.Χ. προς το τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. είχε εγκαταλειφθεί. Η επιφανειακή έρευνα την οποία έφεραν εις πέρας οι Μ. Οικονομάκου και Η. Lohmann στο διάστημα από 12.5 έως 26.5.1991 με τη βοήθεια του φοιτητή της Αρχαιολογίας Γ. Καλαϊτζόγλου, καθώς και δύο εργατών από το Λαύριο, ξεπέρασε κατά πολύ κάθε προσδοκία.

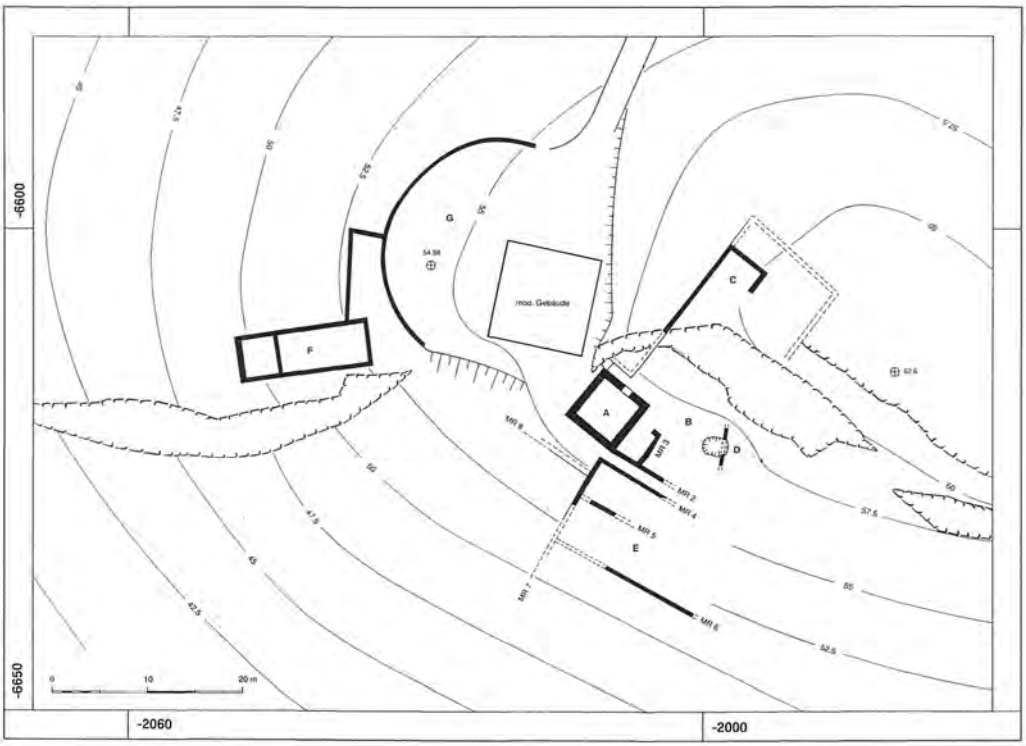
* Ευχαριστώ την κ. Μ. Οικονομάκου για τη συνεργασία.

1. E. Curtius - J. A. Caupert (εκδ.), Karten von Attika, Berlin 1881-1900, φ. 14 (Kap Sounion West).

2. N. Κοτζιάς, ΑΕ 1925/26, σ. 172.

3. Ειδικότερα πάνω σ' αυτό το θέμα, βλ. H. Lohmann, Zur Prosopographie und Demographie der attischen Landgemeinde Atene (Ατήνη), στο Geographica Historia V, Stuttgarter Kolloquim zur historischen Geographie des Altertums II und III, 1984 und 1987, Bonn 1991, σ. 203-258. Ο ίδιος, Atene-Forschungen zur Siedlungs und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika, Kolön 1993.

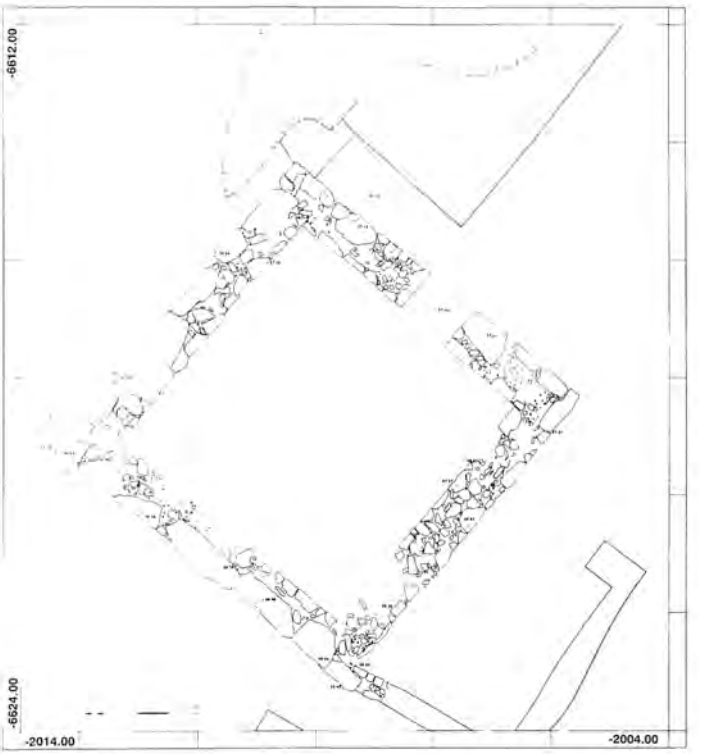
4. Οι χωρίς άδεια οικοδομικές εργασίες διακόπηκαν από την Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

A: ο πύργος C: χώροι διαμονής E: διάφορα προσκτίσματα G: το αλώνι
B: η αυλή D: διάφορα προσκτίσματα F: διάφορα προσκτίσματα

Εικ. 1. Περιοχή Θυμάρι Παλαιάς Φώκαιας. Αποτύπωση των κτισμάτων του αγροκτήματος.

Επειδή πάνω στο αρχαίο αλώνι είχε κτιστεί το αυθαίρετο και τα οικοδομήματα της νότιας παρειάς είχαν καταστραφεί από καιρό επικεντρώσαμε την προσοχή μας κατ' αρχήν στον πύργο (εικ. 2-3). Το τετράγωνο θεμέλιο του πύργου, διαστ. 6,34Χ6,34 με πάχος τοίχων 0,77 μ., δεν βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του λόφου αλλά είναι μετατοπισμένο προς ΝΔ. της πλαγιάς του υψώματος 62.6. Ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του πύργου που είναι κτισμένοι με μικρές πέτρες κατά την τεχνική της διπλής όψεως, σώζονται σε μικρό ύψος. Ο δυτικός και ο νότιος τοίχος, με όψη προς τη μεριά της κοιλάδας είναι κατασκευασμένοι, σε αντίθεση με τους άλλους δύο, με μεγάλες καλοδουλεμένες πέτρες, οι οποίες φέρουν ανάμεσά τους βήσματα από μικρότερες πλατιές πέτρες τοποθετημένες τη μία πάνω στην άλλη (εικ. 4, 5α-β). Η κατασκευή των τοίχων αυτών αποσκοπεί περισσότερο σε οπτικό παρά σε αμυντικό αποτέλεσμα και υπογραμμίζει το γεγονός

Εικ. 2. Περιοχή Θυμάρι Παλαιάς Φώκαιας. Ο πύργος της αγροικίας στο ύψωμα 62,6. Κάτοψη της ανασκαφής.

ότι οι πύργοι εκτός από την οχυρωματική τους λειτουργία, αντανακλούν και προβάλλουν την οικονομική ευημερία του ιδιοκτήτη τους. Ακόμη και η ισόγεια είσοδος, η οποία κατά ασυνήθιστο τρόπο βλέπει προς τα βόρεια και οδηγεί σε μία μικρή αυλή, μειώνει τον αμυντικό χαρακτήρα του πύργου, προς όφελος μιας ανετότερης χρήσης του κατά την καθημερινή ζωή. Το γεγονός ότι στο εσωτερικό του πύργου δεν βρέθηκαν όστρακα ή άλλα μικροαντικείμενα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο πύργος δεν χρησίμευε ως χώρος κατοικίας. Η ανεύρεση στα ανατολικά του πύργου, μελαμβαφών οστράκων καλής ποιότητας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι οι χώροι διαμονής βρίσκονταν πάνω σε ένα εν μέρει τεχνητό άνδηρο στο πάνω τρίτο της νότιας πλαγιάς του υψώματος 62.6. Στεγαστικές κέραμοι δεν βρέθηκαν· κατά συνέπεια ο πύργος δεν έφερε κεραμοσκεπή αλλά μία επίπεδη επιφάνεια ως στέγαστρο, η οποία θα αντιστάθμιζε εν μέρει το μειονέκτημα — από αμυντικής άποψης

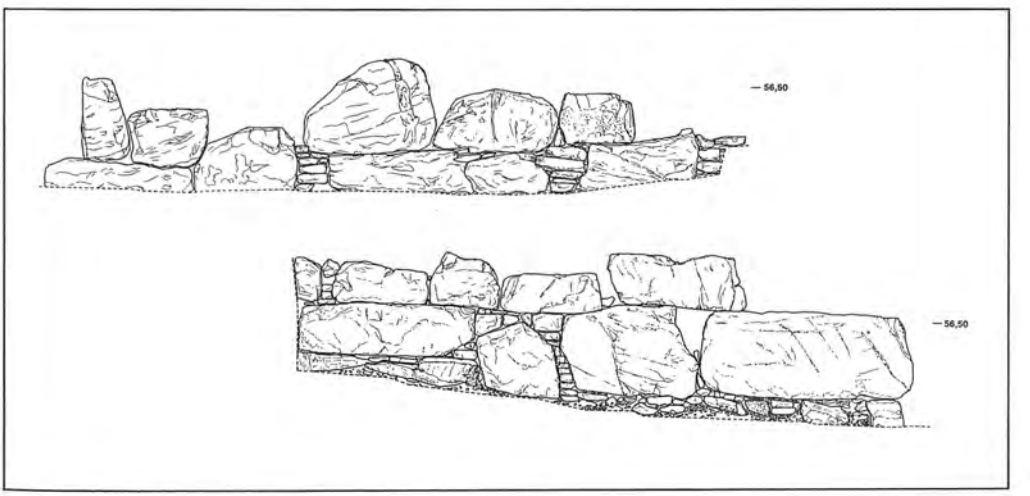
Εικ. 3. Περιοχή Θυμάρι. Τα θεμέλια του πύργου της αγροικίας, από Δ.

— της ισόγειας εισόδου. Μία τέτοια επίπεδη επιφάνεια σε ύψος 10-12 μ. προσφέρει όχι μόνον ποικίλες δυνατότητες ως προς την αντιμετώπιση και την απόκρουση μιας επίθεσης, αλλά μπορεί εξίσου να χρησιμεύσει και για τη μετάδοση σημάτων συναγερμού με φωτιά στους γείτονες (βλ. Ξενοφών, Ανάβασις VIII 9).

Με βάση τα διάσπαρτα επιφανειακά ευρήματα, είχαμε χρονολογήσει την αγροικία στον 5ο-4ο αι. π.Χ. Μετά όμως τον καθαρισμό και τα ευρήματα που αυτός έφερε στο φως είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε και να καθορίσουμε ακριβώς τη διάρκεια χρησιμοποίησης του αγροκτήματος στο χρονικό διάστημα από το 420 π.Χ. έως το 270-260 π.Χ. Με την αφετηρία της χρονολόγησης συμφωνεί η τεχνοτροπία του δυτικού και του νότιου τοίχου του πύργου, οι οποίοι στον τρόπο δομής τους συγγενεύουν στενά με το κατασκευασμένο το 413/2 π.Χ. τείχος του Σουνίου, καθώς και με το σχεδόν σύγχρονο του παραθαλάσσιο φρούριο του Θορικού. Με τη χρονολογία 270-60 π.Χ. ως κατώτερο όριο φαίνεται να επαληθεύεται — τουλάχιστον για τη συγεκριμένη αγροικία — η διακοπή της οικιστικής

Εικ. 4. Περιοχή Θυμάρι. Ο δυτικός τοίχος του πύργου.

Εικ. 5. Περιοχή Θυμάρι. Όψη του του νότιου και του δυτικού τοίχου του πύργου, αντίστοιχα.

δραστηριότητας σε μεγάλα τμήματα της Αττικής κατά το τέλος του 4ου και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., όπως παρατηρήθηκε και κατά τη διάρκεια των παραπάνω αναφερόμενων χαρτογραφικών εργασιών της νοτιοδυτικής Αττικής, καθώς επίσης και από τους Βέλγους ανασκαφείς του Θορικού[5].

Εκτός από έναν σχεδόν ακέραια διατηρημένο, κάνθαρο, που χρονολογείται στο 270/60 π.Χ., και αποτελεί το νεότερο εύρημα (εικ. 6), βρέθηκαν επίσης ένα μολύβδινο βαρίδιο ιστού για την ύφανση πυκνών λεπτών υφασμάτων —καθώς και τμήμα μιας λεκάνης λουτρού.

Σε σύγκριση με τη διάρκεια κατοίκησης της αγροικίας, γύρω στα 150 χρόνια ή πέντε γενεές, εκπλήσσει το γεγονός της εύρεσης μόνο λιγοστής κεραμικής και πολύ περισσότερο, ο ακόμη μικρότερος αριθμός των ποιοτικά ανώτερων μελαμβαφών οστράκων. Μεγαλύτερη ποσότητα οστράκων κεραμικής καθημερινής χρήσης βρέθηκε λίγα μέτρα κάτω από τον πύργο, σε αρχαίο σωρό απορριμμάτων. Αντικείμενα αξίας όπως κοσμήματα ή νομίσματα, δεν βρέθηκαν. Το γεγονός αυτό δίνει την εντύπωση, ότι το αγρόκτημα δεν εγκαταλείφθηκε αιφνίδια. Παρόλο που δεν παρατηρήθηκε κάποιος συνεχής ορίζοντας πυρκαϊάς ή καταστροφής, η θέση εύρεσης του κανθάρου (εικ. 6) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αγροικία εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. κατά τη διάρκεια δραματικών γεγονότων, μάλλον πολεμικών, εσκεμμένα μεν, αλλά όχι οικειοθελώς.

Τα κομμάτια μεγάλων πίθων, αμφορέων και μιας λεκάνης λουτρού, ο ισχυρός πύργος, και τα βοηθητικά κτίρια μαρτυρούν με βεβαιότητα ότι το αγρόκτημα με τον πύργο του κατοικούνταν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου και όχι μόνον εποχιακά.

Στις παράλιες κοιλάδες του Θυμαριού και του Χάρακα, καθώς και στην παραλιακή έκταση της νήσου Πατρόκλου, δηλαδή σε περιοχές που ταυτίζονται με τον αρχαίο δήμο Ατήνη και καταλαμβάνουν έκταση περίπου 20 τ.χλμ., βρέθηκαν και αναγνωρίστηκαν κατά τις επιφανειακές έρευνες που αναφέρουμε πιο πάνω 33 αρχαίες αγροικίες, οι οποίες ποικίλλουν ως προς το μέγεθος μεταξύ της απλής κατοικίας ενός γεωργού· και της εκτεταμένης αγροικίας ενός μεγαλογαιοκτήμονα. Το αγρόκτημα με τον πύργο, ανήκει σε μια σειρά επτά αγροκτημάτων με πύργο, των οποίων οι ιδιοκτήτες συχνά καλλιεργούσαν μεγάλες εκτάσεις μέσα στην κοιλάδα ή στις μικρότερες παρακείμενες. Το αγρόκτημα του υψώματος 62,6 στο Θυμάρι περιελάμβανε προφανώς μία αρκετά λοφώδη έκταση γύρω στα 20-25 εκτάρια (200-250 στρέμματα), η οποία προσφέρεται πολύ περισσότερο για την καλλιέργεια ελαιοδέντρων παρά για την καλλιέργεια σιτηρών. Τμήματα ενός ελαιοτριβείου ή πιεστηρίων για τις ελιές, σε αντίθεση με άλλα κλασικά αγροκτήματα της περιοχής, δεν βρέθηκαν εδώ, γεγονός που μπορεί να είναι απλώς συμπτωματικό. Η ύπαρξη όμως του αλωνιού μαρτυρεί ότι παρ' όλα αυτά,

5. H. Mussche, Thorikos, A Guide to the Excavation, 1974, σ. 53. Προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ. παρατηρείται έντονη μείωση των επιγραφών, πρβλ. J. Labarde, Les "testimonia" concernant Thorikos, Miscellanea Graeca I (1975), σ. 14.

Εικ. 6. Περιοχή Θυμάρι. Μελαμβαφής κάνθαρος των αρχών του 3ου αι. π.Χ.

αρκετά μεγάλες εκτάσεις χρησιμοποιήθηκαν για την καλλιέργεια σιτηρών και ότι ο ιδιοκτήτης του αγροκτήματος ανήκε στην τάξη των Ζευγιτών, και είχε στην κατοχή του ζευγάρια ζώων για τις αγροτικές εργασίες ώστε να μπορεί έτσι να αντεπεξέλθει μόνος στα έξοδα εξοπλισμού του ως «οπλίτης». Ακόμη φαίνεται ότι ο εν λόγω κτηματίας είχε στην κατοχή του και αιγοπρόβατα, καθώς η ανοιχτή μάντρα (F) κάτω από το αλώνι (G), κατασκευασμένη στην πλαγιά, δεν μπορεί να είναι σταύλος για βόδια ή αγελάδες. Επίσης και το κτίσμα Ε στη νότια πλαγιά του υψώματος 62.6, εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους στο εσωτερικό του, δεν μπορεί να αποτελεί χώρο κατοίκησης, αλλά θα πρέπει να ερμηνευτεί ως σταύλος αιγοπροβάτων.

Σε μία εποχή, κατά την οποία η παραγωγή ζάχαρης από το ζαχαροκάλαμο ή τα ζαχαρότευτλα δεν ήταν γνωστή, η μελισσοκομία αποτελούσε τη μοναδική φυσική πηγή για την παραγωγή ζάχαρης, υπό μορφή μελιού, πράγμα που έκανε το ρόλο της μελισσοκομίας πολύ σημαντικό. Άφθονα όστρακα πήλινων κυψελών μαρτυρούν, ότι και ο ιδιοκτήτης του κτήματος δεν αγνοούσε την προσοδοφόρα αυτή πηγή, μια και το αττικό μέλι ήταν περιζήτητο και ακριβό.

Η ποικιλία των αγροτικών προϊόντων, όπως αυτή διασώθηκε και όπως μπορούμε οι ίδιοι να συμπεράνουμε με βάση το υλικό που κατέχουμε, είναι πολύ περιορισμένη. Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με την αγροτική ζωή της Αττικής κατά την κλασική περίοδο, είναι απαραίτητη η διεξοδική έρευνα και άλλων αγροκτημάτων.

Country Estate with a Tower of Classical Period in the District of Thymari, Palaia Phokaia

H. Lohmann

In May 1991 a short excavation was carried out at Thymari, Palaia Phokaia, where there are ruins of an "isolated farm". The square tower in the farm complex, measuring 6.34 x 6.34 m, was excavated. The use of the farmhouse dates to the period from 420 to 270 BC. The finds testify to a continuous and not seasonal habitation of the site, which comprises a hilly area some 200 stremmata in extent, suitable for cultivating olives. This farmstead is typical of other similar establishments that have been discovered in the districts of Thymari, Charaka and Legraina, where the ancient deme of Atene was located.

Το Δικτυο Υδρευσεως Της Βεροιας*

Αντωνης Πετκος

Η συνεχής κατοίκηση της Βεροίας —και μάλιστα με το αρχικό της όνομα —και η επικυριαρχία της σε μια ευρύτατη και εύφορη περιοχή της αρχαίας Βοττιαίας, μπορούν να ερμηνευθούν από την επίκαιρη θέση που κατέχει η πόλη. Κτισμένη στο σύνορο πεδιάδας και λόφων *ἐν ταῖς ὑπωρείαις τοῦ Βερμίου ὄρους*[1] δίπλα σε αστείρευτες πηγές που πηγάζουν από το Βέρμιο[2], είχε τη δυνατότητα άσκησης πλήρους μεικτής οικονομίας και του ελέγχου της νοτιότερης υποχρεωτικής διάβασης που οδηγούσε από την κάτω στην άνω Μακεδονία[3], από όπου διακινούνταν οι πρώτες ύλες και τα αγαθά από το νότο προς το βορρά και το αντίθετο.

Πολλές από τις περιοχές που εκτείνονται δυτικά της πόλης (περιοχές συνοικισμού Πανοράματος, κοινότητας Τριποτάμου κ.ά.) εξαιτίας της έλλειψης πληροφοριών, της απουσίας ανασκαφικής έρευνας και της ανεπάρκειας των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι ουσιαστικά άγνωστες και οι γνώσεις μας μέχρι σήμερα περιορίζονται στους δύο τάφους του 3ου αι. μ.Χ. που ερευνήθηκαν στο συνοικισμό Πανοράματος[4], καθώς και στο ελάχιστο επιγραφικό υλικό του 2ου αι. μ.Χ. κυρίως, που τυχαία βρέθηκε στην περιοχή του Κομνηνείου της κοινότητας Τριποτάμου[5].

Με σωστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε, τμηματικά, κατά τη διάρκεια των ετών 1988-1991 στο Ο.Τ. 9 (οικ. 108) του νεοσύστατου συνοικισμού Πανοράματος Βεροίας, αποκαλύφθηκε οικία, της οποίας οι έξι από τους επτά χώρους που ερευνήθηκαν είναι διακοσμημένοι με θαυμάσια ψηφιδωτά δάπεδα του 3ου και 5ου αι. μ.Χ.[6]. Όπως διαπιστώθηκε, η οικία αυτή είχε ενσωματώσει ή καταργήσει εκτεταμένο σύστημα δικτύου υδρεύσεως. Το απρόσμενο αλλά ευπρόσδεκτο εύρημα του έως σήμερα άγνωστου, αλλά υπό αναζήτηση, υδραγωγείου της Βεροίας[7] υπήρξε αφορμή να διεξαχθεί μία ευρύτερη έρευνα στην περιοχή, με αποτέλεσμα να εντοπιστούν και άλλα τμήματά του, όχι μόνο στο συνοικισμό Πανοράματος, αλλά και σε όμορη κοινόχρηστη έκταση της κοινότητας Τριποτάμου.

Τοπογραφικά, και με τα δεδομένα που διαθέτουμε έως σήμερα, τα τμήματα του

* Ευχαριστώ τον Σ. Κίσσα για τις χρήσιμες υποδείξεις του. Τα σχέδια είναι της Μ. Σασκαλίδου.

1. Στράβων, Γεωγραφικά Ζ, 25 και 26 (εκδ. Λειψίας 1852).

2. Ηρόδοτος 8, 138: *Βέρμιον οὔνομα ἄβατον ὑπὸ χιόνος.*

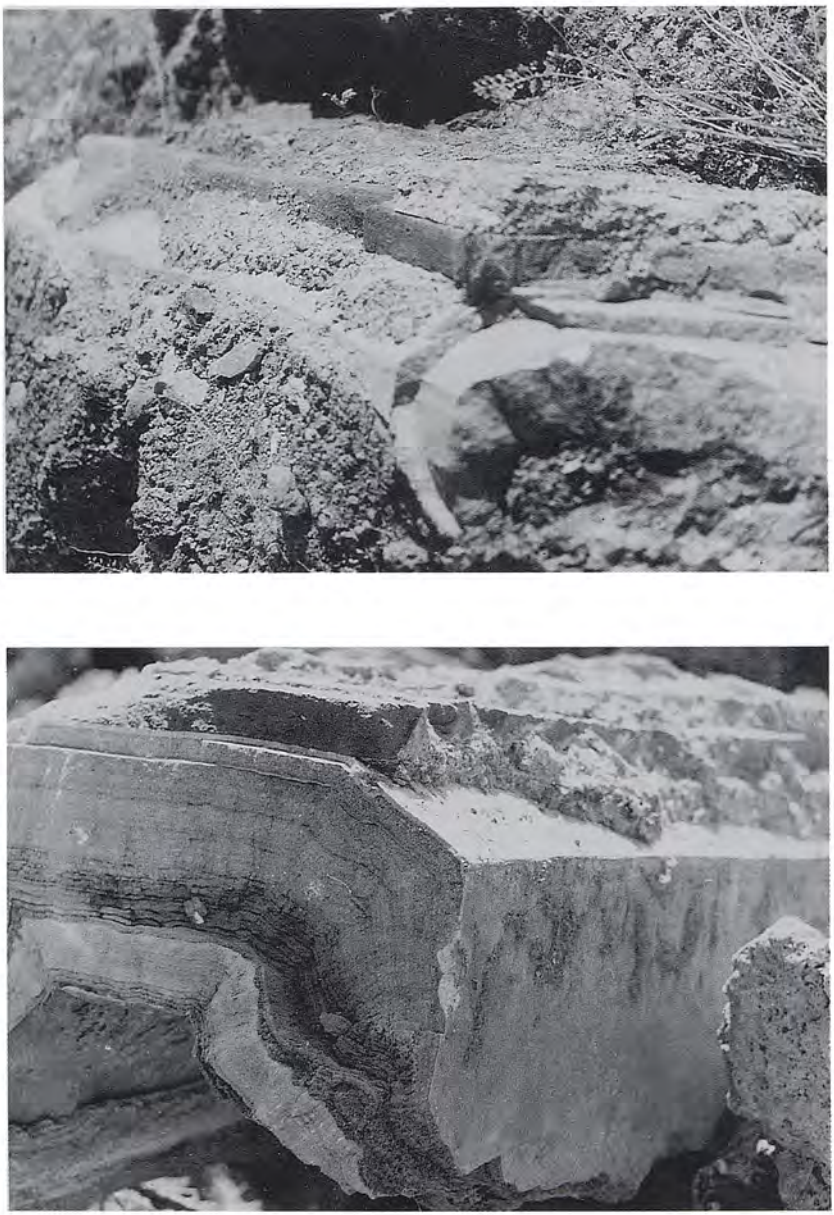
3. Ph. Petsas, ΕΑΑ, 7, λ. Veria, σ. 1135-1136.

4. Αικ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 438-439.

5. Ανάγλυφα και επιγραφές που βρέθηκαν στο Κομνήνειο δημοσιεύθηκαν πρώτα από τον Φ. Πέτσα, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 355-356 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 435 και αναδημοσιεύθηκαν επανειλημμένως.

6. Σύντομη ανασκαφική έκθεση ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 415-416.

7. Η ανακάλυψη ενός υδραγωγείου παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, αφού πρόκειται για σύνολο που μπορεί να δημοσιευθεί πληρέστερα και να δώσει, εκτός από την καθαρά αρχαιολογική του αξία, και οικονομικο-κοινωνικά στοιχεία για την εποχή και την περιοχή.

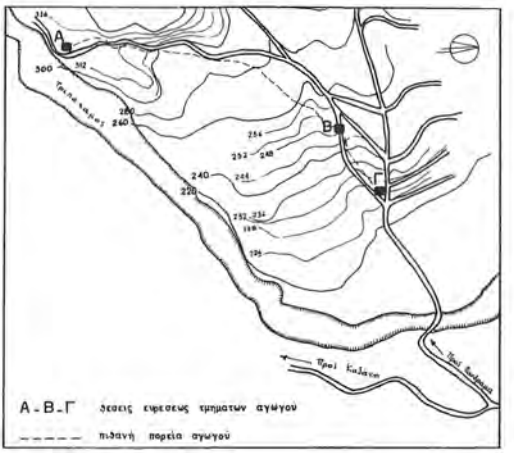
Εικ. 1-2. Βέροια Τριπόταμος Ημαθίας. Κατεστραμμένα τμήματα του δικτύου υδρεύσεως στη θέση Α.

δικτύου υδρεύσεως που ερευνήθηκαν τοποθετούνται δίπλα στην αστείρευτη πηγή του Κομνημείου «Καλογριά», στη νότια υπώρεια της ανατολικής κλιτύος του Βερμίου, δυτικά της Βεροίας, που την περιτρέχει νότια και ανατολικά ο Τριπόταμος ποταμός — ο Βασιλικός ποταμός των Βυζαντινών[8]. Το ανάγλυφο της περιοχής αυτής, που ακόμη και σήμερα βρίσκεται σε πλήρη υδραυλική λειτουργικότητα, εμφανίζεται άδενδρο, με θαμνώδη κατά τόπους βλάστηση και παρουσιάζει αξιοσημείωτες υψομετρικές διαφορές, οι οποίες διευκολύνουν και τη διοχέτευση του ύδατος στην πόλη της Βεροίας.

Η αποσπασματική διάσωση των ευρημάτων θα πρέπει να αποδοθεί στη δομή του χώρου, ο οποίος έχει επηρεαστεί από τη δυναμική των γεωλογικών σχηματισμών και από τους διαβρωσιγενείς παράγοντες (άνεμος, βροχή, χιόνι). Όπως μπορεί εξάλλου να συμπεράνει κανείς από τον όγκο του υλικού που συσσωρεύθηκε (εικ. 1-2), οι πρόσφατες δημοτικές εργασίες (οδοποιητικές και υδραυλικές) αφάνισαν τα κατάλοιπα που απέμειναν και τα οποία, δυστυχώς, έγιναν αντιληπτά μετά την καταστροφή.

Σε κοινόχρηστη έκταση της κοινότητας Τριποτάμου (εικ. 3: Α), σε μικρή απόσταση βόρεια της σημερινής λίμνης της ΔΕΗ, η έρευνα αποκάλυψε: α) μία ορθογώνια υδατοδεξαμενή, β) δύο φρεάτια, γ) εκτεταμένα τμήματα αγωγού υδρεύσεως.

Η θέση αυτή είναι σε απόσταση κατά προσέγγιση 1,5 χλμ. σε ευθεία γραμμή, από τη Βέροια και σε υψόμετρο 316 μ. Το σημείο της δοκιμαστικής ανασκαφής επιλέχθηκε με κριτήριο τις επιφανειακές ενδείξεις ύπαρξης του αγωγού. Ο χώρος σε έκταση 300 τ.μ. περίπου είχε κυριολε-

Εικ. 3. Βέροια. Τριπόταμος Ημαθίας. Συνοικισμός Πανοράματος. Τοπογραφικό διάγραμμα με τις θέσεις που βρέθηκαν τμήματα του δικτύου υδρεύσεως.

κτικά αναμοχλευθεί από το μηχανικό εκσκαφέα, πού, κατά τη μετακίνηση όγκων χωμάτων, συμπαρέσυρε και κατέστρεψε μεγάλο μέρος των αρχαίων, με αποτέλεσμα να χαθούν πολύτιμα στοιχεία με βάση τα οποία θα ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί ακριβέστερα η μορφή, η λειτουργικότητά τους κτλ. Γι' αυτό και δεν υπήρξε δυνατότητα για συστηματικές στρωματογραφικές παρατηρήσεις.

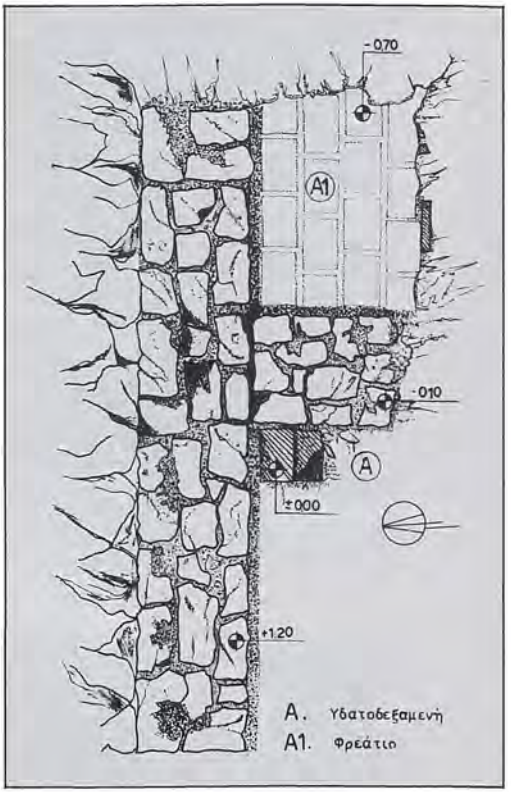
Υδατοδεξαμενή Α στη θέση Α (εικ. 4-5)

Σε επαφή με το βράχο βρέθηκε ο βόρειος τοίχος μιας μεγάλης υδατοδεξαμενής και τμήμα από το πήλινο δάπεδό της. Πρόκειται για επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα, που οικοδομήθηκε στην κλιτύ με την

8. Γ. Θεοχαρίδης, Μία διαθήκη και μία δίκη βυζαντινή, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 31, 33-34, 66-67 και 70.

πρόσοψή του προς Α. Για τη θεμελίωση και την κατασκευή της δεξαμενής λαξεύθηκε ο βράχος, ο οποίος παρουσιάζει εντονότατη κλίση από ΒΑ. προς Ν. και προς Α. Στο νότιο τμήμα η εκσκαφή με μηχανικά μέσα είχε φθάσει έως το παρθένο έδαφος σχεδόν και είχε εξαφανίσει κάθε ίχνος από τα αρχαία. Ο μεγάλος άξονας της δεξαμενής έχει κατεύθυνση Δ.-Α. Ο τοίχος σώθηκε σε μήκος 2,50 μ., έχει πλάτος 0,65 μ., σώζεται σε ύψος 1,20 μ., εδράζεται απευθείας στο βράχο και είναι αρκετά ισχυρός. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν οπτές πλίνθοι και μέτριοι σε μέγεθος ημίξεστοι πώρινοι λίθοι — με τυχαία διαδοχή — και σποραδικά μεγαλύτεροι από λατόμηση του βράχου της περιοχής, ο οποίος είναι ορατός επιφανειακά σε πολλά σημεία. Η συνδετική ύλη είναι ασβεστοκονίαμα. Τα τοιχώματα του κτίσματος ήταν επιχρισμένα με επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος, πάχ. 0,02 μ. και έφεραν ορθομαρμάρωση. Αυτό εύκολα διαπιστώνεται από τα ίχνη που άφησαν οι πλάκες στο κονίαμα του τοίχου που σώθηκε. Υπόστρωμα δαπέδου με υδραυλικό κονίαμα και -σε μερικά σημεία- τμήματα πήλινων πλακών μαρτυρούν ότι η δεξαμενή ήταν επιστρωμένη με πήλινο δάπεδο.

Η παροχή της δεξαμενής γινόταν από τα δυτικά και η παροχέτευση του περιεχομένου της από το παρακείμενο στη βορειοανατολική γωνία της φρεάτιο Α1.

Εικ. 4. Βέροια. Τριπόταμος Ημαθίας. Κάτοψη υδατοδεξαμενής Α και φρεατίου Α στη θέση Α.

Φρεάτιο Α1 στη θέση Α (εικ. 4-5)

Αποκαλύφθηκε το δυτικό τμήμα του και συγκεκριμένα ολόκληρος ο δυτικός τοίχος, τμήμα του βόρειου και το εσωτερικό περίγραμμα του νότιου. Πρόκειται για επιμήκη ορθογώνιο χώρο όμοιας τοιχοδομίας με αυτήν της δεξαμενής. Έχει τονισμένο τον άξονα Δ.-Α., εσωτερικό πλάτος 1 μ. και εσωτερικό αποκαλυφθέν μήκος 1,20 μ. Η στάθμη του δαπέδου του φρεατίου Α βρίσκεται σε επίπεδο 0,70 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο της δεξαμενής. Τα τμήματα των πήλινων πλακών που διασώθηκαν στα τοιχώματά του, μαρτυρούν ότι το φρεάτιο έφερε πήλινη εσωτερική επένδυση. Το δάπεδό του διατηρεί αρίστης ποιότητας υδραυλικό κονίαμα, πάνω στο οποίο υπάρχουν σαφή ίχνη

Εικ. 5. Βέροια Τριπόταμος Ημαθίας. Υδατοδεξαμενή Α και φρεάτιο Α στη θέση Α.

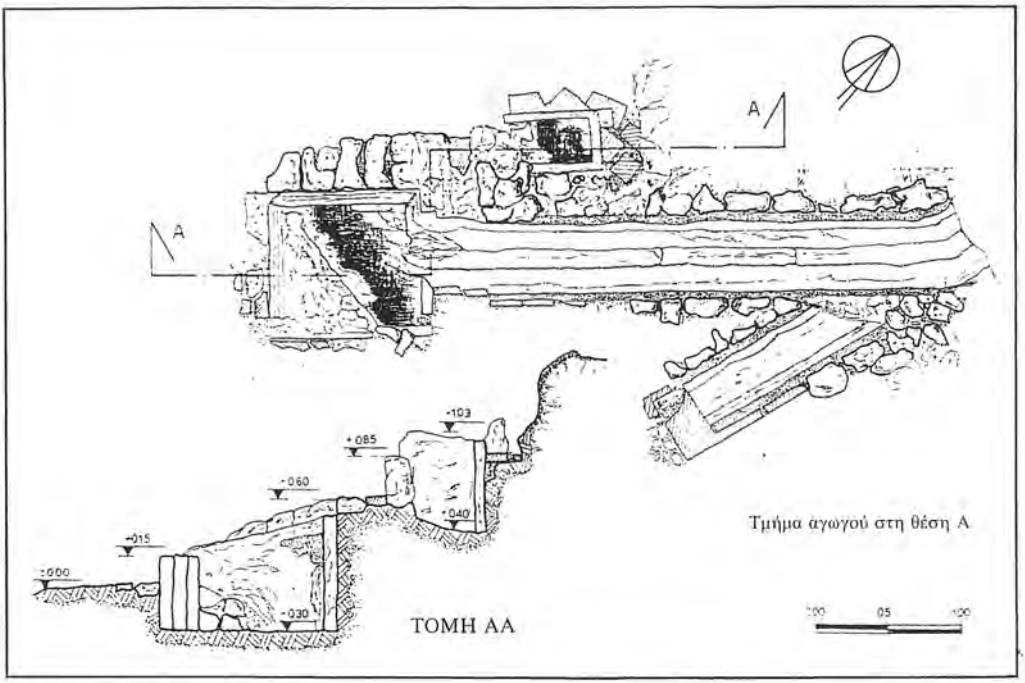
(αποτυπώματα) των αρμών των πήλινων ορθογώνιων πλακών με τις οποίες ήταν επιστρωμένο.

Σε απόσταση 8 μ. ΝΑ. του φρεατίου Α1 και σε επίπεδο 1 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του φρεατίου αυτού αποκαλύφθηκαν ένα κεντρικό φρεάτιο ανασχέσεως της ροής των υδάτων και τμήματα αγωγού υδρεύσεως.

Φρεάτιο Β στη θέση Α (εικ. 6-9)

Η όλη κατασκευή, εσωτ. μήκ. και πλ. 0,90, αποκαλ. ύψ. 0,90 μ., είναι εξαιρετικά επιμελημένη και έχει χαρακτηριστικό σχήμα. Αποτελείται από ένα τετράγωνο σε κάτοψη, στις γωνίες του οποίου, διαμέσου επιμήκων αυλάκων, το νερό διοχετευόταν σε μικρότερα ορθογώνια φρεάτια. Από τα φρεάτια αυτά, των οποίων η κατασκευή παραμένει η ίδια με αυτή του κεντρικού φρεατίου, διασώθηκε μόνο ένα εσωτ. μήκ. 0,60, πλ. 0,30, αποκαλ. ύψ. 0,60 μ. Τα τοιχώματα και το δάπεδο του κεντρικού φρεατίου είναι κατασκευασμένα με ενιαίες τραβερτίνειες λίθινες πλάκες, πάχ. 0,10 μ.[9]. Στις ενώσεις μεταξύ τους και με τον πυθμένα σχηματίζονται λοξές τμήσεις (ποταμοί). Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων, που διατηρούν και επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος πάχ. 0,02 μ., είναι εντελώς λειασμένες, ενώ οι εσωτερικές εμφανίζουν

9. Η περιοχή αυτή είναι τόπος εξορύξεως και επεξεργασίας της παραλλαγής αυτής του ασβεστολίθου.

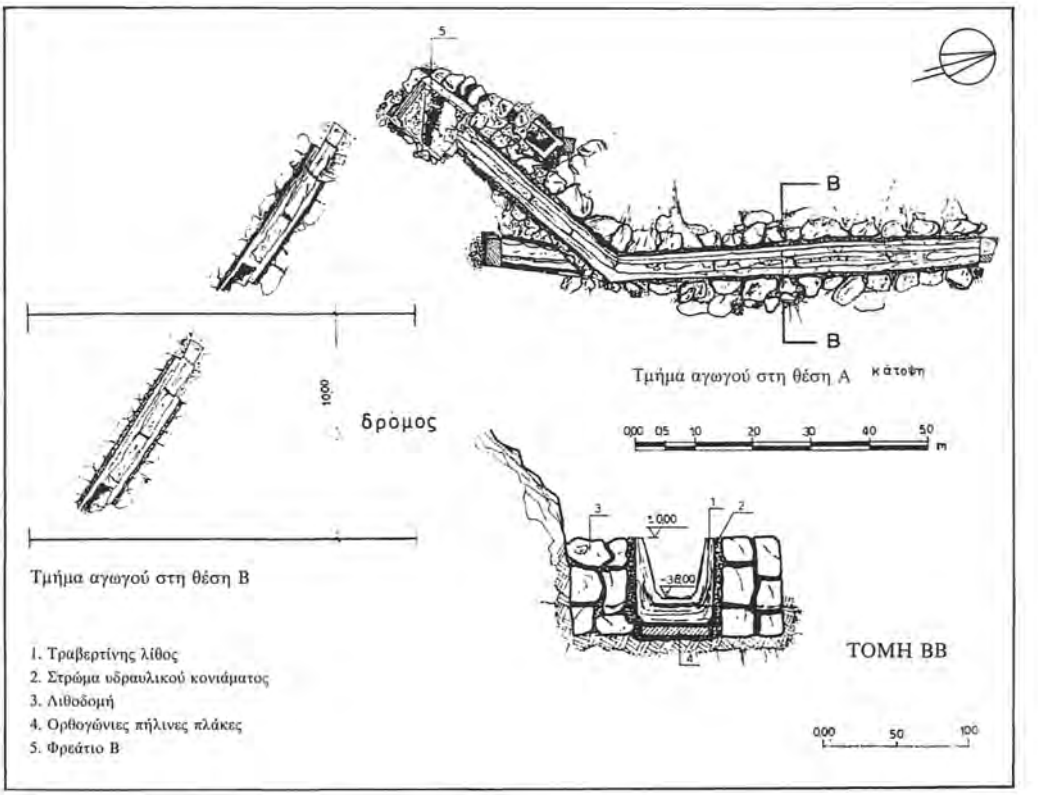

Εικ. 6. Βέροια. Τριπόταμος Ημαθίας. Κάτοψη και τομή του φρεατίου Β και αγωγού υδρεύσεως στη θέση Α.

αδρότερη υφή. Τόσο το κεντρικό φρεάτιο όσο και τα μικρότερα στις γωνίες του για να αντέχουν στις πιέσεις τους νερού, όταν ήταν γεμάτα, είναι ενισχυμένα εξωτερικά με κτιστά τοιχώματα, πάχ. 0,40 μ., όμοιας τοιχοδομίας με αυτήν της υδατοδεξαμενής Α και του φρεατίου Α. Αγωγός, που ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του κεντρικού φρεατίου και σε ύψος 0,90 μ. από τον πυθμένα του, έπαιρνε το νερό από το φρεάτιο αυτό.

Τμήμα αγωγού στη θέση Α (εικ. 6-7, 9)

Ο αγωγός στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε συνεχή πορεία 9,90 μ. Μέχρι μήκ. 3,50 μ. έχει κατεύθυνση και κλίση Δ.-Α. και στη συνέχεια κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και κατευθύνεται προς Β. Οι αποκλίσεις που σημειώνονται στην πορεία του, στον ίδιο όμως πάντα άξονα, οφείλονται στο βραχώδες έδαφος, στη διαφορετική συνοχή και σκληρότητά του και στις υψομετρικές διαφορές. Λόγω των πολλαπλών κλίσεων, για την καλύτερη προστασία του, ο αγωγός είναι τοποθετημένος σε όλη του την έκταση σε ορθογώνιο λάξευμα που ανοίχθηκε στο βράχο. Η όλη κατασκευή είναι εξαιρετικά επιμελημένη και μαρτυρεί μεγάλη ικανότητα και επιδεξιότητα των τεχνιτών.

Εικ. 7. Βέροια. Τριπόταμος Ημαθίας. Συνοικισμός Πανοράματος. Κάτοψη και τομή αγωγού υδρεύσεως στις θέσεις Α και Β.

Ο αγωγός αποτελείται από επιμήκεις τραβερτίνειους λίθους[10], που το εσωτερικό τους έχει λαξευτεί για να δημιουργηθεί αύλακα ροής με βαθμιδωτή διαμόρφωση. Η μορφή των τραβερτίνειων μονολιθικών στοιχείων έχει, σε τομή, εσωτερικά κανονικό σχήμα τραπεζίου (η βάση του τραπεζίου προς τα άνω) και εξωτερικά σχήμα ορθογωνίου με αποτμήσεις στις δύο γωνίες. Οι εξωτερικές επιφάνειες είναι με επιμέλεια δουλεμένες και εντελώς λειασμένες, ενώ οι εσωτερικές εμφανίζουν αδρότερη υφή. Οι πλευρικές εξωτερικές επιφάνειες, που διατηρούν επάλληλα στρώματα υδραυλικού κονιάματος 0,03 έως 0,04 μ., είναι ενισχυμένες με κτιστά τοιχώματα, πάχ. 0,40 μ. Το δάπεδο του αγωγού φέρει εξωτερική επένδυση από μία σειρά ορθογωνίων πήλινων πλακών (μήκ.

10. Τα στρώματα από ιζήματα που έχουν προσκολληθεί, οπωσδήποτε εξαιτίας της επενέργειας του ύδατος, καθιστούν αδύνατη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τις διαστάσεις των λίθων.

Εικ. 8-9. Βέροια. Τριπόταμος Ημαθίας. Φρεάτιο Β και τμήματα αγωγού στη θέση Α.

0,60-0,90, πλ. 0,50 και πάχ. 0,05 μ.), που έχουν τοποθετηθεί σε άφθονο ασβεστοκονίαμα.

Στον αγωγό αυτό διοχέτευε το περιεχόμενό του και ένας άλλος αγωγός, όμοιας κατασκευής και μορφής, που είχε κατεύθυνση και κλίση Ν.-Β. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,20 μ. μόνο το κατώτατο τμήμα του. Η παρουσία του στο σημείο αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι και ο αγωγός αυτός μετέφερε το περιεχόμενο ενός ακόμη φρεατίου ανασχέσεως της ροής των υδάτων, που λειτουργούσε, πιθανώς, σε μικρή απόσταση ΝΔ. του φρεατίου Β.

Τμήμα αγωγού στη θέση Β (εικ. 7, 10)

Στο συνοικισμό Πανοράματος και σε υψόμετρο 248 μ. (εικ. 3: Β) στο μέσον της δημοτικής οδού, εντοπίστηκε σε μήκος 7 μ. το κατώτερο τμήμα του αγωγού υδρεύσεως. Έχει κατεύθυνση και κλίση ΝΔ.-ΒΑ. και είναι όμοιας κατασκευής και μορφής με τα τμήματα που ερευνήθηκαν στη θέση Α.

Η οικία που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο αριθ. 108 του Ο.Τ. 9 του συνοικισμού Πανοράματος (εικ. 3: Γ, 11), είχε ενσωματώσει στο εσωτερικό της τμήμα του αγωγού υδρεύσεως και υδατοδεξαμενής περισυλλογής των ομβρίων, ενώ παράλληλα είχε καταργήσει έναν αγωγό υδρομαστεύσεως.

Τμήμα αγωγού στη θέση Γ (εικ. 12-13)

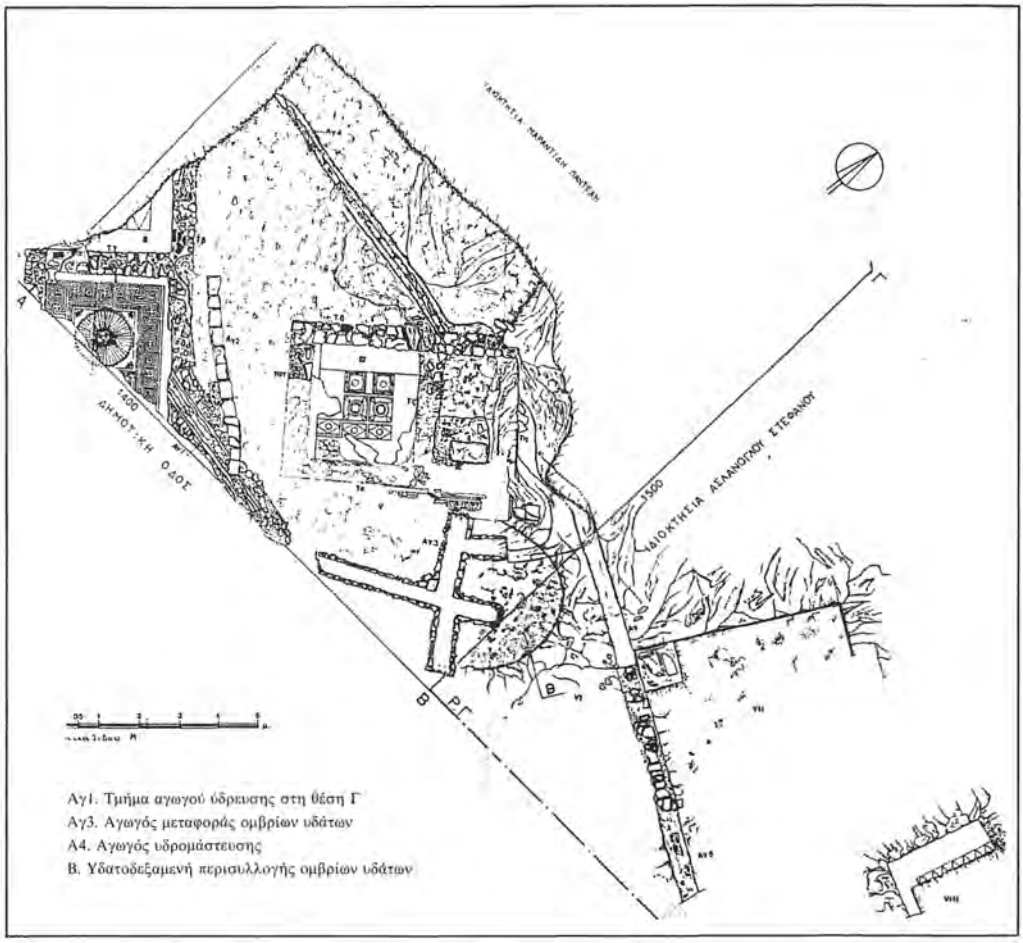
Ο αγωγός υδρεύσεως στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε μήκος 5,20 μ. Έχει κατεύθυνση και κλίση Δ.-Α. και είναι όμοιας κατασκευής και μορφής με τα τμήματα που ερευνήθηκαν στις θέσεις Α και Β. Με την κατασκευή του χώρου Ι της οικίας κατά τον 3ο αι. μ.Χ. (χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου που κοσμεί το χώρο) ένα τμήμα του αγωγού καταστράφηκε και ένα άλλο χρησιμοποιήθηκε ως αποχετευτικός αγωγός.

Εικ. 10. Βέροια. Συνοικισμός Πανοράματος. Τμήμα αγωγού υδρεύσεως στη θέση Β.

Υδατοδεξαμενή Β στη θέση Γ (εικ. 14)

Στο κέντρο του οικοπέδου ερευνήθηκε τμήμα κυκλικής δεξαμενής (μήκ. χορδής 3,70 μ.), περισυλλογής των ομβρίων υδά-

Εικ. 11. Βέροια. Συνοικισμός Πανοράματος (Ο.Τ.9, οικόπεδο 108). Κάτοψη της ανασκαφής.

των, λαξευμένης στο βράχο. Η δεξαμενή αποτελείται από δύο τμήματα, ένα υπέργειο και ένα υπόγειο. Το υπέργειο εκτείνεται γύρω από το υπόγειο και φέρει δάπεδο επιστρωμένο με υδραυλικό κονίαμα και κοιλότητες για τον καθαρισμό. Ένας υπόγειος αγωγός (εσωτ. πλ. 0,40, αποκαλ. ύψ. 0,60 μ.) με κατεύθυνση και κλίση Β.-Ν. σε μήκος 2 μ., στη συνέχεια κάμπτεται σε ορθή γωνία προς Δ. και διοχέτευε το περιεχόμενο της δεξαμενής στον κεντρικό συλλεκτήριο αγωγό υδρεύσεως. Ο αγωγός είναι τοποθετημένος σε όλη του την έκταση σε ορθογώνιο όρυγμα που ανοίχθηκε στο βράχο, έχει κτιστά τοιχώματα πάχ. 0,20 μ. που διατηρούν στο εσωτερικό τους επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία

Εικ. 12. Βέροια. Συνοικισμός Πανοράματος. Τμήμα του αγωγού υδρεύσεως στη θέση Γ.

Εικ. 13. Βέροια. Συνοικισμός Πανοράματος. Τμήμα αγωγού υδρομαστεύσεως στη θέση Γ.

του, από τον αγωγό εκφύονται τρεις βραχίονες όμοιας μεταξύ τους κατασκευής και μορφής. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,20 μ. αγωγός υδρομαστεύσεως αποτελούμενος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη (μήκ. 0,60, διαμ. 0,15 μ.) με κλίση προς τη δεξαμενή για τον εφοδιασμό της με νερό (εικ. 11, 13). Για την καλύτερη προστασία του ο αγωγός είναι τοποθετημένος σε όλη του την έκταση σε ορθογώνιο όρυγμα, που ανοίχθηκε στο βράχο.

Με την κατασκευή του χώρου V της οικίας παρατηρούνται χαρακτηριστικές μεταρρυθμίσεις. Ο αγωγός υδραυμαστεύσεως και το υπέργειο τμήμα της δεξαμενής καταργούνται, ενώ το υπόγειο τμήμα της μετατρέπεται σε χώρο υποκαύστων.

Ήδη, ενώνοντας τα σημεία που εντοπίσαμε, μπορούμε να αποκαταστήσουμε την πορεία του δικτύου υδρεύσεως σε μήκος 880 μ. περίπου. Η διαδρομή που προτείνεται έγινε με βάση τις θέσεις ευρέσεως του δικτύου υδρεύσεως, τη μορφολογία του

Εικ. 14. Βέροια. Συνοικισμός Πανοράματος. Υδατοδεξαμενή Β στη θέση Γ.

εδάφους, τα διάσπαρτα κατεστραμμένα τμήματά του και τις πληροφορίες των περιοίκων.

Ως επακόλουθο της έρευνας η πλέον υποσχόμενη περιφέρεια για την περαιτέρω αποκάλυψη του συστήματος υδρεύσεως είναι η περιοχή που εκτείνεται ανατολικά της οικίας που αποκαλύφθηκε έως και τις όχθες του ποταμού Τριποτάμου. Από τις θέσεις ευρέσεως του δικτύου, εξάλλου, προκύπτει ότι αυτό διέσχιζε τον ποταμό, γεγονός που καθιστά απαραίτητη και την αναζήτηση της υδρογέφυρας που ένωνε τις δύο όχθες του.

Η προσπάθεια για την ακριβή χρονολογική προσέγγιση προσκρούει σε αρκετές δυσκολίες, επειδή δεν βρέθηκαν αδιάσειστα στοιχεία, τα οποία θα οδηγούσαν προς μία αναντίρρητη ταύτιση. Ωστόσο η μελέτη του ελάχιστου υλικού της σωστικής ανασκαφής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η έρευνά μας πρέπει να στραφεί στους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.

Στο σημείο αυτό τα ανεπαρκή ανασκαφικά δεδομένα ίσως βρίσκουν τη συμπλήρωσή τους με μία επιγραφή, ξεκομμένη από την αρχική της θέση, που βρέθηκε κατά το παρελθόν στη Βέροια.

Από τον κατεστραμμένο, σήμερα, βυζαντινό ναό του Αγίου Μωκίου της ενορίας Ταξιαρχών[11] που βρισκόταν στο κέντρο

11. Γ. Χιονίδης, Ιστορία της Βεροίας, τ. Β΄, Βυζαντινοί Χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 172, 186 και δημοσιευμένο σκαρίφημα στο τέλος του βιβλίου.

της αρχαίας[12], αλλά και της σημερινής πόλεως (Ο.Τ. 157), προέρχεται μία επιγραφή, σύμφωνα με την οποία επιφανής Βεροιαία μαζί με τους γιους της: *ὕδωρ εἰσήνεγκεν ἐκ τῶν αὐτῆς χωρίων τό τε ὑδραγώγειον καὶ τὸ ἐκτόχειον ἰδίοις ἀναλώμασι κατασκευάσασα ἀνέθηκεν*[13] εις μνήμην του νεκρού γιου της.

Η επιγραφή αυτή, του τέλους του 1ου ή των αρχών του 2ου αι. μ.Χ.[14], έχει εντελώς ξεχωριστή σημασία για τη ζωή και την ιστορία της Βεροίας. Η υδροδότηση μιας αρχαίας πόλεως — με όλες τις γνωστές τεχνικές δυσκολίες ακόμα και για τη σύγχρονη εποχή με τις τεράστιες δυνατότητες —, ήταν έργο ζωτικής σημασίας. Γι' αυτό και η πόλη με τη σειρά της εντοίχισε την επιγραφή σε εμφανές σημείο (αγορά, υδραγωγείο;) αναγνωρίζοντας την προσφορά της ευεργέτιδος.

Κατά τον Delacoulonche τα ανώνυμα χωρία, δηλαδή τα αγροκτήματα από τα οποία έγινε η υδροδότηση της Βεροίας, θα πρέπει να αναζητηθούν στις κλιτύες του Βερμίου, δυτικά της Βεροίας, όπου αφθονούν οι πηγές και από όπου η υψομετρική διαφορά διευκολύνει τη διοχέτευση των υδάτων στην πόλη[15]. Η άποψη αυτή έγινε δεκτή από τους αρχαιολόγους, οι οποίοι, μάλιστα, απέδωσαν και τα ευρήματα που προέρχονται από την περιοχή του Κομνηνείου στην οικογένεια της Βεροιαίας που κατασκεύασε το υδραγωγείο[16].

Αν αυτές οι τόσο ελκυστικές υποθέσεις ευσταθούν, δεν αποκλείεται τα ευρήματα που εξετάστηκαν να αποτελούν τμήματα του υδραγωγείου που κατασκεύασε η πλούσια Βεροιαία εις μνήμην του νεκρού γιού της. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να αναζητηθεί με μελλοντικές ανασκαφές και το *ἐκτόχειον* (*ἐκδοχεῖον*)[17] της επιγραφής, που σημαίνει δεξαμενή ύδατος.

Η αναζήτηση των αιτίων της καταστροφής και εγκατάλειψης του υδραγωγείου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί συνδέεται άμεσα με την ιστορία της Βεροίας. Τα ανασκαφικά στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα πως η καταστροφή του δικτύου υδρεύσεως δεν ήταν αποτέλεσμα βαθμιαίας εγκατάλειψης, αλλά προκλήθηκε από ένα αιφνίδιο γεγονός που έθαψε μεγάλα τμήματά του.

Η καταστροφή δεν μπορεί να αποδοθεί σε εχθρική εισβολή δεδομένου ότι ύστερα από μία εχθρική δήωση οι κάτοικοι θα μπορούσαν να επισκευάσουν τα κατεστραμμένα τμήματα του δικτύου και να το ξαναχρησιμοποιήσουν. Μία βίαιη, λοιπόν, φυσική αιτία, ένας σεισμός πιθανότατα, που σημειώθηκε το αργότερο κατά τον 3ο

12. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980, σ. 112, υποσημ. 13. Ι. Τουράτσογλου, Δύο νέαι επιγραφικαί μαρτυρίαι περί του Κοινού των Μακεδόνων κατά τον τρίτον μεταχριστιανικόν αιώνα, Αρχαία Μακεδονία Ι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 280, υποσημ. Ι.

13. M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance Macédonienne. Archives des Missions scientifiques et littéraires VIII, Paris 1859, σ. 114-115, 261 αριθ. 65. A. Tataki, Ancient Beroea. Prosopography and Society, Athens 1988, σ. 191 αριθ. 692. Μ. Χατζόπουλος, Χώρα και κώμες της Βεροίας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Ελληνογαλλικές Έρευνες, Ι, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 60.

14. A. Tataki, ό.π. Μ. Χατζόπουλος, ό.π.

15. A. Delacoulonche, ό.π.

16. Μ. Χατζόπουλος, ό.π.

17. Liddell - Scott - Jones II, 56, λ. ἐκδόχιον, ἐκδοχεῖον.

αι. μ.Χ. φαίνεται πως υπήρξε η αιτία της καταστροφής και ο λόγος εγκατάλειψης του υδραγωγείου. Μία τέτοια φυσική φυσική αιτία δικαιολογεί και την έντονη οικοδομική δραστηριότητα που παρατηρείται κατά τη διάρκεια του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. όχι μόνο στη Βέροια αλλά και στις περιοχές ελέγχου και επιρροής της[18].

LE RÉSEAU D'ADDUCTION D'EAU DE VÉRIA

A. PETKOS

Un réseau d'adduction d'eau a été partiellement découvert et fouillé au pied du versant est du mont Vermio, qui se dresse à l'ouest de Véria.

Une inscription datée de la fin du Ier s. ou du début du IIème s. ap. J.-C. et mise au jour au centre de la ville de Véria, se rapporte à ce réseau adducteur, de facture soignée, dont on croit pouvoir attribuer l'abandon brutal, voire la destruction, à une cause naturelle, vraisemblablement un séisme au début du IIIème siècle.

18. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 266-269, Πίν. 175 γ. Α. Ανδρειωμένου, Ανασκαφή Ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας, ΠΑΕ 1966, σ. 24-29, πίν. 8-11· 1968, σ. 60-64, πίν. 43. Αικ. Ρωμιοπούλου - Ι. Τουράτσογλου, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 381, 383-384, Σχέδ. 5-6· Αικ. Ρωμιοπούλου, ό.π., σ. 433-435, Σχέδ. 2. Ε. Στίκας, Ανασκαφή Λευκαδίων Ναούσης, ΠΑΕ 1959, σ. 85-88. Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά 7 (1966-67), σ. 339, Σχέδ. 14. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, ACIAC X[I], Città del Vaticano - Thessalonique 1985, σ. 409.

Αφιερωματικη Εικονα Απο Την Παναγια Καλοπετρα Της Ροδου*

Αγγελικη Δ. Μητσανη

Στο σκευοφυλάκιο του ενοριακού ναού του χωριού Θολός στη Ρόδο, στον Άγιο Σπυρίδωνα, φυλάσσεται μία αφιερωματική εικόνα από τη μονή της Παναγιάς Καλόπετρας, γνωστή ως «η εικόνα του Υψηλάντη»[1] (εικ. 1). Η μονή της Καλόπετρας είναι κτισμένη πάνω στο ομώνυμο βουνό κοντά στο χωριό Θολός (Θεολόγος) και σύμφωνα με επιγραφή εγχάρακτη σε μαρμάρινη πλάκα (εικ. 2) ανοικοδομήθηκε από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη μετά το 1782 σαν τάμα για κάποιο θαύμα της Παναγίας[2]. Συγκεκριμένα, η επιγραφή, σήμερα εντοιχισμένη στο καθολικό, έχει ως εξής:

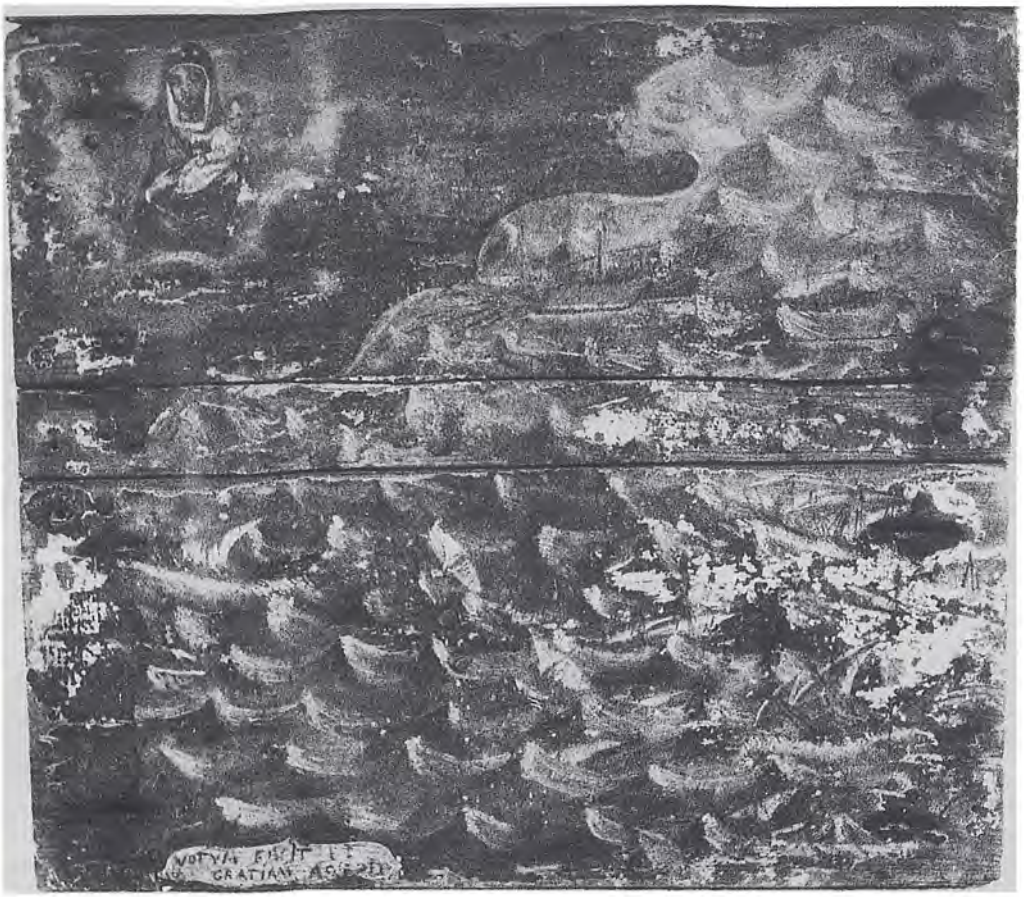
+ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΗΓΕΜΩΝ ΒΛΑΧΙΑΣ Ο / [Π]ΛΗΡΗΣ ΦΟΒΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ Κ(αι) ΠΑΣΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΕΙΣ ΡΟΔΟΝ / ΑΦΙΚΟΜΕΝΟΣ ΤΑ ΧΙΛΙΕΠΤΑΚΟΣΙΑ ΣΥΝ ΟΓΟΔΟΗΚΟΝΤΑ / ΔΥΣΙ ΧΡΟΝΟΙΣ ΑΠΟ ΚΥΡΙΟΥ Κ(αι) ΔΩΡΟΝ ΑΙΤΗΣΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑ / ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΟΡΗΣ ΑΠΕΛΘΕΙΝ ΑΥΘΙΣ ΤΑ ΑΥΤΟΥ Κ(αι) ΕΠΙΤΥΧΩΝ / ΤΟΥ ΠΟΘΟΥ ΠΡΟΣ ΧΑΡΙΝ ΤΗΣ ΘΕΟΠΑΙΔΟΣ ΑΝΕΔΟΜΗΣΑ / Τ(Ο) ΟΙΚΟΝ ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΚΕΛΛΙΟΙΣ ΤΑΠΑΣΙΝ ΩΝ ΕΔΕΙ ΤΟΙΣ / ΣΥΝΟΥΣΙ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΙΕΡΑΡΧΟΥ / ΤΟΥ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΙΘΥΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΣ ΜΟΝΑΣ ΖΩΗΦΟΡΟΥΣ ΕΙΣ ΤΕΛΟΣ / ΔΕ ΞΕΠΕΡΑΣΕΝ ΕΠΙΣΤΑΤΗΣΑΣ ΤΟΥΤΟΙΣ ΥΟΣ ΔΑΒΙΔ Ο ΤΙΜΙΟΣ / Ο ΚΥΡ ΠΑΥΛΗΣ ΤΗΝ ΚΛΗΣΙΝ ΑΛΛ ΕΥΜΕΝΩΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑΝ / ΔΕΧΘΕΙΣΑ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΝ ΚΤΗΤΟΡΑΝ ΚΑΥΤΟΥ ΟΙΚΟΝ ΦΡΟΥΡΕΙ ΕΝ [ΕΥ]/ΤΥΧΙΑ ΦΥΛΑΤΤΕ ΑΝΕΝΟΧΛΗΤΟΝ ΕΠΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΦΘΟΝΟΥ ΠΡΕΣ[ΒΕΙΑΙΣ] / ΤΑΥΤΗΣ ΚΥΡΙΕ Κ(αι) ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ Α[ΓΙΩΝ] ΑΥΤΩ ΣΥΖΥΓΩ / Κ(αι) ΤΟΙΣ ΠΕΠΟΝΗΚΟΣΙ ΑΦΘΟΝΩΣ ΕΠΙΧΟΡΗΓΩΝ ΤΑ ΘΥ[Α]. / ΤΑ ΤΕ ΕΓΚΟΣΜΙΑ ΑΓΑΘΑ Κ(αι) ΥΠΕΡΚΟΣΜΙΑ ΣΟΥ ΕΝ ΓΗ[ΡΑ / ΛΙΠΑΡΩ ΤΗΣ ΘΥΑΣ ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΑΞΙΟΝ ΑΠΕΡΓΑΣΑ[ΣΘΑΙ] / ΠΑΣΗ ΤΗ ΟΙΚΗΑ.

Πρόκειται για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη (1726-1806), πάππο του γνωστότερού μας ίσως φιλικού, επιφανή Φαναριώτη, που διετέλεσε ηγεμόνας της Βλαχίας από το 1774 και στον οποίο πολλά οφείλει ο τουρκοκρατούμενος Ελληνισμός. Όταν το Δεκέμβριο του 1781 πληροφορήθηκε στο Βουκουρέστι πως αποκαλύφθηκαν τα επαναστατικά του σχέδια, ο Υψηλάντης,

* Πρόκειται για τη δημοσίευση ανακοίνωσης με τον ίδιο τίτλο στο Η΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Κάρπαθος, 18-20 Αυγούστου 1993. Τον εντοπισμό της εικόνας οφείλω στην υπόδειξη του Εφόρου της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ηλία Κόλλια, τον οποίο θερμά ευχαριστώ. Ευχαριστίες εκφράζω ακόμη προς τους συναδέλφους μου της ιδίας Εφορείας Γκέλη Κατσιώτη, Ελένη Παπαβασιλείου και Μαρία Σιγάλα για την πολύμορφη βοήθειά τους.

1. Την εικόνα είδε και δημοσίευσε για πρώτη φορά ο Ρουμάνος Marcu Beza, στο Urme Romanesti in Rasaritur Ortodox, Bucuresti 1937, σ. 149-155, εικ. σ. 152.

2. Για το μοναστήρι της Καλόπετρας και την επιγραφή, βλ. M. Beza, ό.π., σ. 155. Ν.Α. Κεφαλληνιάδης, Η λατρεία της Παναγίας στα Ελληνικά νησιά, Β΄, Αθήνα 1991, σ. 124-126. Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Αλέξανδρος Υψηλάντης ο ηγεμόνας (1726-1807) και το ροδίτικο μοναστήρι της Παναγίας της Καλόπετρας, Αλεξάνδρεια 1953, σ. 26. Ευστ. Λαγκάνης, Η μονή της Καλόπετρας, Ροδιακόν Ημερολόγιον 1929, τ. Α΄, Αθήναι 1929, σ. 157-162.

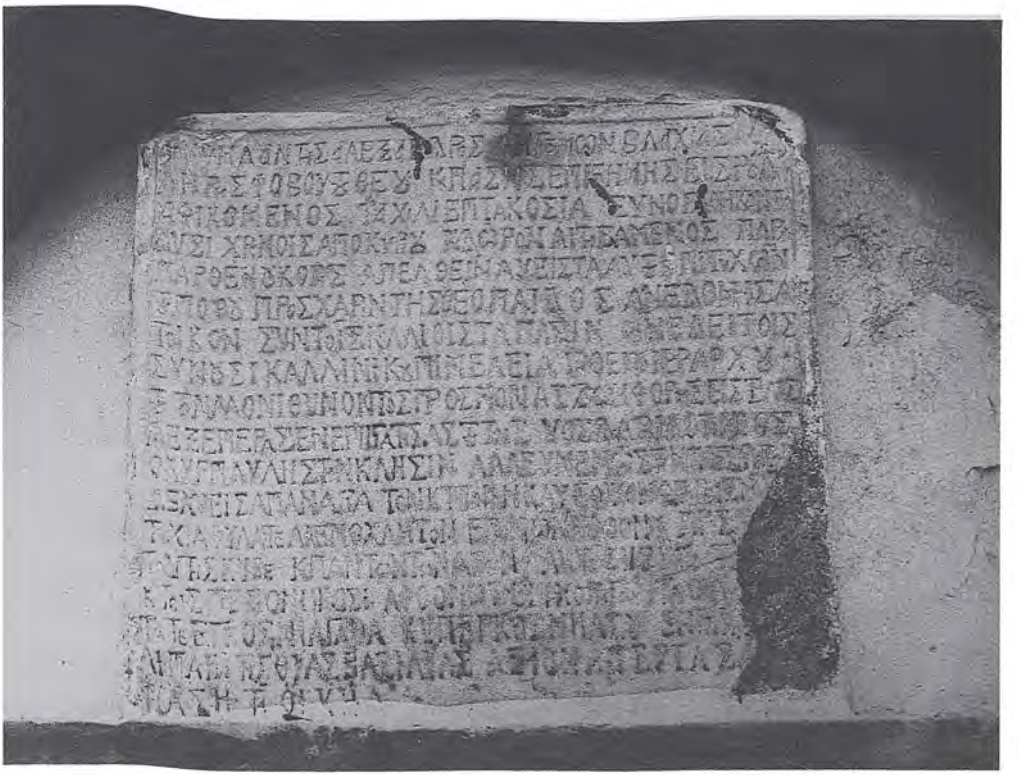

Εικ. 1. Ρόδος. Μονή Καλόπετρας. «Εικόνα του Υψηλάντη».

αφού φυγάδευσε τους δύο γιούς του, παραιτήθηκε και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Από εκεί το χειμώνα του 1782 διέφυγε εξόριστος με τους γιούς του στη Ρόδο, όπου, όπως φαίνεται, ανοικοδόμησε και το μοναστήρι της Καλόπετρας. Σήμερα βέβαια το μοναστήρι της Παναγίας σώζεται πολλαπλώς ανακαινισμένο[3].

Η αφιερωματική επιγραφή είναι εντοιχισμένη πάνω από την είσοδο του καθο-

3. Είναι απροσδιόριστη η εποχή ίδρυσης του μοναστηριού. Κατά τον Αν. Βρόντη, Ροδιακή Λαογραφία, Οι Παναγίες της Ρόδου από ιστορική και λαογραφική άποψη, Λαογραφία ΙΑ΄ (1934-1937), σ. 543-545, «η μονή έπεσε τον Σεπτέμβριο του 1779, όπως αναφέρεται σε κάποιο Μηναίο» και τρία χρόνια αργότερα επακολούθησε η ανοικοδόμηση του Υψηλάντη. Η τελευταία ανακαίνιση του μοναστηριού έγινε πιθανότατα μέσα στο β΄ μισό του 19ου αι. Το σωζόμενο καθολικό είναι ένας μονόχωρος ναός που στεγάζεται με νευρωτά σταυροθόλια. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με χοχλάκι. Το ξυλόγλυπτο τέ-

Εικ. 2. Ρόδος. Μονή Καλόπετρας. Αφιερωματική επιγραφή.

λικού, ενώ πάνω στο ανακουφιστικό τόξο άλλη μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με σταυρό φέρει τη χρονολογία 1784 και τα αρχικά του Υψηλάντη (εικ. 3):

Ι7	*84*
ΑΛ	*ΞΔ*
ΥΨ	*Β.Β.*
ΠΑ	*ΔΒ*[4]

μπλο του κοσμούν οι εξής δεσποτικές εικόνες: 1) Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα «ἡ Ὑψηλοτέρα τῶν Οὐρανῶν» με την εξής επιγραφή: *Παπουλάκου Δ. Αναστοπούλου, 28 Αυγούστου, έτους 1897*, 2) Χριστός Παντοκράτορας με την επιγραφή: *Χειρ Νικολάου* $\overline{X}\ \overline{S}$ *εκ Χαννία Κρητ - Ιουλίου 1862*, 3) Ιωάννης Πρόδρομος με σκηνές του βίου του, του ιδίου πιθανότατα ζωγράφου. Τη χρονολογία 1872 φέρει και η εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο προσκυνητάρι στο βόρειο τοίχο του ναού. Το ασημένιο δισκοπότηρο της μονής φέρει στη βάση χαραγμένη την επιγραφή: *ΔΙΣΚΟΠΩΤΙ / ΣΔ. ΜΟ / ΜΟΝΙΣ / ΚΑΛΟΠΕ /* 1873.

4. Marcu Beza, Urme Romanesti, όπ., σ. 154. Αν. Βρόντης, Ροδιακή Λαογραφία, ό.π., σ. 544. Διαβάζουν: *1784 / ΑΛ ΞΑ / ΥΨ ΒΒ / ΜΛ ΔΒ* και ερμηνεύουν: Αλέξανδρος Υψηλάντης Βοεβόδας Μολδοβλαχίας.

Εικ. 3. Ρόδος. Μονή Καλόπετρας. Δυτική όψη του καθολικού.

Ποιό ήταν όμως το θαύμα της Παναγίας προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, που στάθηκε η αφορμή για την ανοικοδόμηση του μοναστηριού, δεν διευκρινίζεται στην αφιερωματική επιγραφή. Η παράδοση όμως διασώζει μία ενδιαφέρουσα ιστορία, η οποία γλαφυρά καταγράφεται από τον Αναστάσιο Βρόντη: *«Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ταξειδεύοντας στο Αιγαίο για άγνωστη αιτία, τον έπιασε τρικυμία κοντά στην παραλία του χωριού Θολός και παρ' ολίγο να εβούλιαζαν αν στη δύσκολη αυτή θέση δεν τους έσωζεν η Παναγιά, που την επικαλέσθησαν. Μέσα στο σκότος είδαν ένα φως να βγαίνει από το βουνό και πάνω σ' αυτό τραβώντας έφθασαν στην αμμώδικη παραλία Χωράφες της Θολού, όπου και εσώθησαν. Σαν εξημέρωσε ο Υψηλάντης ετράβηξε κατά το βουνό, από το οποίο έβγαινε το φως, και πάνω στην κορυφή, στο Καστρί, βρήκε ένα κονισματάκι της Παναγιάς. Με ευλάβεια πολλή επήρε το κονισματάκι αυτό και έχτισε εκεί κοντά το μοναστήρι της Καλόπετρας»*[5]. Σύμφωνα με αυτή την πα-

5. Αν. Βρόντης, ό.π., σ. 544.

ράδοση ο Αλέξανδρος Υψηλάντης συνδέεται και με τον αφιερωματικό πίνακα που παρουσιάζεται εδώ.

Πρόκειται για πίνακα μικρών διαστάσεων (0,385x0,44, και πάχους 0,015 μ.) (εικ. 1). Δύο οριζόντιες ρωγμές χωρίζουν το ξύλο, το οποίο συγκρατείται από δύο κάθετα τρέσσα στην πίσω όψη, ενώ στην πρόσθια όψη είναι εμφανείς οι κεφαλές των καρφιών που τα συγκρατούν. Η προετοιμασία αποτελείται από λεπτό στρώμα γύψου. Η ζωγραφική επιφάνεια επίσης παρουσιάζει φθορές χωρίς όμως αυτό να εμποδίζει την αναγνώριση του θέματος.

Το μεγαλύτερο τμήμα της ζωγραφικής επιφάνειας καταλαμβάνει μία θαλασσινή σκηνή. Κοντά σε δαντελωτή παραλία, μέσα στην ταραγμένη θάλασσα ένας ολόκληρος στόλος από είκοσι περίπου μικρά και μεγάλα ιστιοφόρα κινδυνεύει να καταποντιστεί. Τα ψηλά αφρισμένα κύματα μοιάζουν έτοιμα να καταπιούν τα κόκκινα ιστιοφόρα που επιπλέουν σαν καρυδότσουφλα στην επιφάνειά τους. Ξεχωρίζει ένα μεγαλύτερο καράβι με μαζεμένα πανιά του οποίου το πλήρωμα κωπηλατεί με αγωνία, ενώ πολλά από τα μικρότερα ιστιοφόρα φαίνονται μισοβυθισμένα. Στην πάνω αριστερή γωνία, πάνω από την παραλία, προβάλλει μέσα από νεφέλες η Παναγία Βρεφοκρατούσα. Παριστάνεται ως τα γόνατα, φορώντας κόκκινο μαφόριο και από μέσα λευκό κεφαλόδεσμο, κρατώντας στο αριστερό της χέρι το λευκοντυμένο βρέφος. Κάτω αριστερά, σε ανοιχτόχρωμο πλαίσιο, αναγράφεται με μαύρα κεφαλαία γράμματα η ακόλουθη λατινική επιγραφή: *VOTUM FECIT ET / GRATIAM ACCEPIT*, που σημαίνει σε ελεύθερη μετάφραση: έκανε ευχή και έλαβε θεία δωρεά.

Πρόκειται για μια αρκετά συνηθισμένη και τυποποιημένη λατινική έκφραση ευγνωμοσύνης για την παρασχεθείσα θεία δωρεά. Η φράση αυτή, ολόκληρη ή ακόμη πιο συχνά τα αρχικά των λέξεών της: *V.F.G.A.*, απαντούν σε αφιερώματα καθολικών από τις αρχές του 17ου αι.

Ο αφιερωματικός αυτός πίνακας είναι έργο μέτριας τέχνης, όπου η σχηματική απόδοση των θεμάτων, το επίπεδο πλάσιμο και η απλοποίηση των εκφραστικών μέσων, επιτρέπουν το χαρακτηρισμό του ως λαϊκού. Διακρίνεται ωστόσο μια ελευθερία στην πινελιά και μία ευαισθησία στις χρωματικές αντιθέσεις καθώς το κόκκινο και το γαλάζιο αντιπαρατίθενται με επιτυχία.

Ο εικονογραφικός τύπος της Βρεφοκρατούσας Παναγίας — πολύ κοντά σε δυτικά πρότυπα θυμίζει περισσότερο τις Μαντόνες των καθολικών — αλλά και οι ομοιότητες που διαπιστώνονται με εικόνες που προέρχονται από τη νότια Ιταλία, οδηγούν στην υπόθεση ότι ο ζωγράφος του πίνακα θα πρέπει να αναζητηθεί σε δυτικό-καθολικό περιβάλλον. Η λατινική εξάλλου αφιερωματική επιγραφή ενισχύει την άποψη αυτή.

Είναι γνωστές δύο τουλάχιστον εικόνες με ανάλογη θεματολογία που φέρουν λατινικές αφιερωματικές επιγραφές από τον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο και εμφανώς συνδέονται με τις καθολικές κοινότητες των νησιών. Σε καθολικούς αφιερωτές, αλλά όχι και ζωγράφους, αποδίδονται μία δίζωνη εικόνα από το ναό της Αγίας Παρασκευής στο Ξαπλοβούνι Κιμώλου (ΚΙΜ 790) με τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο (*Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΧΡΥCΟCΤΟΜΟS*) και τον άγιο Γεώργιο έφιππο δρακοντοκτόνο (*Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟS*) και κάτω με παρά-

σταση καταδίωξης πλοίου, η οποία φέρει την επιγραφή: *Voctum fecit gratiam acepit per lou vasellou Santa / Jullia*, από το β΄ μισό του 17ου αι.[6], όπως επίσης και άλλη μία εικόνα από το ναό του Αγίου Ευσταθίου στο ίδιο νησί (ΚΙΜ 204) με το όραμα του αγίου Ευσταθίου (*Ο ΑΓΙΟS ΕΥ ΑΘΗOS*) και κάτω πλοίο, ενώ στο αριστερό άκρο η αφιερωματική επιγραφή προσδιορίζει το όνομα και την ιδιότητα του αφιερωτή: *VOTO DI CAPETAN SIMON/LETTIENE*[7] (εικ. 4). Δεν λείπουν βέβαια ανάλογες εικόνες από τα νησιά του Ιονίου, όπως η εικόνα από την Κέρκυρα, σήμερα στο ναό της Παναγίας των Ξένων, με την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, η οποία επιγράφεται ως *ΜΗΡ ΘΥ* και *LA MADONNA D(E)LORTO*, το καράβι του αφιερωτή ζωγραφισμένο μικρό στον κάμπο και τον ίδιο γονατιστό και δεόμενο με την ακόλουθη επιγραφή: *VOTO F. D'ANDREA/[A]NNO [1]648*[8].

Μία αναδρομή στην ιστορία των αφιερωματικών εικόνων της Δύσης[9] αποδεικνύει ότι έχουν μακρά παράδοση, όπως άλλωστε και οι αντίστοιχες ελληνικές[10]. Οι παλαιότερες εικόνες εντοπίζονται στη νότια Ιταλία και μάλιστα στη Νάπολη, στους ναούς της Madonna del Monte, της Madonna della Carmine και της Madonna del'Arco, στο Μπάρι στο ναό του San Nicola, αλλά και βορειότερα στη Βενετία, αρκετές από τις οποίες εκτίθενται σήμερα στο Museo Navale. Ήδη από το 15ο αι. φαίνεται πως η αφιερωματική εικόνα κερδίζει την καθολική Ευρώπη και εξαπλώνεται στη Γαλλία, την Πορτογαλλία, την Ισπανία, τη Γερμανία. Το Quattrocento και η Αναγέννηση υπήρξαν περίοδοι μεγάλης διάδοσης αυτού του είδους εικόνων.

Η Μεταρρύθμιση στη συνέχεια ήταν μία περίοδος παρακμής των αφιερωμάτων καθώς ο Μαρτίνος και ο Λούθηρος καταδίκαζαν τις λαϊκές εκδηλώσεις ευσέβειας. Έτσι στις χώρες που ασπάστηκαν τον προτεσταντινισμό τα αντικείμενα αυτού του είδους σπανίζουν.

Όμως η περίφημη πολιτικοθρησκευτική σύνοδος του Τριδέντου (1545-1563) με την οποία καθορίστηκαν ακριβέστερα και πληρέστερα οι διδασκαλίες της Δυτικής Εκκλησίας, διατήρησε τους παραδοσιακούς τύπους ευσέβειας. Η αναζωπύρωση του καθολικισμού που επακολούθησε, συνδυάστηκε με την παράλληλη εξέλιξη της πρακτικής των αφιερωμάτων κατά το 17ο και 18ο αι., η οποία ανανενώνεται και αποκτά σταδιακά χαρακτήρα λαϊκό. Όταν φτάσει στο απόγειό της εί-

6. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ΑΔ 38(1983): Χρονικά, σ. 352, Πίν. 148. Ι. Ράμφος, Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου και των πέριξ νησίδων, Κιμωλιακά Β΄ (1972), σ. 197. Αγγ. Μητσάνη, Εικόνες -Ναυτικά Αφιερώματα, με αφορμή μια εικόνα του Ιωάννη του Θεολόγου, ΑΔ 42 (1987): Μελέτες, σ. 161, Πίν. 43 β.

7. Ανέκδοτη.

8. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, αριθ. 101, σ. 144-145, εικ. 266. Ο Περίπλους των εικόνων, Κέρκυρα 14ος-18ος αιώνας (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1994 - Ναός Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Φρούριο), αριθ. κατ. 27, σ. 132-133 (Στ. Χονδρογιάννης).

9. F. et C. Boullet, Ex-voto marins, Paris 1978[1], 1986[2]. Emanuela Angiuli, Puglia Ex Voto, Bari, Biblioteca Provinciale de Gemmis, Estate-Autunno 1977.

10. Αγγ. Μητσάνη, ό.π., σ. 152-168, Πίν. 35-44.

Εικ. 4. Κίμωλος. Ναός του Αγίου Ευσταθίου. Εικόνα με το όραμα του αγίου Ευσταθίου.

ναι πλέον μία τέχνη λαϊκή που ανθεί από την Ισπανία μέχρι την κεντρική Ευρώπη και από τη Βαλτική μέχρι τη Μεσόγειο, αλλά ακτινοβολεί ακόμη και εκτός Ευρώπης, ανάμεσα στους καθολικούς του εξωτερικού, τους Ισπανούς και τους Πορτογάλους της Λατινικής Αμερικής, τους Γάλλους του Καναδά, κ.α.

Όσον αφορά στην εικονογραφική τους σύνθεση, αυτή βασίζεται στην ανάγκη καθορισμού μίας σχέσης ανάμεσα στον Ουρανό και τη Γη, ή μάλλον τη θάλασσα, και πιο συγκεκριμένα ανάμεσα στο Χριστό, την Παναγία ή τους αγίους και τους ανθρώπους που συχνά βρίσκονται σε κίνδυνο. Η εικονογραφία τους λοιπόν ακο-

λούθησε τη μεσαιωνική και τη βυζαντινή παράδοση απεικόνισης σκηνών θαυμάτων. Μία διμερής σύνθεση, καθαρή και κατανοητή, υιοθετήθηκε από όλους τους ζωγράφους αφιερωματικών εικόνων. Στο ανώτερο τμήμα, αφιερωμένο στον ουράνιο κόσμο, ζωγράφισαν τα θεία πρόσωπα, ενώ στο κατώτερο, αφιερωμένο στον επίγειο κόσμο, ζωγράφισαν το ανθρώπινο δράμα, το επεισόδιο που προκάλεσε τη θεία επέμβαση και συχνά παραστάσεις των αφιερωτών.

Ο Χριστός παριστάνεται σπανίως στη Γαλλία, ενώ αντίθετα στην Ισπανία και την Πορτογαλία ο Εσταυρωμένος εικονίζεται παντού. Στη Γερμανία προτιμώνται παραστάσεις με συμβολικό περιεχόμενο. Συχνότερα επικαλούμενη και απεικονιζόμενη η Παναγία, άλλοτε μόνη, και άλλοτε με το θείο βρέφος, ή με τον Εσταυρωμένο, συχνά πλαισιωμένη από τους αγγέλους, σχεδόν όμως πάντοτε προβάλλοντας μέσα από νεφέλες. Από τους αγίους εκείνοι που προστατεύουν τους ναυτικούς είναι η Ste Anne, η Ste Claire, ο St Nicolas και ο St François de Paul.

Στα μέσα του 15ου αι. το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας των αφιερωματικών εικόνων καταλαμβάνεται από τις παραστάσεις των προστατών αγίων. Ο αφιερωτής παριστάνεται γονατιστός σε στάση δέησης, συχνά συνοδεύεται και από μέλη της οικογενείας του. Στα τέλη του ίδιου αιώνα εμφανίζονται επιγραφές σχετικές με τα θαύμα και τον αφιερωτή. Η δέηση είναι το κυρίαρχο στοιχείο του πίνακα.

Στις αρχές του 17ου αι. οι τυποποιημένες φράσεις *EX-VOTO* και τα αρχικά *V.F.G.A.*, όπως επίσης η χρονολογία της δέησης περικλείονται σε πλαίσιο συνήθως στο κατώτερο τμήμα της εικόνας. Ο ρόλος των προστατευομένων αυξάνει. Η έμφαση στη δέηση υποβαθμίζεται προς όφελος της περιγραφής του δραματικού επεισοδίου.

Από το 17ο αι. το θείο πρόσωπο περιορίζεται σε μία γωνία του πίνακα περιβαλλόμενο από νεφέλες. Αντιθέτως το δραματικό επεισόδιο και οι συμμετέχοντες σε αυτό καταλαμβάνουν ολόκληρη τη ζωγραφική επιφάνεια, ενώ η αφιερωματική επιγραφή, εκτενής και λεπτομερής, αφηγείται με ακρίβεια τα δρώμενα[11].

Η διαμορφωμένη πλέον εικονογραφική τάση εξελίσσεται κατά το 18ο και 19ο αι. αποκτώντας σταδιακά όλο και περισσότερο χαρακτήρα λαϊκό. Τα χαρακτηριστικά της όψιμης αυτής περιόδου απηχεί και η εικόνα της Καλόπετρας.

Σύμφωνα με την εικονογραφική τάση της εποχής κυρίαρχο στοιχείο του πίνακα είναι εδώ η απεικόνιση του ναυαγίου, ενώ η προστάτις Βρεφοκρατούσα περιορίζεται σε μία γωνία κρυμμένη πίσω από νεφέλες.

Τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του πίνακα, που τον απομακρύνουν από την αυστηρή και συντηρητική παράδοση της ορθόδοξης μεταβυζαντινής ζωγραφικής, ο εμφανής λαϊκός του χαρακτήρας, αλλά και τα τεχνοτροπικά του γνωρίσματα, οδηγούν σε μια χρονολογική τοποθέτηση του έργου στα τέλη του 18ου αι. ή και στις αρχές του 19ου. Συγχρόνως όμως αυτά τα χαρακτηριστικά του οδηγούν στη

11. Για την εικονογραφία των δυτικών αφιερωματικών εικόνων βλ. F. et C. Boullet, Ex-voto marins, Paris 1986.

σκέψη ότι το εικόνισμα δεν μπορεί να είναι αφιέρωμα του ιδίου του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Σε αυτή την περίπτωση εξάλλου, η λατινική αφιερωματική επιγραφή δεν θα μπορούσε εύκολα να δικαιολογηθεί.

Παρόλα αυτά, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι εδώ απεικονίζεται μία σκηνή που ταιριάζει με την περιγραφή της παράδοσης σχετικά με τη θαυματουργή διάσωση του Υψηλάντη από τη θαλασσοταραχή. Αλλά και αν δεχτεί πως δεν είναι τούτη «η εικόνα του Υψηλάντη», δεν μπορεί να αμφισβητήσει πως εδώ παριστάνεται ένα ανάλογο θαύμα της Παναγίας.

Δεν αποκλείεται λοιπόν το αφιέρωμα αυτό να συνδέεται με κάποια από τις επόμενες ανακαινίσεις του μοναστηριού κατά το 19ο αιώνα, εποχή που συμφωνεί άλλωστε και με την προτεινόμενη χρονολόγηση του έργου. Ίσως οι ανακαινιστές θέλησαν με αυτόν τον τρόπο να διατηρήσουν ζωντανή την ανάμνηση του θαύματος της Παναγίας της Καλόπετρας, που υπήρξε η αφορμή της ανοικοδόμησης του μοναστηριού, αλλά και να τιμήσουν τη μνήμη του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ως τον κτίτορα της μονής.

Ίσως πάλι κάποιος Ροδίτης ναυτικός που βρέθηκε μακριά από το νησί του και σώθηκε από τη θαλασσοταραχή με την επίκληση της Παναγίας της Καλόπετρας, παρήγγειλε εκεί την εικόνα που στη συνέχεια έφερε και αφιέρωσε στο μοναστήρι της. Μόνο που ο θρύλος σιγά-σιγά, όπως συμβαίνει τόσο συχνά με την προφορική παράδοση, άρχισε να συγχέει τα πρόσωπα που δέχτηκαν τη θεία δωρεά, το χρόνο και τον τόπο που αυτή παρεσχέθη[12].

Αύγουστος 1993

12. Η σύντομη αυτή δημοσίευση βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν δημοσιεύτηκαν τα πρακτικά συνεδρίου που έγινε στη Ρόδο το φθινόπωρο του 1993, ανάμεσα στα οποία και η εξής ανακοίνωση: Φλορίν Μαρινέσκου - Χ. Κουτελάκης, Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ηγεμόνας της Μολδαβίας και της Βλαχίας, κτήτορας της Μονής Καλόπετρας και η εικόνα-αφιέρωμα με τη λεγόμενη διάσωσή του από το Θολό, *Ρόδος 2400*, Ρόδος 1994, σ. 61-71, και ειδ. σ. 64-71.

Ex-voto Icon from the Monastery of Panagia Kalopetra, Rhodes

Angeliki Mitsani

In the parish church of the village of Tholos on Rhodes there is an ex-voto icon, known as the "Icon of Hypselantes", from the monastery of the Panagia Kalopetra. A dedicatory marble inscription built into the church mentions that the monastery was rebuilt in 1782 by Alexander Hypselantes, the ruler of Wallachia, as a thanksgiving offering for some miracle performed by the Virgin. According to tradition, Hypselantes was rescued by the Virgin's help from a stormy sea as he was arriving at Rhodes.

The picture (0,385 x 0,44 m) depicts an episode at sea. On the turbulent waters a whole fleet of about 20 sailing ships is in danger of foundering, while in the upper left-hand corner the Virgin holding the Child is shown amid clouds. Below, on the left, is the standard Latin inscription: *VOTUM FECIT ET/GRATIAM ACCEPIT.*

The quality of the work, which may be described as popular, the stylistic evidence, which suggest a date at the end of the 18th or the beginning of the 19th c. and the Latin inscription as well, are convincing reasons why the icon could not have been an ex-voto of Alexander Hypselantes himself. There is no doubt, however, that we have here a representation of the same or a similar miracle by the Panagia of Kalopetra and it is very probably connected with one of the refurbishings of the monastery.

Νέες εκδόσεις του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

Αρχαιολογικόν Δελτίον 42 (1987), Μελέτες
Αρχαιολογικόν Δελτίον 43 (1988), Μελέτες
Αρχαιολογικόν Δελτίον 44 (1989), Χρονικά
Αρχαιολογικόν Δελτίον 45 (1990), Χρονικά
Ι. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής
Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου
Θ. Παπαζώτος, Οι ναοί της Βέροιας
Κ. Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή της μέχρι τα χρόνια της τουρκοκρατίας
Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας
Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Το κάστρο της Λαμίας (ελλην., αγγλ.)
Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις (ελλην., αγγλ.)
Σ. Χούλια, Το αρχοντικό του Γεωργίου Σβάρτς στα Αμπελάκια
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Χ. Μπακιρτζής, Φίλιπποι (ελλην., αγγλ.)
Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ερέτρια (ελλην., αγγλ.)
Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χαλκίς (ελλην., αγγλ.)

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Αρχαιολογικόν Δελτίον 44 (1989), Μελέτες
Αρχαιολογικόν Δελτίον 45 (1991), Χρονικά
Δ. Γραμμένος, Νεολιθική Μακεδονία
Μ. Μπρούσκαρη, Τα μνημεία της Ακρόπολης (ελλην., αγγλ.)
Μ. Σιγανίδου και Μ. Ακαμάτη, Πέλλα (ελλην., αγγλ.)
Ο νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του
Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή Κοζάνης (ελλην., αγγλ.)
Ν. Καλτσάς, Ολυμπία (ελλην., αγγλ.)
Δ. Κωνστάντιος, Το κάστρο των Ιωαννίνων
Χ. Κανελλοπούλου, Μελανόμορφες λουτροφόροι από τον αποθέτη του Ιερού της Νύμφης
Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων
Μ. Ακαμάτη, Το θεσμοφόριο της Πέλλας
Thessaloniki, From the Prechistoric Period to the Christian Era

ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΘΑΣΟΣ
ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟ
ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ
ΤΟΜΟΣ 1
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY
GLASS VESSELS
IN
GREECE
ΡΑΜΝΟΥΣ
ELEUSIS
ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ
ΟΙ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1540-1646)
rettimo

ISSN 0004-6604